

—♥—
БІБЛІОТЕКА
ЖУРНАЛУ

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕКАМЕРОН

КНИГА ПЕРША

ДИЯВОЛИЦЯ

Новели. Повість

КИЇВ • ФІРМА «ДОВІРА» • 1993

ББК 8233—6
У 45

Видання являє собою антологію творів класичної української любовно-еротичної лірики, де радість буття, бурхливий темперамент, весела та буйна пристрасть кепкують над святенниками, догматиками, лицемірами.

Упорядник Р. В. Піхманець

Післямова І. О. Денисюка

Художник О. І. Мікловда

- © Упорядкування.
Піхманець Р. В., 1993
- © Післямова.
Денисюк І. О., 1993
- © Художнє оформлення.
Мікловда О. І., 1993
- © Оригінал-макет.
Фірма «Довіра», 1993

у 4702640101 26—93
93

ISBN 5—85154—033—8

Лесь Мартович
ГРІШНИЦЯ

— Я вже не перебуду цієї осені. Як спаде осіння мряка, то задушить мене. Правду мені вповіла баба Палагна: «Що як, каже, половина тебе всередині обірвалася, то шкода вже й надію мати. Ось-ось, каже, та й по тобі». Вірну мені правду сказала.

Я вмру восени, в саму хляпавку. Головонько бідна! Як ви мене ховатимете в таку розкаль?! Та то ніяк босої ноги витягнути з болота, не те що двигати деревище з грішним тілом.

Та й не знатимете жодне, коли я вмру; я то добре чую. Задушить мене вночі. Як лише студінь настане, як мряка розсядеться, то я лиш очі вивалю. Без свічки вмру, лише хрест на себе покладу. Най біг прийме й так! Не заслужила я на ліпше. Видко, що мені господь милосердний і на цім світі покуту завдав. Ой! Та-бо й грішниця я, грішниця!

— А ти, Аничко, не завдавайся в журу. Палагна ж казала, що як будеш журитися, то й не вийдеш. Ти маєш бути весела, то й полегшення матимеш.

— Не вгвукуй мене, Андрійку, най викажу. Я тобі ніколи всього не розповідала, а тепер мушу. Мушу вговоритися, бо як ізмовчу, то здається мені, що обірветься мене й друга половина, то я й ночі не перетриваю. А ще й панотець сьогодні при сповіді роз'яснили мені, як я тяжко нагрішила, то я сама себе боюся. Мушу приповістися та й просити в тебе прощі.

— Що будеш приповідатися та мучити себе, коли я все знаю.

— Ні! Ти нічого, Андрійку, не знаєш. Ти не знаєш, що я злодійка. Я вкрала в Варвари півміток. Вона несла його попри наші ворота та й загубила. А я вхопила та й сховала до скрині. Панотець казав, що це злодійство.

— Що панотець знає? Най би була не губила! А ти в мене найпорядніша газдиня в селі.

— Але як умру, Андрійку, то півміток треба вернути, бо казав панотець, що я через то й на тім світі не буду мати спокою.

— Ти мені не говори про смерть, Аничко. Я не хочу це й слухати. Бо що я варт без тебе? Із-за твоєї голови та я став порядним господарем. А тепер, ади, тебе не стало, а я не можу собі ради дати. Вийду надвір та й кручуся й кручуся, а робота мене не береться, бо не знаю, до якої роботи ставати. Та й виджу, що наша праця марнується. Не раз заломлю руки та й думаю: «З ким я оженюся, як Аничка вмре?» Нема, бігме, нема в цілім селі ані одної такої газдині, як ти. Бо ти, бувало, вийдеш надвір, візьмешся до чого — робота тобі в руках горить. Зарядиш, заставиш мене до роботи, та й я також роблю. А як що зле, то ти мене насвариш або й начупруєш, та й добре: і хосен є з роботи, й признака. То я собі тоді гадкую в своїм сумлінні: «Нехай чупрує, бо має за що, святилися б її ручки». За отаке я тебе дуже навидів та й тепер навиджу.

— Не говори так, Андрійку, не ріж мого серця, бо я не варта, аби ти мене навидів. Я не варта й доброго слова від тебе почути. Бо я — душогубка. Це я загнала Йваниху в гріб. Правда, Іван її догаманував, але я була всьому причина. Небіжка знала добре, що він ходить до мене: журилася, журилася та по кутах плакала. Стала йому відтак дорікати, а він — до бійки. І зчинилася в них з того часу гризота. З того небіжка й пішла з цього світу.

— А чого ж небіжка була така дурна, що гризлася? Ти, Аничко, бігме, з гарячки таке говориш! Якби ти була здорова, то це би тобі й на гадку не приходило: ти би розуміла, що нічим тут журитися, ні про що й думати. А так ти в гарячці, що собі отаке ні се ні те береш до серця та й непокоїшся. Утихомирся, Аничко.

— Не втихомирюй мене, Андрійку, бо ти ще мало що знаєш, то ще не все. Бо я... Та ти мені радше вперед у очі

наплюй (бо так мені належиться), а потім слухай. Я тебе ніколи не любила та й тепер не люблю.

— Ти, бігме, Аничко, в гарячці. Що це ти таке говориш? Опам'ятайся. Таже ти на мене працювала, таже ти мене господарем зробила, таже ти для мене білля вижмакала, таже ти мені щосуботи голову змила, ти мені смачно їсти зварила. Що тобі таке?

— Бо ти, Андрійку, ще не виrozumів, куди я говорю. Я любила Йвана. Я вдивлювалася в нього, як у образ. Без нього мені ніщо не було миле. Я рвалася до роботи, аби заголомшити в собі той біль, що мені під серце підступав та й доти пив мене, пив, аж доки я Йвана не вздріла. Та й він мене так само любив та й отак світом нудив без мене. А ти цього не знаєш.

— Чому ж би я не знав? Що це тобі таке, Аничко? Може, я намочу платинку та прикладу тобі до голови, бо тебе має гарячка дуже мучити. Не знав! А хіба ж я сліпий? Я видів, що в мене жінка дуже красна: є з ким у неділю межі люди показатися. Не одного аж колька сперла, що його жінка та не така.

— Чекай, Андрійку, мені аж лячно, що ти мене не розумієш, бо не хочеш вірити; що я така. Я тебе виряджала з дому, а тоді приходив до мене Йван. Ми собі сідали за хатою на приспі та й я клонила йому голову на плече. А він мене обіймав одною рукою, а другою гладив по лиці. «Чому ти не моя жінка?» — говорив мені заєдно, а я слухала й не могла наслухатися. А тепер роби зо мною, що хочеш, бо вже знаєш.

— Знав я це й давно, та міркував собі: «А видиш, багачу, таки ти мені, бідному, завидуєш. Та й маєток твій пса варт, коли в тебе нема газдині. Який ти межі людьми сиромудрий, а який ти маленький коло моєї Анички. А я собі невидний, а рівно Аничка моя, та й її голова веде моїм господарством».

— Ти-бо таки, Андрійку, наважився мене мучити. А ти ж не знаєш, до чого та люба доводить? Я та Йван, та ми обоє — малися до себе. Уліті я заставляла тебе спати в хаті, а сама йшла до стодоли й дожидала Йвана. Тепер уже знаєш, яка я, та й що я була для тебе, та й чому так караюся?

— Що тобі таке, Аничко? Ти мене за дитину маєш?

Ставало й мені того добра; коби так що інше. Ти жінка годна: у тобі кров грала. А мені що за кривда, як ти вистелила в хаті на постелі м'ягонько, що я спав, як по купелі? Та соромся щось таке нагадувати. До чого воно? Але ти отак у гарячці лежиш та й собі щось таке розгадуєш, а воно тебе зовсім обмарило. А ти як подуваєш, то насмієшся сама над собою. А ще й панотець намість тобі вибити тото пусте з голови, то він іще, не знати якого лиха, гірше тебе збаламутив. Йому здається, що кождому, так як йому, нічого більше нема на голові, лиш тото.

— Може бути, Андрійку, що це я з гарячки таке говорю, та ще тому, що мене панотець так налякали. А все-таки... або я знаю... Ні! Я — ніхтолиця. Візьми камінь та трісни мене по чолі, нехай лиш отут ногами зіб'ю! Ой, ой! Троє малих діточок: два хлопчики і одна дівчинка, а я, бігме, не знаю, хто їм батько: чи ти, чи Йван. Головонько нещаслива, світку мій гіренький! Що я діточкам уповім, як вони попідростають?! Як я їм у очі подивлюся?! Ой, ой, ой!

— А цить же, Аничко! Та-бо не плач!.. А бодай того попа хоруба втяла! Не міг отам до своєї грубої попаді причепитися, але він мені хору жінку перепудив. Аничко, цить-бо! Будь же розумна! Та що ти таке вигадуєш?! Хто ж наші діточки годує, як не я? Кого ж вони слухають? Мене слухають. Чию худобу пастимуть? Мою. На кого робитимуть, як не на мене. Я їх подружу, я їм грунт відумру, і вони мене поховають. Отож я й батько їм. А ти, Аничко, завсіди звертаєш на тото пусте. Стидайся!

— Та-бо я присягу зламала! Я божила тобі вірність, а з Йваном полюбилася. Ой господоньку! Земля підо мною горить!

— А бодай же той піп онімів, коли тобі таке наговорив! Таже то кальвін, не піп. Чекай, чекай! Піду ж я до нього та запитаюся: «Чи ти, мой, проводиш присягу при шлюбі в святій церковці на тото пусте, чи ти проводиш присягу на те, аби люди в мирності проживали, аби одно за одне дбало, аби працювали на хліб насущний, аби дітей до розуму приводили та аби в хвалі Божій із цього світа сходили. Кажи! Най знаю, якої ти віри?» Так я попа запитаю, аби знав, як мені другий раз жінку страшити, Аничко! А спам'ятайся ж, бо це не вийде на здоров'я. На

платинку, обв'яжи собі голову, най тобі гарячку витягне. А що? Зараз буде ліпше.

— Та я вже, Андрійку, розумію, лиш, однак, мені дуже сумно. За нічим мені так не банно, як за тими грішми, що ти видав на ліки та на ворожки пусто-дурно. Ліпше було би посправляти яку одежинку на діти.

— Оце ти, Аничко, розумно говориш. За це тебе хвалю. Але ти ще собі тото май у тямці, що ти найліпша газдиня в селі: ми доробилися з нічого, а все з-за твого старання. Та й я собі розраховував, що на тебе не жаль видати, бо як поздоровієш, то ти все відробиш. Ти, небого, варта видатку. Я тебе сильно навиджу та й тому не жалував би нічого, лиш аби тебе до здоров'я привернути. Йой! Таж я стратився б, якби по твоїй смерті роздумав, що я тобі на лік жалував. Ану ж би було допомогло: бо я знаю, що без тебе змарнується ціле господарство, та й такої газдині ніде не дістану. Пильнуйся ж, Аничко, аби тобі легше було. Не бери собі тото пусте до голови. Ти собі лежи, як пані, та прибагай собі все, що схочеш, лиш не журися, бо то тобі не виходить на здоров'я. А я тобі подам усе готове під руки, аби ти й пташачого молока забажала. Аничко! А подивися ж весело на мене. Не будеш уже журитися?

— Не буду.

Ольга Кобилянська

ПРИРОДА

Новела

Вона мала поверх двадцять років і була висока. Хоч русинка від голови до ніг, було в неї рудава волосся, що у русинів рідкість, та в чертах бачилась порода, а майже меланхолійний сум, що вибитий на всім, що нагадує оцей нещасний народ, був і в неї основою характеру. Її очі, великі, трохи нерухомі і вогкі, були сумні і тоді, коли уста усміхалися. За сі очі звали її «руською мадонною». Вирісши на самоті і майже серед пишного блиску, вона не знала ні життя, нічого з його мрачних боків. Знала його тільки з книжок, котрими зачитувалася донесхоchu.

Толстой був її богом, Шевченка ж знала майже напам'ять. Лінива, як її народ, була не дуже охоча до праці і жила, мов ті сторонські рослини в теплінях, що їм хіба лиш у сні привиджуються бурі, які лютують знадвору. І багато, багато снилося їй.

Її фантазія розвинулася у такий буйний цвіт, що його коштом придавились всі інші пориви і ніколи не побачили Божого сонця. Хоч була чутлива до хоробливості, то все ж таки кпила собі з чистого «плекання чувств і думок».

Над усе любила природу.

Снувалася по горах, без товариства, без зброї. Цілу гірську околицю містечка, де проживала, знала так добре, як свою власну кімнатку, а одна з найкращих і найдикіших партій була цілісіньке літо ціллю її прогульок.

Її по природі сильна істота домагалася чогось більше, як «кімнатної краси» та супокійного розпеченого життя. Інстинктивно чула існування бур, і були хвили, коли душа її пристрасно за ними тужила. Боротьбу любила так, як любить пишні, багаті красками картини та оп'янюючу музику, і так само вона собі її уявляла. Іноді опановувала її невизначна жадоба чувства побіди; але через те, що виросла в неробстві, ніколи не захоочувана

і не скріплювана, розпещена, виніжена, її сила спала й ниділа і переходила в хоробливу, безпричинну тугу.

Ось яка вона була.

Вона марила про щастя, котрого пестра повнота мусила б давати.

Вижидала його щоднини, жила раз у раз в ожиданні чогось нового, далекого. Немов соняшник, стояла її душа, отворена для незвісно якогось *щось*...

В лісі лежала вона, витягнувшись на моху, і між вершками ялиць шукала неба.

Се було гарно.

Інколи слідила за полетом орла або як половик тихо крутився в кружала і немов чорна точка висів у воздухах.

Жадно ловила звуки від води і перетворювала їх у сміх. Може, голос потоку, що паде по скалі і камінню, не схожий на полутихий сміх? Коли вслухатися...

Іншим разом заглиблялася зовсім у шум лісу і, закривши лице руками, являла собі, щоб лежить на березі моря.

Се так, певно, шумлять морські хвилі, як смерековий ліс, цілком так само... хіба, може, лиш голосніше трохи...

Вона страх бажала опинитися на морі, побачити його раз у бурю, або як сходить сонце, або в місячну ніч. То, певно, іншого роду краса, як гори: неспокійна й повна перемін, принадна й пишна. Гори, з їх стоїчним і мрачним супокоем, настроювали сумно і все більше та більше розбуджували спрагу краси, — та вгасити її не вміли.

Так снила вона і про фіорди там, гори, на півночі... Сям-там чути було в лісі сумну думку гуцула, що все справляло їй превелике вдоволення.

У вертепах, серед стрімких скель, почувся відгук. І вона уявляла собі його великим птахом, як коли б він у безтямнім леті бився о тверді стіни скали і врешті, утомлений, падав на землю. Після того наставала тишина...

Іноді вона плакала з суму.

Над ялицями лютувала буря, і трясла ними, і гнула їх, і робила їх тим кріпшими. Тим гордіше здіймали вони на другий ранок свої вершки й купали їх у золотому сонячному промінні. За все те вони мали право здійматись аж до хмари й бути гордими.

І вона любила силу, а протє!..

Одного разу привели до її батька гірського коня на огляд.

Був то пишний, стрункий жеребець, чорний, як вугілля, з каблукватою шиєю, великими ніздрями й вис- таючими іскристими очима; буйний хвіст досягав майже землі.

Стояла при вікні і придивлялась, як він з дикості ставав дуба й не давався вкоськати. Молодий, гарний гуцул, котрого вона не раз уже бачила в батьковій канцелярії, держав звірюку і з усієї сили старався всилувати, щоби стояла тихо, бо бажали і зі споду оглянути копита.

Воно — бачилось — не велося йому.

Нагло заволоділа нею охота усмирити звірюку. Її очі спалахнули, й задрижали ніжні ніздрі. Заворушилось у ній щось таке, що нагадувало охоту до діла й вигнало надвір.

Так, як стояла в кімнаті, простоволоса, вибігла на подвір'я. Та коли опинилася зо п'ять кроків перед звіром, і він саме тоді почав ставати дуба, вона так налякалася, що під нею задрижали коліна, й вона поблідла.

Кілька мінут опісля лежала безсилена в фотелі і її гарні, бліді, перстнями прикрашені руки лежали обі- млілі на лоні і здіймалися важко й нерухомо від чорної сукні коронкової.

Ба! Що їй було? То було смішне спалахнення, невчас- не заворушення плебейських інстинктів, котрі через її розніжене життя не мали будучності.

Вона осмішилася перед слугами.

Її губи скривилися в іронію над самою собою.

Чи природа справді нездавіма?

Її бабка по батькові власне була гуцулка. Гарна, а проте мужичка! В них все бувають незаметні хвилі, коли інс- тинкти прориваються і греблі не знають.

Та її мати була знатна дама, з вишуканими рухами і строгими звичаями, а її краса не була тільки случайна. Вона була вироблена й була «послідок праці поколінь»... У неї рішуче була материна вдача; коли ж би в неї мали бути відгуки бабчиних заворушень, то се могли бути тільки дисонанси...

Йї, впрочім, не так-то дуже ходило про коня.

Вона хотіла зирнути й на чоловіка, що стояв коло

нього. Раз їй спало на гадку намалювати його. В нього були чисто слов'янські черти взагалі, та в нім було щось питоменне. Щось притягуюче, силуюче, щось таке, що збудило її увагу. Звичайно бачила його тільки, як шов поперед її вікно, себто до її батька. Та вона хотіла б раз побачити очі і його уста зблизька!..

Тільки раз — потім уже малювала б напам'ять.

Так, були хвилі, коли вона була спосібна зробити щось велике, була нап'ята, мов лук, що має в далеку далечину пустити стрілу. Та се тривало не довго. Вона корчилася і ставала лінива. Очікування мучило й розстроювало її. В такі хвилі вона зверталася до природи.

Там набиралася сили й терпеливості. Там святкувала свої золоті години побіди, наприклад, коли вилізла на високий, небезпечний верх, на стрімку скалу, придивля- лася зблизька вірлові, його чорним, іскригим, ворожим очам, його чатуючій, наперед нахиленій поставі...

Особливо ж любила осінь.

Та не ту, що несе вогкі, хмарні дні, пожовкле листя й холодні бурі, а ту, що красою рівна весні. Ту, з ясними, теплими днями й чистим голубим небом. У горах осінь усе чудова.

Дикі Карпати! Вона знала їх горду, замкнену красу, як і їх чудних мешканців, гуцулів. Знала всі тайни лісу.

У вересні тягнеться від дерева до дерева павутиння, майже безконечно, і світиться на сонці; а в лісі тихо-ти- хо... Потоки дзюрчать поважно і швидко, і вода їх холод- на, а над їх берегами не цвітуть уже цвіти.

У долині воно трохи інакше.

Там воздух, бачиться, повен запаху айстрів, і на всьому лежить легкий сум.

Се меланхолія всього готового, що на всьому вити- скає свою печать. Се краса, котрою вона розкошується, в котрій купає свою душу й котра відбивається в її вели- ких дожидаючих очах...

Було після бурі.

Сонце хилилося до заходу. Небо було хмарне і тільки на заході ясно-червоняве.

Мряками фантастично сповиті гори відбивалися від неба гостро темно-голубою краскою.

На одній із тих порослих лісом гір стояла нова гуцульська хата. Грубі смереки розпростерли над нею свої рамена, потрясали сумно гордими вершками, й великі краплі дощу падали беззвучно на мох.

Навкруги тишина; тільки в незаглядних лісах шуміло, мов придушені морські хвилі...

Останнє проміння заходячого сонця продиралось місцями в гущавину лісу, тремтіло хвильку на галуззях, мов золоті тіні, і потім у лісі стало зовсім темно.

Двері від хати отворилися, і вийшов, трохи зігнувшись, молодий гуцул із сокирою, закиненою недбало на плечі, та й поглянув, задуманий, у далечінь.

Високий, гибкий і кріпко збудований, як усі його одноплеменники, мав він лице чудно гарне. Воно було мрачно задумане, навколо уст ніжне і в верхній частині слов'янське, то є трохи широке, та се красі не вадило.

Його чорне волосся було, як є звичай, підстрижене до брів і закривало чоло.

Його одяг підносив красоту його тіла.

Червоні холошні й біла як сніг сорочка з вишиваним ковніром і рукавами, з-під котрих видко було кріпкі, жилуваті рамена. Груди, шия й руки були окрашені срібними й мосяжними ланцюгами та хрестиками, а широкий пестрий ремінь обвішаний наперсточками, монетами; за ним була застромлена люлька й деяке оружжя.

Поглянув уважно наперед себе в вертеп, з котрого добувалися біляві мряки, що, немов подерті, вкривали вершки дерев.

Аби дивився і слідив, скільки хотів— те, про що він думав, не виринало з сеї зеленої глибині. Закривало за закривалом неслося поволі понад пропасть, і потім і остатнє сонячне проміння сховалося за гори...

Він з досади плюнув кризь зуби, подався до поваленої коло хати великої смереки і, кріпко розмахнувшись, за-тяв у неї сокиру. Та й сам сів на смереку, підпер рамена о коліна й закрив обличчя руками...

Якась нечиста сила заволоділа ним.

І ся нечиста сила то — вона, прекрасна, червоноволо-са відьма, що здивав її в лісі... Відьма?.. Таж він сказав

був їй, що вона похожа на образ Матері Божої, що ви-сить у церкві, а проте!.. А проте вона не Мати Божа...

В Матері Божої не червоне волосся, Мати Божа нікого не має за дурня, коли кого так дуже принадить, як вона його; Мати Божа свята, а вона... ах!!

Три дні тому все те сталося, й відтоді він одурів.

Навіть у сні бачить її. Кров пливе йому в жилах, мов скажена, у висках валить, мов клевцями, і поперед очі ходять іскри...

Вона не Мати Божа, тотя відьма! Тотя прекрасна, ча-ривна, червоноволоса відьма!

Як він її любить, як тужить за нею! Він хворий із туги, йому хочеться плакати, як хлопцеві, вбив би її з гніву, що її не має? Чому він її не здиває ніде? Чому?

Почалося воно так сумно, а скінчилося так пишно.

Було так.

Насамперед побережник заскаржив його там, у місті, перед панамі за «переступ лісового права», за те, що самовільно втяв смереку (оцю саму, вже далі порохняву, що сидить на ній). Вони за те казали йому заплатити кару, ще й відсидіти сорок вісім годин,— кажуть,— за образу урядників.

Живо стоїть воно все перед його душею.

Не помогла нічого його оборона, чому він се зробив. Йому попросту треба було дерева на колибу, де вліті сидів із матір'ю й дозирав стада своїх овець та коней. Йому вийшли були сажневі дрова й конче треба було якихось дров, то й утяв те дерево... однісіньке в тому пралісі...

Звісно, він осердився, коли пани супокійно й безсер-дечно відкинули його виправдання й дозволили відпо-відати лиш на те, що його питалися. Потім він хотів заплатити і два рази тільки кару, аби лише його не задер-жували. Адже ж дома вверху мати сама з сотками овець і коней, і не може розірватися, а ще менше все те гонити в ріку напоювати. Вона не годна вже їхати конем; як замолоду, та ще його жеребцем, за котрим одним йшли всі коні. Вона стара вже жінка й тільки варить йому їсти та пряде. Вони повинні б се розуміти!..

Пани тільки усміхнулись один до одного. Коли він повторив свою просьбу, та ще завзято і, дивлячись на

них гордо й визиваюче, тупнув ногою, то урвався з ланця чорт.

Вони назвали його гордим птахом, на котрого треба клітки... таким, що розказ цісарський стоптав ногами... котрий незабавом і в Бога не буде вірити... бо має сотки овець і коней...

Він зі злості заскреготів зубами.

Навіть цісаря вмішали! І Господа Бога! А хто ж то їздив щонеділі до церкви, як не він? А щодо цісаря то сей же далеко-далеко й не бачить, що тут діється... Через одне-однісіньке дерево... Жебраки... всі ті пани... Раби, що служать... Вони хотіли його... одинака, найбагатшого гуцула... зогидити.

Все се сказав усім до очей та й відсидів своїх сорок вісім годин...

Їжі, що йому давали, він не рухав...

Най си її держать для себе,— думав,— то від неї вони такі тонкі, як веретена, та бліді, та погані.

Але по тому його таки пустили... Господи!..

Та се не була головна річ, і про се він навіть зовсім не хотів думати.

По всім тим пробіг він місто бойовим кроком, де було гаряче й порошно й кишіла купа людей, і коли ступив на першу дорогу додому, і звичайний лісовий холод обхопив його, то вся його лютість на тих «у долині» щезла. Він уже не потребував квапитися; ніхто такий не йшов за ним, аби міг присилувати його завернутися!

Ліворуч гірської дороги, котрою він йшов, зіяла поросла лісом пропасть, праворуч тяглася скалиста лісова гора, стрімка та висока, мов стіна. Кількасот кроків наперед нього лежав на самому краю пропасті великий камінь, що дикої весняної ночі урвався був зі скалистої лісової гори та й лежав собі — немов місце відпочинку для мандрівників.

Там він сів собі на хвилику закурити люльку.

Недовго сидів. Із пропасті, саме коло того каменя, підіймалася вгору дівчина. Вхопилася кріпкою рукою за папороть, що росла коло каменя, підвелася та й станула.

Не була з хлопського стану, се він покмітив зараз. Її голова була завита червоною хусткою, кінці ззаду зав'язані, а лице й шия були розкриті. Лице біле, як перло-

ва матиця... і гарне... а очі великі й блискучі, та безконечно сумні!..

Мовчки видивилися вони на себе хвилинку...

— Дай тобі, Боже, здоров'я, пані! — сказав нарешті несміливо й випрямився.

— Дай і тобі, Боже! — відповіла трохи втомленим голосом і кивнула на нього, як знакома... Потім стягла з голови шовкову хустку, втерла собі нею легко зіпріле чоло, обійшла його поволі й підіймалася далі по стрімкій гірській дорозі.

Він пішов за нею.

Була високого, гибкого росту й на ходу колихалася злегка у клубках. Червоняво-русяві грубі коси, на кінцях розплетені, спадали їй із плечей.

«Боже, червоне волосся,— подумав він.— Як відьма... такого нема ні в однісінької дівчини в нашій селі... вони всі чорні. Як-то вони десь тужать за мною!.. Таж то вже місяць як пішов із села, і сюди вгору не виходить ні одна!»

Він засміявся свавільно. Та, що йшла наперед нього, оглянулася перелякана.

— Куди ти йдеш? — запитався і зрівнявся з нею.

— У ліс.

Зиркнула на нього збоку, отворила губи, аби ще щось сказати, та замовкла, й ледве замітний усміх осяяв її сумне лице. Він оглядав її хвилику полохо, а по тому знову став по-своmu дивитись наперед себе, напівсумно а напівзадумчиво, та й запитався:

— Ти з долини, з міста?

— Аякже.

— Там багато красних домів, але й багато людей. Місто велике. У нас, у селі, лиш панотець сидить у великім домі; нам їх не потрібно.

— Чому би не мешкати й вам у великих домах? — спитала.

— Чого? Або ми пані? Тоті, там, у долині, пані!

— Оце місто в долині дуже мале, — запримітила вона, повчаючи, — е сто раз іще більші міста.

Він засвістав із дива, захитав оглядно головою.

— Пані!

— Не кажи мені «пані»; я не віддана.

— У тебе нема пана?

Вона похитала головою, тимчасом як її великі очі дивилися поважно на його губи.

— Таж можеш узяти собі пана з міста, їх там, як трутнів. Візьми собі урядника!

Вона знов похитала головою, тимчасом як замітний усміх промайнув по її устах.

— Ні? Певне, як ти його не послухаєш або скажеш таке, чого він не любить, то він і тебе може замкнути на сорок вісім годин. Вони се добре розуміють, оті пани! Я власне йду від них.

І, не чекаючи на відповідь, він обуреним тоном оповів їй свою пригоду.

Вона весь час дивилась на нього уважно. Коли перестав оповідати й через хвилику ще й заляв «панів» у долині, вона потиху засміялася.

— Чого ти смієшся? Тут цілком не до сміху!

— Треба тобі розуміти справу, чоловіче,— сказала поважно.

— Або я вдурів, чи наївся їдовитих грибів? Борше там-тоті в долині! — відповів.

— Ані тоті в долині, ані тоті вверху. Але ти їх не порозумів. Твої гадки — серце, їх гадки — голова. Вони думають по закону й докажуть тобі на волосок, що ти не мав права рубати тої смереки, хоч ліс такий великий. У тебе воно бачиш, інакше. Все треба радитися голови.

Він сплюнув далеко крізь зуби.

— Чорт би їх ухопив! Вони всі крутарі, всі тоті голодні сурдутовці! Таж Бог сотворив ліс для всіх людей; се вони не можуть заперечити та й не переконують мене, най собі будуть і сто раз панамі і вміють писати й читати. Що мене найшло нещастя, що мене ймили, га, сьому винна тільки нещаслива година, коли я втяв смереку!

— Нема ніяких щасливих чи нещасливих годин,— сказала.

— Ого! — заперечив.

— Вір мені. Якби-сь був учився, не говорив би-сь такої дурниці!

Його очі блиснули.

— Ти гадаєш, що як уміти читати й писати, то вже

вхопилося Бога за ноги? Є ще й святі... Я не кажу нічо, тоті люди, що вчаться, розумні, то правда; але вони й злі!

— Іноді воно так, але не гадай собі, що темнота робить ліпшими.

— Що я знаю? — сказав.— Яким кого Бог сотворив, такий він є, яка в кого доля, так і живеться, а як вийде чоловікові час, то вмирає. Най я буду розумний, як хочу, а як Бог схоче, то таки мушу вмерти!

— Певне; на те нема ради.

— А видиш? Коли ж вони, розумні, такі добрі, то чому ж ти не береш собі якого за пана?

Поглянув на неї злорадно.

— Се що інше. Се щось таке, чого я можу хотіти або не хотіти. Мені не подобається цілком ні один. Я велика багачка! Я всіх маю в руках.

— Саме так, як я дівчата в селі,— виговорив гордо й більше мовби сам до себе.— І я багач: наші люди кажуть «найбільший багач». Усі дівчата гинуть за мною.

Вона засміялася.

Він гнівно наморщив чоло.

— Чого ти все смієшся?

— Я не сміюся з тебе.

Він заспокоївся.

— Се правда,— сказав,— як християнин багатий, то можна з усіх сміятися. Та й я сміюся з усіх. Мені ніхто не в голові.

— А з мене ти б таке сміявся? — запитала свавільно і немов під впливом якого внутрішнього підшепту, та й вдивилася в його лице.

— З тебе?

Він поглянув на неї майже переляканий; потім усміхнувся, злегка червоніючи.

— Е! Воно так не йде,— сказав.

— Чому ні?

— Не знаю... але ти така... така...

— Яка я? — запитала поважно.

— Така... я не знаю... така, як образ Матері Божої в нашій церкві...

Вона знов засміялася; не дуже сердечно, а все-таки; потім обоє зацімліли...

Мовчки йшли якийсь час далі.

Він був гарний і кріпко збудований, і вона любивалася ним сьогодні, як і давніше.

Раз їй було спало на думку, як би воно було, якби він любив дівчину, й за тим їй — сама не знала, чому — нагадалося речення: «Бути обнятою сильною рукою...»

В неї багато значила фізична сила і тілесна краса, і хоч вона рідко коли «любила», то все ж таки були їй милі, гарні, кріпкі люди. Коли чулася втомленою, находило на неї часто тужне бажання, потреба — відпочити на чийсь-небудь груді. Але той хтось мусив би бути сильний і сміливий. Передусім — сміливий.

Стала йти помаліше.

Вони йшли були довго і швидко. По глибокім віддиху й легких рум'янця на її лиці поміркував, що вона втомлена.

— Ти втомилася, — сказав, — не можеш іти зо мною в парі. Я йшов заборзо.

— Правда, — відповіла втомлена.

Він раптом почав іти зовсім помалу.

— Ти так красно говориш по-нашому, — почав оп'ять.

— Я те саме, що ти, і я також русинка. Чекай трохи; я втомлена. Як іду заборзо, то серце в мене б'ється засильно, й поперед очі миготять тисячі іскор.

Притиснула обидві руки до висків.

Він став перед нею. Хвильку дивились одне на одного; бачилось, немовби в очах обох заблиско раптом полум'я і злучилося в вогонь.

Обоє спустили очі.

Вона оглянулася полохо: чи се та сама сторона, котру вона так добре знала?

Авжеж. Та сама темно-зелена пропасть, та сама скалиста гора онде праворуч, поросла рівними, як свічки, смереками, а посеред них ніжні білі берези; з моху виростали буйні папороті й сям-там стрункі дзвінки... Тихо, однакостайно шумів ліс.

Тинистий холод обхопив її тіло. Якийсь птах закричав поблизу; вона здригнулася тривожно.

— Ти боїшся? — запитав змішано.

— Тільки сьогодні. Зрештою ніколи.

— То ти тут щоднини? А чою ж ти сьогодні боїшся?

— Не знаю... Чуюся менше на самоті, коли я в лісі сама-одна.

— Чому воно так?

— Не знаю... не знаю... по правді...

— Що ти тут робиш?

— Нічого. Я приходжу сюди лиш так. Правда, іноді малюю смереки... Звичайно прислухаюся, як шумить ліс. Він шумить, як море, лише далеко слабше. Ти не знаєш, як море шумить... Я її сама того не чула, та знаю, як воно шумить... а, чуї?

Обоє слухали, здержуючи віддих. Чутно билосся в обох серце.

Вона знов оглянулася тривожно... ще ніколи не здавалось їй так дико й самітно; буйна зелень лісу, бачилося, задушить її.

— Не бійся... таж я тут у лісі... Не оглядайся назад себе... то недобре... — сказав чудно здивованим тоном.

Мовчки її майже скоро йшли вгору стрімкою дорогою.

Навколо її уст лежала риса завзятої рішучості, повіки були спущені. Їх довгі темні вій чудово відбивали від білих як сніг лиць.

— Незабаром зайде сонце за гори, — перервав він зворушено тишину і швидким рухом прогорнув із чола волосся набік. Йому стало гаряче.

— Як й йшла сюди в ліс, біла третя. Йдемо добрих дві години, і в місті може бути п'ята.

Кажучи се майже дрожачими губами, витягла зі свого шовкового пояса малий годинник, стала й дуже уважно дивилася на нього.

— А! В тебе дзигарок? Золотий. Покажи-ко мені! Притулився до неї близьенько. Обоє дивилися з натугою на малу золоту річ.

— Се ходить, як би мало душу, — сказав. — Які то розумні люди на світі, що можуть таке зробити... Боже, Боже... Ти, певно, багачка, коли в тебе такий дзигарок. Варє твій дедьо великий пан? Хто ти?

Вона знову усміхнулася.

— Ти не знаєш, хто я?

— Ні.

— Але ж ти мене видів... нагадай собі!

— Я тебе ніколи не видів!
— Нагадай собі.
— Але ж кажу тобі!
— Ню... як ти привів свого гарного коня на подвір'я до адвоката... й силував його, аби стояв тихо... то я вийшла... Пригадуєш собі?

Він подумав хвильку.

— Не знаю... — сказав протяжно й зачудовано. — Але я тебе не видів... хтось був вийшов... се знаю... але то був хтось у чорній сукні... твого лица не нагадую собі.

Вона відвернула від нього очі й усміхнулася.

— Коли не знаєш, хто я, то й се байдуже; я тебе виділа часто, дуже часто!

— Ти знов смієшся з мене!

— Ні.

— То хто ж ти?

— Що се тебе обходить? А втім, — додала раптом з меланхолійним усміхом, — я така, що не має щастя... знаєш... у деяких речах.

— Багачка й не має щастя? — сказав недовіжливо й засміявся. — Дивися, може, його відвернув хто від тебе, воно буває... Але ти молода... — сказав далі і приступився до неї ще ближче і при тому не хотючи доторкнутися крисами свого капелюха до її волосся на чолі.

Вона поглянула на нього, і в тій хвили гаряче полум'я облило її лице.

— Правда... я молода... А скільки ж років тобі?

— До Дмитра буде двадцять і шість. Я...

Нагло він остановився і ввесь запалів. Блискучими очима вони задивилися одне на одного.

— Ти! — промовив нараз дрижачим голосом.

— Що таке? — відповіла ледве чутно; вона була спустила очі.

— Ти красна, — сказав зміненим, беззвучним тоном.

Легка дрож пройняла її постать.

Вона знов підвела очі. Його лице побіліло, мов із нього сплила остання краплина крові, і на ньому значно було сліди найглибшого зворушення. З очей, бачилося, сипали іскри.

Силуваний усміх показався на її устах і завмер. Вона не могла вдержати його погляду. Її нагло обхопило досі

зовсім чуже їй чувство... і сльози показалися в очах. Вона відступилася від нього далеко, на самий край пропасті, і сказала швидко:

— Ходім далі!

Ї вони йшли далі в ліс, де ставало все тихіше та тихіше; хіба що крізь ту тишину продирався голос джурчачого потоку. Швидко йшла вона краєм пропасті, нагинаючись легко попід смерекове галуззя, що звисали понад дорогою, коли він зворушений, питав:

— Отже, тобі подобається тут, у лісі?

— Подобається.

— Чому? Тут же нічого не видно.

— Якраз тому, що не виджу того, що звичайно виджу. — Коли так, то ходи за мною на мій верх; там тобі ще більше сподобається. Туди не заходить ні одна людська душа, лиш іноді у свята мій неньо. Там я сиджу з мамою вже далі два місяці, і нас не відвідала майже ні одна людська душа. Хочеш?

— Ти одинак у родичів? — запитала, не вважаючи на його слова.

— Аякже, та чи підеш?

— Се ж не може бути!

— А чому ні?

— Тому, що бути не може.

— Тому, що не хочеш?

Вона мовчала.

— Тому, що не хочеш! Чуєш?

— Ах, що тобі забагається!

Насилу всміхнулася, а коли тим часом її очі майже несамовито світили зі зворушення.

— Глянь, — промовила, — як тут густо росте дерево, воздух майже вогкий; далі й неба не видно... о Боже!

— Ти таки боїшся!

Похитала головою й поглянула на нього очима, повними чудного блиску. Їй усе ще не хотілось вертатися, хоч не знала чому. Далеко також було їй до того, щоб хотіла лишитися з ним... Нагло почувла вона, що її воля справді не є вільна... Яка вона дурна була ще перед двома годинами!

— Не йди так близько понад берег, упадеш!

Вона не відповідала.

— Чуєш? Ах, ти боїшся мене! Я тобі нічого не зроблю. Твого дзигарка мені не потрібно. Ходи ж бо ближче; осьде на грудях мій ланцюг із хрестиками більше варт, як твій дзигарок. Ходи, я тобі його подарую!.. І ще більше міг би тобі подарувати... Навіть мого чорного коня з вирізаним сідлом... Лиш ходи!

Вона немов не чула його. Швидко з зарум'янілим лицем і гарячково блискучими очима йшла вона з трудом вгору. Ліс ставав щораз густіший і дикіший. Дорога, стрімкіша й вища, вела аж у полонину. Доти хотіла ще дійти. Доти, на всякий випадок, за всяку ціну, і аж потім назад.

Задиханий, бачилось, у найбільшому напруженні йшов він мовчки коло неї...

Врешті опинилися на горі.

Перед їх очима розстелився чудний вид.

Великанські, порослі лісом верхи гір, синьо-темні пропалі, праліси, буйні лисони — усе разом погружене в синьому. І не далеко все те було. Ні, таки цілком близько від них пнялася гора на гору, лиш безоднями розділені. Над усім тим чудно чисте голубе небо.

Усе те могутче, велично гарне... Ввесь сей повний пишних красок простір; ся буйна, інтенсивна, майже темно-голуба зелень...

Навкруги тишина, самота й шум лісів.

Переможена сею пишною красою, стояла вона хвилю; здавалося, забула, що він коло неї.

Він сидів коло неї на землі. Тої краси навкруги він, бачилосся, зовсім не замічав, він бачив лише її одну.

Вона стояла перед ним, така висока й гібка і була напрочуд гарна!

Йому здавалося, що від блиску сонця пишне її тіло прозирило до нього крізь її легку, ясну одіжку. Він бачив докладно всі його форми й зариси, чув їх так, як чується зблизька сильно пахучу, оголомшаючу рослину. Кров кружила йому в жилах, мов скажена.

Нагло вона обернула голову і справила до нього свої блискучі, широко отворені очі. Що він заховувався так тихо?

— Тут так красно, — запримітила і, трохи змішана, а трохи зажурена, оглядалася довкола себе.

— Правда, але сідай!

— Ах, ні, я вже мушу йти геть.

— Геть? Чому?

Він сказав се, якби без свідомості.

— Так!

— Пощо?

— Я ж мушу!..

— Сідай! трохи!

— Не хочу!

— Чому ні?

— Тому...

— Та сідай!

Се звучало, мов розказ.

Яксь свавільність, що зовсім не хоче знати почуття страху, рухнулась в ній; вона усміхнулася й зашептала:

— А як мені не хочеться?

Холодна, мов лід, повага виступила на його лице. Він підвівся на одно коліно, обхопив обома руками її гнучкий стан і тяг її до себе.

— Ти така красна... така красна! — говорив здавленим голосом.

Коли він до неї притулився, здавалося їй, мовби щось нерозгадне, мов електричний тік перейшов від нього до неї, і тисячу пломенів бухнуло на неї. Та вона хотіла боронитися.

— Що ти собі гадаєш, чого хочеш?

— Нічого.

— То пусти ж мене.

— Ти така красна, така красна! Дике зворушення запанувало над нею. Груді підіймалися високо, й серце мало не трісло. Чула, як щось підкошувало її опірну силу, коли він тяг її до себе.

— Чоловіче, пусти мене!

Хвилю боролася з ним, німо й майже автоматично. Його очі горіли, а блідий був, як труп. Він її не пускав.

— Коли ж бо я тебе прошу... видиш... прошу... — шептів раз у раз. — Ти така красна... така красна...

Її закрутилася голова, і вона не змогла більше говорити.

На колінах обняв її стан руками і держав її сильно, мов

у кліщах. Лице він страшно ховав у фалди її сукні й поволі та сильно тяг до землі.

Вона втратила свою волю...

Легкий, непевний усміх заграв на її лиці, що біле, мов сніг, хилилося все нижче й нижче, і, піддаючись власті незвісної сили, вона зсунулася поволі, мов зломлена пальма, і майже безтямки на землю...

Осліплює і немов упоєне побідою заблиско сонце на заході пишним золотом, й ніжно-ясні облаки навколо нього перемішилися в яркій червоний жар.

Ось і все!..

А тепер він сидить тут, осьде, мов затроєний, як на глум і сміх, і мусить смертельно тужити за нею!

Він, найбагатший, найкращий, він, за котрим у селі всі дівчата гинуть, — він тужить даремно!

Сього з ним не бувало ніколи. Він скрегоче зубами й б'є кулаком по дереву.

Яка вона красна, яка чудово красна!

Перше в короткому сні вона йому снилася. І сього він не може нагадати собі докладно; нагадує собі тільки, що вона близьенько притулилася до нього, і йому від її дотику засіяло в тілі, мов сонце. Притім вона засміялася так тихо, як тоді, коли він був сказав їй, що за ним усі дівчата «гинуть». Та й намовляла вона його лізти з нею на таку висоту, де вже чоловікові крутиться голова.

«Мусиш мене шукати», — сказала вона йому між іншим, і ці слова затамив він собі добре, і навіть тон її голосу. Сьогодні рано він сів на свого дикого коня і, мов божевільний, пігнав дорогою, котру пройшов з нею.

Може, вона сидить десь там і малює смереки та слухає, як ліс шумить?

Але не найшов її.

Раз причулося йому, що щось, похоже на людину, йде лісом. Він, заперши в собі дух, надслухував на всі боки, стояв нерухомо, мов тигр на чатах... Та то був лиш олень, і кінь його зо страху мало не скочив у пропасть... Стільки йому було з тої їзди.

Тоді все було таке гарне, мов сонце в саме полудне. Він хоче, щоб воно знов було так гарно. Таж він любить її... так, тепер прийшла черга на нього вмирати!

Він сміється, а серце його повне лютих сліз...

Тоді вона відійшла з поглядами, якби світ для неї став раптом інший, якби вона стала іншою людиною. Була біла, як сніг, і її великі сумні очі сіяли так чудно... Господи Боже!

— Любиш мене? — запитався він був її.

Вона не відповіла зараз, але сказала після короткої задуми з утомленим усміхом:

— Ні.

— О, ти любиш мене!

— Може!

— Чому може?

— Бо... бо то щось інше.

Чи вона глузувала з нього, що вже не показувалася?

Чи вона дійсно не прийде вже більше?

Се було неможливо!

Сільські дівчата приходили не раз і не два, як кого любили, наприклад його! Гордо й нетерпеливо потряс він пишною головою, і придушений, лютий крик вирвався з його уст.

Так, він просто казався...

Він чув, як душа його була немов рознесена і вже не ладналася. Він ледве дбав про свої коні та ледве гонив їх напоювати.

Що діяти?

Що діяти, щоб її бачити і знову мати?

Але як вона йому ще раз попадеться в руки, то мусить піти вверх до нього; добровільно або ні. Вона мусить. Він того хоче.

Він буде сидіти з нею сам-один. Вона любить бути сама. Тут може вона від ранку до вечора прислухатися шумові лісів і ніхто їй не буде перешкоджати. Він зможе прийти до неї, бо вона буде його, але чужинці...

Він грізно зморщив чоло.

Най би лиш котрий поважився! Полетів би з розбитою головою в яку пропасть так, що й коршуни не найшли би його.

З гуцулами в любові непорядно жартувати.

Але їй було б добре в нього.

Усі ліжники, що ховала його мати дома, в долині, у скрині для нього, він би їй повиносив вверх. Усі пестрі шовкові хустки, шовкові матерії, срібні монети, барвні

пишні вовняні пояси, всі багато ткани, білі, як сніг, сорочки, шкури з медведів, що він сам убив, усі вишивані кожухи — все те він би виніс уверх і окружив її тим.

Свого чорного коня з вирізаним сідлом, украшеним сріблом, що дістав ще від свого діда, — він би їй теж подарував, бо, само собою розуміється, вона не сміла би ходити пішки. Справдешня гуцулка не робить того.

Лиш аби коневі не захотілося ставати під нею дуба, як він се радо робив коло кожного мосту, бо тут йому зараз була б остання година! Він би його зараз застрілив; так як золотогриву кобилу, що дав йому раз у полонину якийсь пан. Він хотів їй вичистити рану в нозі, а вона його за те вдарила ногами в бік, так що він майже дві неділі мусив сидіти дома, як каліка. Він за неї потім заплатив, а може, й переплатив, та й вона дістала своє!

Так, він добрий, коли добрий... але коли лихий!..

Зарив руками в волосся і тре собі чоло та думає в одно, як би її міг дістати.

Уже він щось видумає.

Адже ж у нього ще й червона шовкова хустка, котра їй була випала з-за пояса й котру вона забула взяти з собою. Як вона пахла! Бог знає, між яким зіллям лежала. З нею він може піти й до старої гуцульської знахарки. Вона, певно, допоможе, коли вже нічо не допоможе. Та поки що він не хоче мати з бабами ніякого діла. Сам хоче щось видумати.

Двері від хати отворилися, і вийшла його мати та й стала кликати до вечері.

— Не хочу їсти, — відповів смутно, не піднімаючи голови.

— Бог з тобою, синку мій, — відповіла вона поважно, — та я вважаю, що тебе хоче вчепитися слабість. Най Христос її задержить... най добрі святі її уб'ють.

Із засумованим лицем помацала його чоло і пробувала поглянути йому в очі. Він бокував від її тривожно вивідуючих очей.

— А видиш? — сказала мати з триумфуючою гіркістю. — Вони вrekli тебе там в долині. Бог би їм заплатив. Дайко, най я ти виссу з чола нечисте.

І, цілуючи, виссала з його чола уроки.

— Так, тепер буде ліпше; а по тому знов я згащу вугля

і підкурю хату зіллям. Ах, — нарікала, — нещаслива тота година, коли ти втяв оце дерево. Вернув єсь ся мені домів хорий і зі спущених голов. Сопілки не киваєш і мало що їш. Святі уб'ють зле, вержуть його на твоїх ворогів. Но, ходи в хату... чого ти тут із сокиров?

— Хочу йти в ліс.

— Чого?

— Хочу втяти ще одну смереку.

— Чи ти вдурів? Боже тебе борони! — сказала перелякана. — Хочеш другий раз бути замкнений... і захорувати? Дай pokій, душко, дай pokій. Ще держить тебе лиха година, і ти ще не цілком чистий.

— Я піду, мамо, мушу йти, — відповів мрачно і опустив голову, укриваючи лице обома руками.

— Я, — казав він далі, — хочу покласти тут коло колиби ще одну загороду на вівці. Може котра заслабнути, і ти б її дозирала, як я є в лісі коло других або коло коней. Я се зроблю, мамо. Та тепер я злізу з гори в ріку, де ловлю стругів, і витну там смереку. Там ліс густіший, ніж при саму і голос сокири загубиться. Я втну дерево попри саму землю й накрию пень мохом. Таки на місці нароблю собі вориння і вкину тріски в воду, нехай тоді йде хто й подасть мене до суду! Я не боюся!

Останні слова сказав із мрачною рішучістю і встав.

— А тепер я йду, мамо; будьте здорові й не ждїть мене перед опівночев.

— Коли се конче мусить бути, то йди, — сказала сумно мати, — та ліпше було би, якби-сь лишився дома. І погода ще може обернутися; сегодне не цілком вишумілося.

— Ні. Сегодне не загостить другий раз онде вже миготить вечірня зірниця, та й місяць сегодне вповня!

— То йди ж із Богом. Вечерю я тобі сховаю і, поки прийдеш, буду прясти та молитися за тебе.

Швидко сходяв він зі звисної, порослої лісом гори, нетерпляче копаючи ногою сухе галуззя чи кусники дера, що лежали на дорозі. Глибока тишина царювала в лісі, і тільки його сильний хід або вряди-годи вибовтаний проклін, коли зле ступив, перебивали її.

«А таки я її дістану!» — думає він зі зловіщою радістю. «Зійду аж у ріку і втну саме там, де ліс поріджений і куди люди ходять, найздоровішу смереку. Тоді хтось піде

і замельдує мене в долині в панів; вони знов схотять мене замкнути на сорок і вісім годин; а я піду до адвоката й буду там крутитися доти, доки вона не прийде!»

«Може, вона його донька?.. Та ні, вона лиш жартувала, кажучи, що виділа його там дуже часто! Чому він її не видів? А чому видів його жінку? Тоту гостру, страшну паню, що завше дивилася на його ноги, як увійшла до канцелярії, і він там був. То не може бути її мати... вона не може бути належна туди, вона мусить бути чиясь інша... Вона говорить по-руськи, тимчасом як її мати говорила Бог знає якою страшною мовою. Він її ненавидить. Він знає лиш одне. Буде там, в адвоката, доти ждати, доки вона де не покажеться, і тоді він піде за нею... і тоді вона вже мусить бути його.

Все інше йому байдуже, таки зовсім не в голові.

Ішов усе швидше і швидше. Вже було недалеко до цілі. Крізь проріджаючий ліс уже миготіли в місячному світлі хвилі гірської ріки.

Ще лиш кілька кроків, і буде на місці.

Зараз навперед нього, попід саму гору, плила ріка: підбувши сьогодні через бурю, неслася великими пінистими хвилями, що сумно влискувалися в місячному світлі.

Він став, оперся о смереку й подивився далеко навперед себе.

Краще й тужніше, як коли-небудь, пишалося перед його очима ціле пасмо гір, освічене магічним місячним світлом, мільйонами зізд, було воно гарне, мов у казці.

Чи бачив він і чув величну красу у природі? Він привик був із дитинства до пишного виду гір, знав ясні, мов день, тихі мовчазні літні ночі, бо не одну не спав, стережучи коней; а проте... а проте, коли зір його сягав за верхи, обгорнені голубими облаками, серце його охопила глибока й невідгадна туга!

А тут, коло його ніг, қолисалися хвилі й буркали щось сумне, їх звуки збудили в його серці... сльози. Так, йому стало тяжко, він почув себе самотнім і сам не знав, як почав співати... Справдешня дитина свого люду, він шукав полегші у співі.

Далеко й широко розплилася в тій тишині тужлива

думка і зіллалася у прегарну гармонію з красою ясної ночі.

Кинув капелюхом об землю, мовби в ньому гніздилися всі сумні думки його.

Як ішов сюди, закінув був на шию хустку. Сильний запах, котрий виходив із хустки її котрий він узагалі завважив на ній, довів його до того, що вона тим живіше стала перед його душею. Туга її нагальна жадоба за нею ще сильніше пробудилася.

Обернувся плечима до ріки.

Крайня смерека на березі дістала перший удар. Зразу йшли удари поволі, рівномірно, потім швидше, сильніше. Так працював більш як годину, не припочиваючи ні хвилини. Якась гарячковість учепилася його. Нестанно думав він про неї. Вона так живо стояла перед його душею в усій своїй принадній красі і з усіма своїми словами й усміхом. Він немов іще раз усе пережив з нею.

Яка гарна, яка чудово гарна була вона!

До всього того ще той сон!

Сон той ще був у його тямці. От якби тепер іще чув її притуляння, чув її м'які теплі члени...

«Мусиш мене шукати!» — почув він раптом туй коло себе. І здригнувся та її перестав рубати. Майже в тій самій хвилі повторилися слова: «Мусиш мене шукати!»

Так, се був її голос... Її голос!

Поки міг спам'ятатися, затріщала й захиталася смерека й, падаючи, мало не захопила його, якби був у свій час не скочив набік. Він налякався, як ніколи в житті, і все волосся стало йому догоріти.

Що се таке?

Озирнувся і вдивився у воду... відти роздалися слова, так голосно й так виразно...

Та ніщо не рухалося. Хвилі йдуть одна за одною, не надто швидко, але й не помалу, все нові й нові. Смерека впала була в воду, а хвилі знімали її на свої хребти поволі й поважно і маестатично з собою унесли.

А так усе інше було тихо-тихо, немовби ждало чогось... Дерево на березі, ба й увесь ліс — усе, немовби так мусило бути, аби щось побачити.

Хвилі влискувалися на місячному світлі, а над ним тяглися голубаві облачні постаті, ні, ні, вони були скрізь.

вони зібралися були, немовби хотіли все задушити її перемогти.

Від божевільного того переляку вхопила його дрож, і він був би ревнув, сеї звір, та раптом погадав на Бога. Хреститься раз, другий, третій, багато разів — потім, немов на наглій внутрішній наказ, зриває із шиї шовкову хустину її, зім'явши в руці, кидає в воду.

Як стій стало йому все ясно.

Вона відьма... відьма!! О свята Мати Божа!.. О всі святі!

Куди він тут заліз? І з ким він мав діло?

Чувство скаженої ненависті проти неї заволоділо ним.

Вбив би її на місці, роздавив, розтоловив, як собаку, як черв'яка... І ось він, мов блискавка, розв'язує загадку за загадкою...

Не дурно в неї червоне волосся.

Не дурно від неї пахло зіллям. Не дурно вона була така чудово гарна, так похожа на Матір Божу, бо тільки тим могла його причарувати!

Не дурно волочилася по лісі. Котрий християнин іде в ліс слухати, як він шумить?

А чому вона не хотіла сказати, хто вона? І чого вона мала бути тоді на подвір'ї, коли він не міг нагадати собі її лиця?

А там... вона і щастя не мала? Лиш цілком прокляті Богом не мають його... Трохи щастя Бог все дає кождому. Вона хотіла від нього відвернути його щастя. Га, га, га!

«Мушиш мене шукати! — сичала у сні. — Аякже, шукати!» На те, аби він прийшов сюди, ішов за її кликом Бог знає куди, заблудив і попався в пазурі її рідні, а його щастя аби перейшло на неї! Чому вона питалася, чи він у своїх родичів одинак? Лиш одинаки особливо щасливі. І чому вона тоді не обіцяла, що прийде знов, коли вона дійсно була дівчина і християнська дитина? Чому не боялася, як була в лісі цілком сама? А перед ним чинилася, що боїться! Він же не Довбуш!

Коли сказав їй, що в лісі нічо не видко, сказала, що бачить у лісі те, чого звичайно не бачать. Та раз у раз витріщалася на нього своїми великими мигкотячими, заклятими очима — доти, доки не вдурів!

Грім би її тріснув! Най її трісне і знищить із лиця землі

усі її сліди. Або най закаменіє, або най її живу рознесуть дикі коні, або най западеться в землю; так, най упаде з якої-небудь скали і западеться в землю!

Він майже зовсім утихомирився.

Іде додів, і такій тверезній, такій, «як був перше», що мало не сміється. Ще одно світло блисло йому в голові. Йому мусило усе те статися, бо спровадився до своєї нової хати вверху, не посвятивши її перше!

Але сейчас завтра іде до попа.

Михайло Могилянський

СТРІЛ

Я виліз з вагона на маленькій станції, звідки «до неї» лишалось верст п'ять, не більше. В палкій уяві я вже зазирає у темну безодню її очей, стискав в обіймах її тепле молоде жагуче тіло, п'янів від його пахоців, під губами чув її вогкі, тремтячі від моїх шалених поцілунків уста, уста, що, одначе, тільки приймали мої поцілунки, але уперто ані разу не одповіли на них. Я вже нічого не чув і не бачив, опріч неї, як місячник з отверстими очима нічого не бачив і не чув навкруги: переходячи через рейки, ледве не опинивсь під локомотивом поїзда, що рушав далі...

Потреба заспокоїти зворушені нерви примушувала йти пішки: мовчки минув я юрбу візників, що на весь голос кричали до мене: «Пожалуйте!», «Мигом доставлю!» і т. і., повз убогі будинки станції вийшов на невеличку зелену луку й вузькою стежкою подався до лісу.

Ліс привітав мене лагідним шумом вершин, як добро-го знайомого, душевні турботи котрого він здавна знав і не раз заспокоював своєю відвічною мудрістю, упевняючи, що всі наші турботи — суєта суєт... Але сьогодні я такий далекий від того настрою, коли над душею може мати власть ся відвічна мудрість! Лагідний шум вершин не ступав мені в душу, від краю до краю схвильовану, від краю до краю палаючу невгасимим вогнем. Сьогодні! Сьогодні повинно скінчитись неможливе становище наших відносин, сьогодні я вирішив розрубати гордіїв вузол...¹ Сьогодні вона вільно чи невільно буде моєю або я уб'ю її чи себе, а може, її і себе... Вона любить мене, в

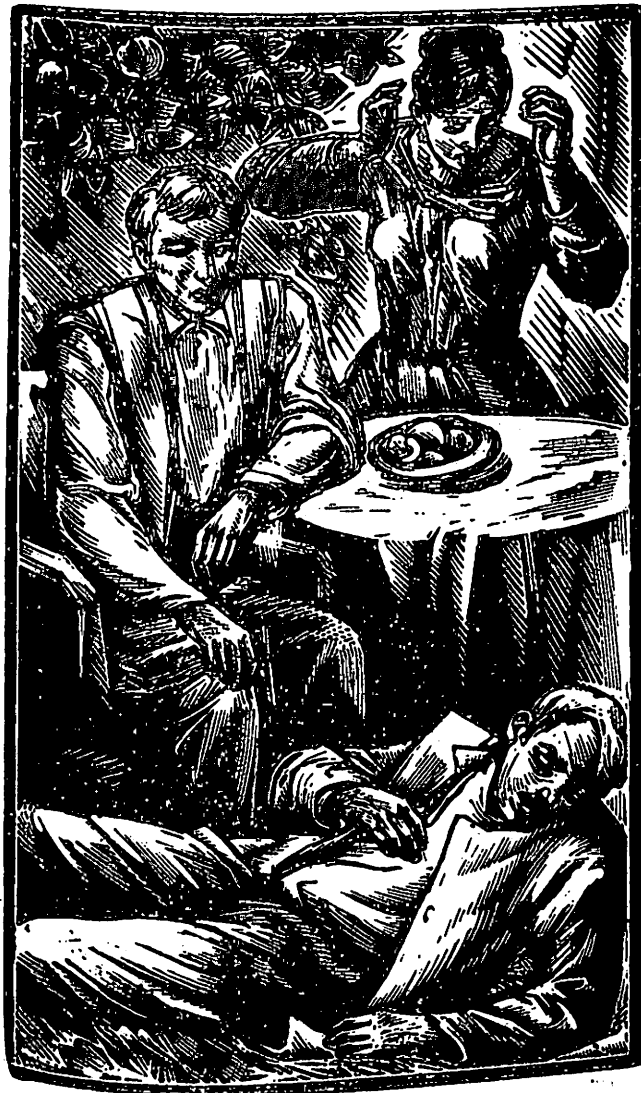
¹ За давньогрецьким переказом, дуже складний вузол, зав'язаний фрігійським царем Гордієм. За пророцтвом оракула, той, хто розв'яже вузол, стане володарем світу. Александр Македонський нібито розсік Гордіїв вузол мечем. Звідси — «розрубати гордіїв вузол» — швидко і просто розв'язати складне й заплутане питання.

тому я переконаний всіма фібрами душі і кожним атомом тіла. Ніякими словами не зруйнує вона і не уб'є того переконання, бо... бо я чув не раз тремтіння її вогких жагучих вуст від моїх шалених поцілунків. Се тремтіння говорить мені більш, ніж те, що уперто ніколи її уста не одповіли на шаленство моїх поцілунків. Пам'ятаю, коли я вперше сказано жагуче притулив губи до її вуст і, почувши те тремтіння, в якомсь екстазі пив нектар, полинувши душею в зоряне небо від убогої, нудної землі, пам'ятаю, вона нарешті, одриваючись від мене, наче прокинувшись зо сну, сказала: «Чого ти хочеш? Пам'ятай, полюбовницею твоею я ніколи не буду, а через труп теж ніколи не переступлю». Говорячи про «труп», вона мала на увазі свого вульгарного чоловіка, що кохав її скаженим ревнивим коханням. Важко було б уявити собі двох людей, більш різних, ніж вона і її вульгарний чоловік, за котрого вона вийшла без любові з якоїсь нервової примхи, випадкового капризу. Але потім виносила важке життя з ним, не даючи нікому помітити, чого воно їй коштує. З гордоців вона не хотіла, щоб її вважали за нещасну. На щастя, він мав службу, що примушувала його дев'ять місяців в році проводити в роз'їздах, а вона жила собі одиноко в лісі недалеко від глухої станції залізної дороги. Задля «сімейного щастя» лишались тільки невеликі клаптики часу, але і в ці клаптики межі ними виходили скажені сцени. З його скаженим коханням врівень була така ж скажена ревність. Вона ж не переносила ревності і з недужою злістю драгувала звіра його ревності. Вона не кохала його, але переконання, що її зрада його уб'є, холодом сповняло її душу і примушувало не давати волі своєму кохання: через «труп» вона не переступить... З часу, коли вона мені так сказала, почалась межі нами якась шалена гра, від якої серце мое конало в нездоланих муках. Не раз зазирає я в темну безодню її очей, стискав в обіймах її тепле молоде жагуче тіло, п'янів від його пахоців, пив з її вуст нектар і чув тремтіння тих вогких вуст. Але завжди вона обливала моє почуття холодною водою злих слів, кажучи, що мое шаленство — не кохання, а лише гра, що через море мого кохання вона перейде, навіть не дуже замочивши панчохи. Одного разу, — се якраз було в останній раз, як ми

бачились,— їй схотілось упевнити мене самого в правді своїх слів, дати мені доказ, що дійсно моє кохання — гра і вона, моя кохана, тільки іграшка для мене. «Ти сам се скажеш, я тебе примушу се сказати»,— злісно казала вона в відповідь на мої енергійні протести. І потім, коли я почув знайоме тремтіння її вогких вуст від моїх шалених поцілунків, вона несподівано спитала: «Хочеш, щоби я тебе поцілувала?» Я нічого не розумів, мене лишав останній розум... «Скажи лиш: “Я не люблю тебе, а тільки граюсь”», скажи “Іграшко моя, дозвожь мені погратись з тобою”», скажи так — і я палко, щиро поцілую тебе». — «Я не можу того сказати, я не можу вимовити тієї брехні!» — «То ти ж кажеш, що усе б віддав за моє кохання, невже ж так дешево ціниш мій поцілунок, що за його не хочеш того сказати» — «Я не можу брехати...» — «Облиш пишні слова! Слухай, за дві оті фрази я поцілую тебе, чуєш, поцілую!» — «Я не можу». — «А як не можеш, то буду тільки знати, що поцілунок мій тобі не потрібний, як не потрібне тобі й моє кохання». — «Ти добре сама знаєш, що то не так!..» — «Нічого не знаю, не хочу знати, знаю тільки, що за мій буцімто бажаний поцілунок не даєш кілька слів, не даш нічого й за кохання...» — «Віддам усе, саме життя віддам!» — «Ну, коли не брешеш, то дай доказ, кажи-но за мною: “Я не люблю тебе, тільки граюсь, іграшко моя, дозвожь...”» — «Ніколи, ніколи я не скажу того». Її очі горіли нервовим вогнем. «Отже скажеш!..» Вона жагуче притулилась до мене, обнімаючи мою шию, близько-близько коло своїх губ я чув її тремтячі вогкі вуста... «Скажи, мій любий, скажи, мій бажаний!..» Упливала кудись моя воля, розум лишав мене... Якась хвиля підхопила мене і понесла, як легку перинку... Я сказав... Тремтячі уста упились в мої губи довгим скаженим поцілунком, від якого я зомлів... А потім... потім я почув злий, холодний голос, що сказав: «Краще б ти ударив мене по щоці або плюнув в очі...».

Не знаю, як мої ноги найшли тієї темної ночі дорогу через ліс до станції, не знаю, чому я не ліг тоді на рейки під локомотив.

На другий день я одержав від неї листа, в котрому було тільки сповіщення про несподіваний приїзд її чоловіка на тиждень. Вчора другим листом вона сповіщала мене,

що тієї ж ночі він повинен виїхати. А сьогодні я вже летів до неї, і почуття тремтіння вогких вуст цілком володіло моїм недужим мозком... Але сьогодні повинно скінчитись неможливе становище наших відносин, сьогодні повинна скінчитись гра, бо я рішив розрубати гордіїв вузол... Сьогодні вона вільно чи невільно буде моєю або я уб'ю її чи себе, а може, і її і себе... Від втоми чи від того, що я вже знав, що не відступлю від того, що рішив, але зворушені нерви мої заспокоїлись, і я був уже занадто спокійний, коли одчиняв хвіртку до її двора. Але тільки я переступив поріг, як серце моє упало: в кімнатах я почув голос її вульгарного чоловіка, який чомусь не поїхав... Я чув неможливість відкладати рішення, я чув неодмінну потребу сьогодні скінчити справу з тим гордієвим вузлом. Я знав, що так воно буде. Але як? За обідом для рівноваги моїх знов зворушених нервів я випив одну за другою кілька чарок горілки. Чим далше, тим більш я був упевнений, що рішення повинен бути сьогодні. Але який? Її чоловік, теж, мабуть, для рівноваги зворушених нервів, налягав на чарку, бо полум'я його ревності вже палало, а вона дратуванням, як звичайно, лила масло до вогню... Після обіду ми пили каву з лікерами на ганку. Її очі блищали темною безоднею, що звала до себе, її уста тремтіли жагучим бажанням поцілунків... Я став бавитись маленьким монтекристо з міцним боєм. Раз-два — і маленька куля влучала в приклеєний до стіни клаптик паперу. Але стріляти в мертву ціль мені наскучило, бажалось цілі ж и в о ї. Біля крильця ходили дві курки — від нудьги вона бавилась курками, і я не раз дражнив її куровідкою: кури також підходили до неї, як і її вульгарний чоловік. Біля нього та біля курей вона завжди нагадувала мені орла з поламаними крилами. Я просив у неї дозволу стріляти по курці, але вона з обуренням відказала. Та не встигла вона вимовити: «Нізащо, нізащо, облиште...», як одна курка вже тріпалась в судорогах сокання. Я ще зроду не бачив її такою обуреною... Тоді я почав глузувати над питанням про життя й смерть... «Що життя, що смерть? Ніби ми знаєм? Ось я — живий, а ось — один момент і, хочете, мене не буде, як нема вашої любої зозулястої курки, яку ви, одначе, завтра зо смаком будете їсти...» І я притулив монтекристо до сер-

ця. На се чомусь обурилась її чоловік. «Облиште сим жартувати», — сказав він грубо і пішов до мене. Перш ніж я встиг що сказати, він міцно взяв мене за руку, в якій я держав монтекристо, і потяг до себе.

«Ви не можете, добродію, відняти у мене права на самовбивство в присутності шановної дами», — сказав я, глянувши на неї, і потяг монтекристо до себе. Я бачив, як тремтіли її вогкі уста, і шалене бажання поцілунку кров'ю залило мій мізок. Чомусь я пригадав, як вона казала, що ніколи не переступить через «труп». І тільки ся згадка пронеслась в голові, як роздався тихенький стріл, і чоловік її упав, як сніп, як підкошений: маленька куля влучила йому в серце, і він помер, навіть не крикнувши...

Вона таки переступила через «труп»...

Стріл признано випадковим нещастям, необережністю. Перед Богом і своєї совістю я не можу дати відповіді, чи був той стріл цілком випадковий або ту кулю хоча трохи направляло моє таємне бажання. Од чистого серця кажу, не знаю, — ні «так», ні «ні» не скажу з переконанням... Зате з непорухомим переконанням відповідають на те питання кожний фібр її душі і кожний атом її тіла, коли вона лежить в моїх обіймах, з скаженою жагучістю притуляючись до мене і наче наміряючись шаленими поцілунками випити з мене душу. Звісно без слів, переконання її душі і тіла в тім, що через «труп» вела її моя воля... Але се переконання тільки підхльостує дике шаленство її скаженого кохання, розпалює полум'я її жагучості... І цілком захоплений вихором того шаленства, я вже не знаю, що міцніш — мое кохання чи моя ненависть, я вже не певний, що коли-небудь не задушу її в обіймах. Коли б те сталося, я б, певно, ніколи не міг би дати відповіді собі самому, своїй совісті і Богові, — від чого сталося: від ненаситимого шаленства кохання, полум'я котрого тільки більшає від усього, чого воно досягти може, чи від такої ж ненависті, що іноді одержує страшну перемогу над самим шаленством кохання...

НАРЕЧЕНА

Кондуктор чомусь не запаливав свічок, і в тісному купе ставало темно: темрява, здавалось, виповзала з усіх кутків, навіть вливалась у вікно, через яке, лежачи на канапі, видно було стемніле небо, а з нього вже кліпали ласкаві зорі... Чи то від одноманітного залізного тарахтіння, чи, може, й від настільки ж одноманітних, хоча й приемних теплих мрій, — поважчали повіки дівочих очей і сон вже готувався прийняти дівчину в свої обійми. Але раптом неспокій опанував дівчину, вона нервово підвела голову, а коли зараз же знов опустила її на подушку, сон вже одлетів від очей. З темного кутка супроти неї горіли блискучі очі, наче прикуті до її очей. Пильний погляд тих гарячих очей дівчина примітила ще удень, коли, балакаючи з випадковою сусідкою, оповідала їй про себе, що тільки оце скінчила останні іспити на жіночих курсах і тепер їде на південь до нареченого і що шлюб має одбутись зараз по її приїзді... Пам'ятала дівчина, що при тому якийсь чудний усміх злегка торкав пухкі, ніжні губи і ховався в м'якій русявій бороді. А очі ні на одну мить не втрачали своєї замисленої мрійної серйозності, і від гарячої пильності їх погляду дівчині ставало ніяково. Щоби збутись тієї ніяковості, в якій не було, однак, нічого ображаючого, нічого навіть неприємного, дівчина навмисне не дивилась у бік незнайомця, — хоч і вабило щось стріватися з пильним поглядом тих гарячих мрійних очей — та намагалась забутись в балачці з сусідкою. За півгодини сусідка вийшла з вагона на якійсь станції, і дівчина одна лишилась в купе з незнайомцем. Тепер, коли в темряві не можна було бачити лица незнайомця, дівчина не могла того лица собі добре уявити, але наче бачила чудний усміх, що злегка торкав пухкі, ніжні губи і ховався в м'якій русявій бороді. Не почувачи тепер ніяковості — темрява робила більш сміливою, — вона не могла одвести очей від тих очей, що палали жагучим полум'ям і наскрізь пронизували її. Сон одлетів від якогось неспокою, що хвилями пробіг по всьому її тілу, але потім під гіпнотизуючим поглядом гарячих очей стих неспокій і солодка утома опанувала її всю. Даремне силкувалась дівчина, наче почувши якусь небезпеку, змага-

тись з властю того гіпнозу. Як потопаючий за соломину, вхопилась вона за згадку про нареченого, думала про шлюб, що швидко мав одбутись, уявляла собі лише нареченого... Але дивна річ! Згадка про шлюб оддавала чогось холодом, була навіть неприємна, лица ж нареченого вона не могла собі уявити... З-під його брів виглядали гарячі мрійні очі незнайомця, ніжні, пухкі губи з чудним усміхом не давали уявити, які губи в нареченого... Тривогою здригнуло серце дівчини і знов хвилі неспокою пробігли по всьому тілу. Але знов мусила скоритись гіпнотизуючому поглядоді: набігли нові хвилі і в них потонула тривога, а з нею і згадка про нареченого, і мислі про шлюб... Солодка утома все більш опанувала всім тілом, не тільки не хтілось вже змагатись з властю гіпнотизуючого погляду, але почуття тієї власті сповняло радістю... І нічого дивного не було вже для дівчини, коли незнайомиць підвівся з своєї канапи, наблизився до неї, тихо взяв її тремтячу руку і почав укривати її гарячими поцілунками. Вона не протестувала, бо незвичайне почуття тепла розлилось по всьому тілі і захопило її, бо мусила скоритись власті гіпнотизуючого погляду...

Десь недалеко стукнули двері і почувись важкі кроки кондуктора, що йшов запаливати свічки.

Світло не увільнило дівчини з-під власті гіпнотизуючого погляду, ледве-ледве ворухнулась десь думка про незвичайність події, ворухнулась і зникла без сліду. Ще не стихли кроки кондуктора, як її руку знов взяв незнайомиць і знов опалив її шаленими поцілунками. Тепер, в світлі блимаючої свічки, дівчина бачила його гарне, трохи строге обличчя, з якого пристрасть стерла усі фарби, укривши смертельною блідістю. Великі, темні очі горіли скоряючою жагучістю, яка розметала б всі перепони. Але дівчина не ставила ніяких перепон, напівпритомна, вона тільки наче у сні помітила красу його обличчя і без слів віддалась його поцілункам, від яких разом з тілом спалахнула й душа. Могутні хвилі несли її до світлих берегів радості. Вже не тільки руки, а й очі, лоб, шию укривав він поцілунками, душа і тіло її тремтіли, ждучи тієї хвилини, коли його пухкі, ніжні губи торкнуться її жагучих вуст і злілються з ними в довгім поцілунку, перетворюючи дві істоти в одну, — як раптом

розлягся протяжний свист локомотива, поїзд пішов, здержуючи хід, а потім і став на якійсь станції... Коли поїзд рушив далі, знов застукали двері, пройшов кондуктор, називаючи N, велике губернське місто, до якого лишалось хвилин 15. Незнайомець їхав до N, через 15 хвилин він мусив вийти з вагона... Він став перед дівчиною на коліна і цілував її очі, і, душу пронизуючи гіпнотизуючим поглядом, як власть маючий казав, що так розлучитись вони не можуть, що вона повинна вийти з ним з вагона, що... Але у дівчини давно вже не було своєї волі, її душу затопили хвилі великої непереможної пасивності, великої радості безмежної покори. Її воля цілком належала його волі і скоритися їй було для неї невимовним щастям. Вона не тільки належала йому, вона належала йому, як рабиня...

Через 15 хвилин вони вийшли з вагона в N (додому на село йому треба було їхати ще верстов з 20) — і, взявши криту екіпаж, поїхали в отель. Стояла тепла травнева ніч, накрапав дощик і пахощі акацій та жасмину від того ще зміцніли й кружили голову. Дівчина тихо сиділа, притулившись в темний куточок екіпажу, а він цілував її руки, пригортав її міцно до себе і від того росла її страшна утома: все тіло здавалось налитим оловом. Хотілось просити його бути близько, але дати їй хоча на одну мить спочити, вона засне на одну, тільки одну хвилину. Нарешті, дійсне, трохи задрімала, а він усе тихо цілував її руки...

Ледве переставляючи ноги, зійшла вона на другий поверх отелю; ледве діждала, поки номерний послав постелю, вийшов... Але тоді раптом несподівано настала з нею метаморфоза: вихор захоплюючої пристрасті не лишив і сліда недавньої утоми. Досі весь час пасивна, вона почула в собі незвичайну енергію і силу. Дике шаленство блиснуло в досі темних очах. Вона почала не скидати, а зривати з себе одержу, зірвала все, навіть білизну. Незнайомець ледве поспівав за нею. Пропасниця жаги біла тіло і душу дівчини, й, наче заплющивши очі в безодню, вона пірнула в безодню дикої пристрасті і скажених обіймів. Душа і тіло спалахнули зо всіх боків...

Дві години бушував вихор дикої оргії. Потроху пасивність почала опановувати ним. А її вогонь не вгасав:

ніжно цілувала вона йому очі, лоб, щоки, свою жагу силкувалась перелити в нього... Тихесенько торкалась губами до тих куточків його вуст і знов в ньому займався вогонь. Дике шаленство сповняло тоді всю її істоту, лилось через край непереможним, словом, чоловічим невимовним раюванням...

Нарешті стомлений оргією він заснув вже тоді, коли ранок віддавна дивився у вікна. Тоді вона тихо встала і, поспішаючи не менше, мабуть, того, як тоді, коли роздягалась, збрала всі свої речі й одяглась. Найшла клаптик паперу й олівець і написала: «Прощай на віки вічні. Не шукай мене ніколи. Спасибі»... І хтіла йти. Але оглянувшись, підійшла до ліжка, хвилину придивилась до його гарного стомленого обличчя, потім тихо схилилась і без усякої жаги, ніжно поцілувала в уста. Чудний усміх злегка торкнув пухкі, ніжні губи і поповз в м'яку русяву бороду...

Вона вийшла.

Був чудовий весняний ранок; сонце тільки-тільки сходило, усміхаючись тому святу землі, що одбулося зо всією розкішшю... Пташиний хор дзвенів славу сонцю і життю... Біля отелю дрімав один звощик. Дівчина розбудила його й звеліла везти себе до вокзалу. Весь час в її серці теж дзвеніла слава сонцю і життю...

До поїзда на південь лишалось з півгодини. Дівчина пройшла до телеграфу і дала депешу нареченому — одно слово — «Іду», — потім умилась в уборній, усміхнулась сама собі, побачивши своє стомлене, але щасливе лице в дзеркалі, випила склянку кави, а тим часом прийшов поїзд. А як тільки увійшла в купе і лягла на канапу, сон не примушував себе ждати. Заснула, мов пірнула в темну безодню. А во сні чомусь посміхалась...

.....

Минув день, минула й ніч, знов поднялось над землею сонце, усміхаючись чистоті й буйній радості свята відродження життя. Поїзд підходив до маленької станції серед зеленого степу. Біля станції дівчина угледіла старосвітський екіпаж, запряжений чотирма кіньми. На поросвітський екіпаж, запряжений чотирма кіньми. На початку перона стояв зовсім ще молодий парубок з букетом білих троянд у руці і пильно дивився на вікна поїзда.

Поїзд пробіг повз його, а вагон, в котрому їхала дівчина, здержував хід на другому кінці перону. Ще не зовсім спинився поїзд, як дівчина вискочила на перон. Наречений помітив її і, простягаючи букет білих троянд, йшов до неї. І наречена йшла назустріч своєму нареченому вся облита скісними ще променями веселого весняного сонця, з ясною усмішкою на обличчі, вся сіяюча, як сонц, чиста й непорочна.

ЗГУБА

Задихаюсь... не стає мені повітря: як людина, слабуюча на сухоти, повними грудьми силкуюсь набрати повітря, але недужому організмові нема чим дихати і... і я задихаюсь. Нема чим дихати, нема чим жити! Значить, смерть? Так, — ще не знаю, як воно буде, але розумом, серцем, навіть усім тілом почуваю, знаю, що нема мені іншого рятунку, як отрута, кулька або шворка...

Не маю ніякої охоти розмірковувати, чому так сталося, бо ніщо вже не поверне мені повітря, сонця, ніщо не поверне мені життя. Тільки уперто пригадую собі усі подробиці несподіваного епізоду, що був початком мого кінця, який стоїть вже десь близько і чекає на мене неситими холодними очима: догорає моя свічка, швидко-швидко погасне... Вічна темрява? Вічне каяття? Невгасима мука винного сумління? Хіба ж я знаю? І хіба ж мені не однаково? Найгірше можливе — краще того, що зараз. А проте, найкраще б вічна темрява, вічний спокій небуття...

До останніх днів в душі моїй панував спокій моєї правди... Так, була проституткою... була проституткою: за гроші продавала своє тіло, продавала свою любов — і мала в душі спокій своєї правди, ні в чому сумління не винило мене, навіть була всією істотою впевнена, що коли прийдеться колись стати перед справедливим суддею, то він скаже: «Вона була вірною коханню» — і одпустить мені гріхи вільні і невільні... За гроші, кажу, продавала свою любов і своє тіло... Коли б без грошей можна мати усе те, що потрібно для краси і радості життя, я б не брала грошей; як щедре сонце, я б дарувала своє

кохання, з тим красним марнотратетвом розкривала таємниці кохання, з яким дарують зерна пташкам, що не сіють, не жнуть і не збирають збіжниць...

Скінчила гімназію, вчилає на курсах. І курси б скінчила легше за багатьох з товаришок, що сушать мозок і тіло нелюбою наукою через те, що «так треба», так вважається за гарне...

Могла б, доставши диплом, працювати на тій прославленій ниві народній, себто лаятись з попом, навчати дітей грамоти, мати діло з темним хліборобом... і вмирати од нудоти в якомусь закутку, звідки три дні скачи — не доскачеш до справжнього життя, до того життя, яке, впевнено вірю, призначено людині... Могла б, не піклуючись про диплом, йти іншим шляхом, теж досить звичайним: вистачило б і у мене сили принести офіру за «други своя»... Але в душі моїй повстав великий бунт — бунт проти всякої звичайної кар'єри, бунт проти того, щоби йти готовими шляхами, йти через те, що «так треба», так вважається за гарне. Почула владну потребу знайти свій шлях...

Огидло мені все навкруги, огидла загальна брехня, що неподільно панує на всіх шляхах бідного, пригнобленого, нудного життя людини. Громадські ідеали чесної праці, ідеали невинного поступу втратили всяку владу наді мною.

Оглядала пильним оком історію людськості, бачила вічну боротьбу — не бачила перемоги, перемоги не бачила. Пособляти ближньому? Чого варта моя слаба запомога тим, кому пособити можу: краплина добра, що сотворю далекого? Скільки тієї праці несла віками людськість, несе й нестиме, а де ж плід великих офір, великої жертвенності? «Род человеческого ідик и бесплоден, не будет, не будет свободен!» Проте й не почуваю ніякої любові ані до ближнього, ані до далекого. Велика брехня у всякої жертвенності! Для себе жити мусить людина, бо її ж життя не кількаразове. Хочу щастя, краси і радості життя, не хочу зректись їх ні для тієї краплини добра, що можу створити ближньому, ні для того, щоб стати гноєм для щастя майбутнього. Для себе жити хочу!

Такий був у мене настрої душевний.

Яскравих барв, музики, квіток, кохання! Ось чого прагнула молода душа. Коли надворі холод і мряка, а дрібний дощ стукає у шибки, хотілось мати у хаті безліч квіток: розкішні троянди, ніжні конвалії і усі ті, аромат яких кружить голову... Хотілось прибрати свою хату м'якими килимами з фантастичними візерунками, що пригумлюють згуки кроків, старими гравюрами, що будять в душі спомини давноминутих віків. Любила у темній хаті затопити коминок і лягти біля нього на килимі, підложивши руки під голову, — годинами марити з отвертими очима. Про що? — Хіба-я знаю. Вабило, гарно прибравшись, увійти в білу розкішну залу ресторану: засліплює очі, тисячі поглядів, що з зачаруванням втуплені в тебе, кружляють голову... Ллється іскристе вино, буяє радість життя. Не вабило те кохання, що — «Полюбят кого, сейчас же наложат тяжелые цепи».

Необмежена воля — найвищий екстаз...

Що б сказала тим, що закинуть мені розпустою і кинуть каменем важкого осуду? Хіба в літах, коли кращою їжею є манна каша, зрозуміють велику правду Афродіти:

Лгите зовом поцелуя,
О любви ведите торг,
В миг последний, торжествуя,
Опьянит глаза восторг.

Зрозуміють «предвечную тайну» і «святость» серпа її, великої богині?..

Але раптом щось одірвалось в душі і усе полетіло в безодню. Сталось так.

Виходячи кілька днів перед сим з ресторану, помітила боязку постать гімназистика; світ електричного ліхтаря падав якраз на його молоде безусе лице, що одбивало на собі слід якоїсь тяжкої внутрішньої боротьби. Як тільки побачила його надзвичайно лагідне симпатичне обличчя, в серці ворухнулось якесь складне почуття материнської ніжності, сполученої з почуттям глибоких жалощів. Вмить серцем зрозуміла всю боротьбу молодої душі, і так забажалося приголубити хлопчика!..

— Поїдемо зо мною, хлопче! — звернулася до нього.

— Поїдемо! — одповів з робленою жвавистію, і виразне

обличчя одбило, що пережив почуття, ніби рішуче кинувся нарешті в безодню.

Поїхали. Весь час, поки їхали, дрижав дрібно, як лист осики перед заходом сонця. Не переставав дрижати і увійшовши в мою хату. Я не покликкала служницю, бачачи, що мав вигляд спійманого зайчика. Сама затопила коминок, принесла до спальні квіток, розкидала по килиму троянди. Так хотілось утворити поетичну обстановку для першого дебюту хлопчика. Він стояв нерухомо, блідий, як крейда. Коли ж я подала йому найкращу розкішну троянду, він злісно поглянув на мене, кинув її геть од себе, кинувся до стіни, потушив електричне світло і грубо крикнув до мене:

— Роздягайся!

Не образила мене його грубість, бо чула, що нею здержує сльози...

Не роздягався, а хапаючись, зривав з себе одіж...

Святий серп Афродіти пізнав ще раз «желтизну колосев злачных»...

Коли все було скінчене і хлопчик став чоловіком, його нерви не витримали і важкі ридання потрясли всю його істоту, невинні сльози потекли ріками...

Меч материнської ніжності пронизав мою душу, з тими, лагідними пестощами схилилась я над бідним хлопчиком і ласкаво поцілувала його вуста. Він дико застогнав, як ранений смертельно звір, і зірвався з ліжка. В темряві побачила іскри божевільної ненависті в його очах: він кинувся на мене і з усього розмаху вдарив долонею в лице...

— Геть... проститутка!

Так скінчилось моє життя, — бо почувую-таки, що воно скінчене. Не хочу і не можу розмірковувати через що саме — те було початком кінця. Все одно, — задихаюсь, не стає мені повітря і добре знаю, що ніщо вже не поверне мені життя, що нема іншого рятунку, як отрута, кулька або шворка.

Швидко-швидко погасне моя свічка...

Вічна темрява? Вічне каяття? Невгасима мука винного сумління? Хіба ж я знаю? Хіба мені не однаково? Найгірше можливе — краще того, що зараз. А проте — найкраще б вічна темрява, вічний спокій небуття...

РАТОВНИЦЯ

Я опустився на дно без надії ще коли-небудь виринути на світ Божий. Непереможна пасивність опанувала душею, — і навіть не бажалося виринати; все, що переможцеві може дати життя, здавалось нудним і непотрібним... Не бажалося виринати, але чомусь я старанно переховав під убогим ліжком убогий клунок з «приличним» убранням, останнім зв'язком з тим минулим, коли я ще змагався з долею. Кілька днів не ївши, не йшов продати те убрання: скорше б умер з голоду... Не було в серці місця для сентиментального почуття до пам'ятки про минуле, почуття, що примушувало б так шанувати речі, які ще лишилися у мене після того, як усі горді мрії мої порохом пішли за вітром. Мабуть, десь під попелом руїни жеврів ще несвідомо огник, що перешкодив з рук пустити останню можливість здобувати майбутність... В хаті, в якій я займав один з темних кутків, зо мною жили: проститутка Маня, її приятель, фаховий злодій, і хто-небудь випадковий — сьогодні один, завтра другий. Маня була ще молода, але вже досить зруйнована фахом і умовами життя дівчина, в серці якої, одначе, не вмерли сентиментальність і потреба некорисливо і палко кохати. В перший день, коли я прийшов до свого кутка в хаті, увечері приятель Мані за щось хотів її побити, а вона перелякано закричала. Я добре знав, що життя б'є, калічить і топить багато соток і тисяч Мань і мені вже навіть не було їх жалко, але крик і бійка драгували мені нерви. Я підвівся з ліжка і сказав, звертаючись до злодія: «Слухайте, добродію! Лишіть її, я не дозволю в своїй присутності бити жінку». Злодій здивовано і з презирством глянув на мене. «Бачиш, — сказав він, показуючи кулака, — одвідаєш раз, вдруге не захочеш!» Він, очевидно, остільки був сильніший за мене, що смішно було навіть думати про моє грізне: «не дозволю». Але чомусь він кинув Маню і ліг на своє ліжко і з того часу ніколи в моїй присутності не зачіпав її. Нерідко траплялося, що синяки на обличчі Мані свідчили, що прав своєї приязні він не забував, але ніколи пальцем не займав в моїй присутності, навіть лаяв не часто. Наслідком мого лицарства Маня закохалась у мене шалено, вложивши в своє ко-

хання усю сентиментальність чулої вдачі. Моя байдужість тільки роздмухала огонь того кохання: не було ніжних слів, якими б вона не пестила свого «лицаря», не було жертви, якої б вона для нього не прийняла, в огонь і в воду пішла б за нього з усміхом на вустах, не потребуючи за те ніякої нагороди. Звичайно називала вона мене королем і впевняла, що я ще здобуду своє королівство. Вона не розуміла, що навіть королівство було б мені нудне і непотрібне... Нудним і непотрібним здавалось мені і її некорисливе кохання, ні жодної струни не зворушуючи. Іноді, лишаючись цілком холодним і байдужим, я вдовольняв в неї похіть, і вона після того ходила осяяна і щаслива, ніби їй справді віддана була королівська ласка.

Швидко Маніні відносини до мене став спостерігати її приятель, наслідком чого було те, що синяки не сходили з її лица, а в його серці зместила кубло пекуча, смертельна ненависть до мене... Мені ж ставало якоюсь надзвичайною втіхою дражнити звіра тієї ненависті, і я не занедбував випадка зазнати розкошів гострого почуття. В нашій темній берлозі видимо наспівала катастрофа... Маню наблиз катастрофи зробив тихою і серйозною: звинуті брови виявляли якусь внутрішню роботу почуття. Поблиск її очей, оточених синяками, надав лицьоховісні риси. До мене ставилась з попередньою ніжністю. Для мене небезпека стала тим огнем, спалити на котрім свої крила непереможна сила тягне метелика...

Але злодій ніби став уникати неминучого, не звертаючи уваги на мої заходи його дражнити, іноді десь пропадаючи на кілька днів. Це ще більше драгувало мене, підіймало нерви... І розв'язок віддалений почувався як ще більш неминучий. Нарешті сталося і сталося саме тоді, коли того менш усього можна було сподіватись. Стомлений я лежав на ліжку, забувши все на світі: Маню, злодія, убогу берлогу, в якій я жив; перед моїми очима плили хмарки серед блакитного неба. Мені здалось, що повернувся день далекого дитинства і я на возі з сіном їду з луку додому, лежачи на спині... До дійсності мене повернув пильний погляд, який я почув на собі: біля ліжка стояла Маня... В хаті більш нікого не було... Ніжліжному поглядові Мані моє роздратування одповіло образ-

ливим словом. З слізьми на очах вона одійшла в свій куток... Жалість до бідної дівчини ще більш підіймала роздратування... В сю мить в хату увійшов злодій. «Здається, я зайвий у сій хаті?»— звернувся він до мене тоном, який свідчив про рішучу зміну його настрою; він йшов пробоем, ніби бажаючи сказати ворогові, як колись князь Святослав,— «іду проти Вас...»

Байдужість і нудота опанували мене. Я змовчав. «Пи-таю Вас, паничу, чи не зайвий я у сій хаті? Може, перешкоджаю паничеві романсувати з шльондрою?»

Мене ніби вдарило по лиці. Але, удаючи себе цілком байдужим, не змінюючи пози, я озвався з ліжка: «З ким би я не зволів романсувати, пан злодій мені ні в якій перешкоді не може стати...»

Я не дивився на нього, але бачив, як у руках у нього блиснув ніж, і з якимсь звірячим ревом він кинувся на мене...

Я не зробив жадного руху; «кінець!»— промайнуло десь напівсвідомо. Але нелюдським напруженням волі знов поплили перед моїми очима хмарки серед блакитного неба... Тільки на мент! В хаті зчинився галас... Коли я встав з ліжка, то побачив, що блідого, як крейда, злодія держать люде, що прибігли з другої хати. Маня з виразом таємничості, яку кладе на обличчя смерть, мертвою впала під ножем біля самого ліжка...

Через кілька днів я витяг з свого убогого клунка «при-личне» убрання, одягся і пішов... здобувати майбутність. «Королівства», мабуть, не здобуду, але непереможна пасивність зсезла без сліду...

Яка б доля не спіткала мене, образ бідної знівченої дівчини, назавжди ясний і чистий, залишиться в моїй душі. Її жертвенне кохання вчинило призначення всякого кохання — породити нове життя. Її смерть дала життя моїй мертвій душі. Не тільки образ бідної знівченої дівчини, назавжди ясний і чистий, лишилось в моїй душі. Душа журливо завжди почуватиме, що любові бідної знівченої дівчини більш не стріне в життю...

Михайло Коцюбинський

ПОЄДИНОК

Образок

Вони вже повечеряли — пані Антоніна і вчитель її дочки Іван Піддубний.

Він встав з канапи, одсунув злегка круглий стіл з ос-танками вечері, а вона подала йому для поцілунку руку. І він почав цілувати її не з того боку, де звичайно цілують знайомі, а в долоню і вище.

Пані Антоніна не боронила, навпаки, вона одкинула назад голову і зеленкуватими сльозавими очима в чер-воних повіках, що ставали завжди такими після наливки, дивилась зверху на кучеряву голову хлопця. Вільною рукою вона розщібувала рукав і показувала пальцем:

— Тут... тут...

І він ішов устами по синій жилці вверх, до білої й м'якої округлості, осяяної матовим світлом столової лампи.

Раптом — т-ррах... трах-трах!..

Віконна рама затремтіла, і всі шибки дико задеренча-ли.

Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізли з саду обліплені снігом гіллячки дерев.

— Хто? Що?!

— Чоловік... він все бачив...

І поки вони стояли у тих самих позах в безвладному очікуванні чогось лихого й непоправного, серед мертвої тиші стукнули двері, пробігло щось по сходах і в хату вскочив господар дому, в шубі, в шапці, в калошах з снігом, низький, зі злими очима й тремтячою бородою.

Він уже здалеку ніс одкинену ліву руку й, добігши до столової, простяг її в напрямку дверей.

— Геть!.. геть з хати!..

Іван Піддубний змінився на виду, щось хотів сказати, нащось хитнувся, простяг руку і, схиливши голову, пі-шов нетвердою ногою через столову, повз господаря,

через другу хату — до сіней. Він чув, як позад його здушеним глухим голосом вмовляла жінка чоловіка:

— Опам'ятайся!.. Миколо... ти з глузду...

— Геть! Геть з хати! — верещав тонким несвоїм голосом пан Микола й тупав ногами в калошах.

Поки учитель накидав на себе барани, на крик вискочила в сіни його учениця, десятилітня Людя. Вона була вже напівроздягнена: коротенька біла спідничка на білих шлейках, не досягаючи до панчіх, одкривала голі коліна. Вона склала голі рученята на грудях, зігнулась трохи і звернула блакитні налякані очі з благанням до батька:

— Татусю!.. татусю!.. не виганяй пана Вана...

Так вона називала свого любимого вчителя. Але татусь не зважав на неї. Він теж вискочив у сіни, смішно вимахував руками й декламував:

— Прийняв у хату, як чесну людину... поїв, годував, платив... Га-а-а!..

Щось говорила пані Антоніна, пищала Людя, та Іван вже не чув, знайшов шапку, вхопив машинально з кутка парасольку пана Миколи й вискочив на вулицю.

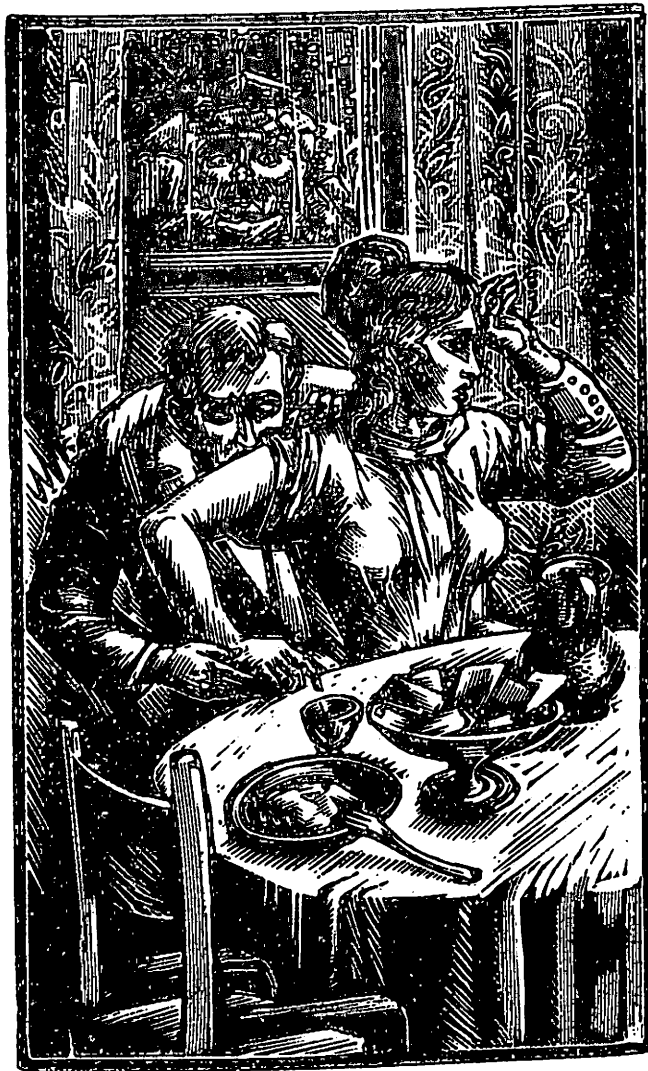
Гострий струмінь морозного повітря... осяяні в домах вікна... чийсь голоси... дзвінки звощика... стережись!.. і він опинився у глухій безлюдній вулиці. Перед очима в нього була простягнена вперед ліва рука пана Миколи і дві червоні смуги на виду — з морозу чи з зворушення, — а в ушах лунало: геть!.. геть з дому!.. Скандал... сором... Кров шуміла в ушах, до горла щось котилося... Він біг непритомний, в розщібненому кожусі, з чужою парасолькою під пахвою...

Місяць вже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури — різкі. Дерев, будинки, тини — такі тверді, мов висічені з мармуру, дивно спокійні, дивно міцні. Блакитне світло, гостре, колюче, немов замерзло.

Учитель нічого не помічав — він біг вулицею й мав одно бажання: швидше добратись додому, сховатись од людей, од сорому. Геть!

Те «геть» бігло за ним слідком і гнало вперед.

Стрічались звощики. Він хотів їхати, та згадав, що не стане п'яти копійок.

Піддубний вскочив у свою кімнатку і, не світючи світла, не роздягаючись, кинувся на ліжко.

Ціла подія живо стояла перед очима. Опріч сорому, опріч образи, що горіла в його крові, він чув, що був смішним. Його вигнано, як пса, і він, як пес, скорився й вийшов, безпомічний, безсловесний, положливий. Вона не вибачить йому його ганьби, його міщанства. Треба було щось сказати, щось зробити... Але що? Він не знав. Він перший раз мав роман з такою значною дамою. Бідний вчитель, з убогої міщанської родини, вигнаний з школи, він ніколи не сягав грішною думкою вище наймички або убогої панночки, що тільки в свято надягає кращу одягу й вічно має червоні од праці руки. І от ця 42-літня дама, багата дідичка, з панів, кинулась в його обійми так несподівано і владно, що він не смів перечити. Вона його полонила. Він їй був потрібний щогодини, щохвилини, і вдень, і вночі. Вона запевняла, що він має добрий смак і вмє торгуватись, і через те він мусив купувати їй гудзики, нитки, полотно і меблі. Вона тягала його по крамницях. Потому рішила, що Людя повинна більше вчитися, і замість одної години він присвячував їй три, а позаяк обід приходився посередині лекції, його лишали обідати. Вона возила його в концерти і до театру, коли чоловік був зайнятий, і запевняла чоловіка, що в компанії з учителем йому найкраще ловити рибу. Він мусив слухати її музику, багато музики, хоч нічого не розумів у ній, а коли засиджувався вечорами пізно, виходило так, що не тільки вона, а й чоловік її прохав його заночувати у них. Його клали в окремій маленькій кімнатці, де жила колись бонна, і, йдучи вранці на каву, він здимав з одяжі сивий жіночий волос.

Приходячи на лекцію, Іван вступав звичайно у по-рожній, сливе мертвий дім. Чоловік був на службі, Людя гралася десь в кінці саду або у знайомих, челядь не сміла показуватись у горниці, а пані робила туалет. Вона одхила двері од третьої кімнати, з своєї вбиральні, виглядала звідти з розпущеним волоссям і з голими руками і кликала його до себе. Вона цілувала його в очі, щоки, в уста, палко, без краю, лоскотала розпущеним волоссям, що пахло згірколю помадою, закидала голі руки на шию — аж йому голова паморочилась...

— Івась... Івашечко... Іванко... єдиний, маленький... — стогнала вона між поцілунками. — Ти мій володар, пан мій... кров мого серця... поезія життя... ти мій Ромео...

Потому вона наказувала йому цілувати себе, підставляла шию, глечі, високі й добре законсервовані перса, піднімала руки, щоб він міг цілувати під пахвами, і нервово сміялась, коли він лоскотав її своїми вусами. Вона поверталася на всі бокки й дивилась на нього зеленкуватими очима в червоних повіках, а зморшки на обличчі розгладжувались в неї од тих пестошів. Далі вона виймала десь з-під подушки згорнений в кілька-надцятро папір і стромляла йому в руку сквапно і таємниче:

— На! Це тобі!

По тонкому жіночому письму й по синьому чорнилі він пізнавав, що то лист од неї.

Займаючись з Людею, він потай розгортав той лист і читав. Людя, що хотіла, могла робити.

Лист був насамперед довгий, на п'яти-шести сторінках. Він був писаний трохи старим, квітистим стиілем, з алегоріями й довгими виробленими періодами. До того пахнув специфічним духом згірколої помади й носив плямисті сліди поцілунків, не алегоричних, а дійсних, витиснених на листовім папері й долучених до ніжних слів, як ілюстрація. «Коли б ти заглянув у безодню мого почуття й осяяний небесним світлом кохання... Я хотіла б вічно жити на твоїх грудях, оселитися там і в невимовному щасті, в божевільнім раюванні пити росу твоїх поцілунків, цілувати сліди твоїх стіп і пестити повітря, яким дихаєш... Ти мій володар, мій пан, моє життя і моя смерть...»

Вона щонайменше двічі на день писала до нього такі листи, стромляла йому в руку, передавала через Людю, вкладала в кишені пальта і посидала по пошті. Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатне повітря специфічним духом. На кожний лист вона уперто допоминалась одповіді, довгої, палкої, повної неземних почувань і лицарського духу. Вона хотіла. Він мав обов'язок виставляти перед нею оголену душу — і декорував її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило в нього. Коли він не

приносив відповіді або приносив коротку і бліду, вона робила йому сцену, називала його нездарою, міщанським убожеством, а по тому падала на груди, пестила, вкладала в кишені ще довші листи й одягалась у легку одежу, що давала доступ до її тіла. В приступках ніжності вона обслинювала папіроси, які курила без ліку, і втикала йому в уста або виривала для себе папіросу від нього — й тоді її зеленкуваті очі в червоних повіках оточались колом променястих зморщок задоволення. Його мучило таке кохання, хоч разом з тим лоскотало пиху. Він найбільше боявся стати смішним в її очах — і ось тепер:

— Геть!.. — І він пішов, як пес.

Піддубний застогнав, мов зраний. Він сам винен. Треба було щось зробити. Але що? Побити? Ні. Кинути в лице рукавичку? Адже він не мав її з собою. Викликати на поєдинок? Хіба він знає!

Очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. Те вікно його боліло. Він встав з постелі і спустив штору. По тому знов ліг і накрив голову подушкою. У грудях повзла невиразна безформена невдоволеність. Голова росла і порожніла. Там лиш, як літні тіні, проносились згадки, безладні, безсистемні.

Вона приходила до нього в боннину кімнатку. Цілуй! І коли він занадто рішуче брався до неї, на неї нападав страх.

— Боюсь... боюсь... мій милий, я боюся... — шептала вона з жахом в очах і з складкою болю в устах, — і одпихала його від себе, й неспокійно озиралась по кутках.

Він не мав чого боятися і не слухав її. Тоді вона тремтіла і пищала, як муха в павутинні, і ця інститутська манера в немолодій жінці драгувала його.

— Ой, ах!.. милий, єдиний... боюся... он хтось іде!.. ой!..

І вона тікала від нього, лишивши в йому бажання...

Часом вона була просто жорстокою. Вона змушувала його цілими вечорами слухати музику, переважно класичну — Баха, Гайдна, Бетховена, — і після якоїсь фуги або симфонії, одіграної з розумінням і з експресією, оберталась до нього разом з табуреткою й питала з триумфом в очах:

— Подобається тобі?

Він говорив щось невиразне:

— Так... ні... бачите...

Тоді вона міряла його злими очима:

— Осел! Ви нічого не розумієте...

Стискала губи й поверталась до нього круглою спиною.

Він сидів пригноблений і думав, що вона каже правду.

Вона була вередлива, палка, сентиментальна і стара. Своїм поведженням вона нагадувала йому старий французький роман.

— Татусю, не виганяй пана Вана!..

Він бачив голі руки й довгі ноги під білою спідничкою і той благаючий чистий погляд дитячих очей...

Нащо вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу?..

Як він ненавидів того урядовця, з його червоними плямами на виду, з його тремтячою бородою й пискливим голосом, — ненавидів за те, що він чоловік його коханки, за свою ганьбу, за свою полохливість! З якою насолодою побив би він його, згнітив своїм тілом, здушив за горло!.. Та що сказала б вона.

Міщанин!.. галабурдник!..

Йї треба декорум... поєдинок...

— Ну, що ж — хай буде поєдинок...

Це він говорить уголос, сідає на ліжку й витріщає в темряву очі.

І враз уявляється йому картина поєдинку з якогось роману. Зелена полянка. Секунданти в циліндрах. Він зводить пістоль... синій димок — і пан Микола хилиться вниз, а кризь білу сорочку стаїкає червоний струмок...

Піддубний заплющує очі, тремтить і ховає голову в подушки...

Ні, він цього не може!.. не може!..

Він підскакує усім тілом на ліжку й не хоче думати про кров. Врешті його заспокоює думка, що пан Микола не схотів би стрілятися з ним. Він урядовець, лояльний урядовець. Він зараз доніс би в поліцію... Це певне... це зовсім певне... А тоді ще гірше. Допити, суд, поліція — він опинився б у смішнім становищі. Що ж буде?

Піддубний лежить довго один у темряві й думає під стук калаташки нічного сторожа.

— Ну, добре! — каже Іван і знов сідає на ліжко. — Ти зробив свинство. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку... Май же сміливість чесно поквитуватись. Візьми її. Забери і звий своє гніздо... На свої десять копійок, що лишилися у кишені, на своє убожество? А дитина?..

Щось встає зсередини у нього й конвульсійним сміхом вилітає крізь горло... Стару? Рештки?.. Ні!..

Його думка все більше й більше нахилиється до поединку. Він мусить змити кров'ю свій пекучий сором.

І знов картина.

Стріляються. Щось гостре, гаряче пронизує його тіло в тому місці, де сидить образа, аж йому легше стає од того, — і він труп, і він герой!

Про нього говорять, йому співчують, за ним плачуть і пишуть йому довгі й ніжні листи — безконечні рядки на дорогому папері, — листи, яких він ніколи не прочитає...

Свідомість його двоїться, і в той час, коли він бачить наслідки поединку свого, — він знає, що це фантазія, дурниці, що він нізащо — от нізащо! — не підставить чола під цівку пістолета.

— Мі-щанство-о!.. — прогучав чужий голос в його ухах.

Він присилував свою думку і далі думав про поєдинок. Він уявляв собі, що станеться з ним, коли він буде мертвим. Насамперед не буде дихати — і він перестав дихати і лежав спокійно. Кров у жилах холодна і густа, як драглі, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються, як з пап'є-маше. В голові пуста, в грудях пуста... Рота не можна закрити, з горла видобути згук...

І в пристраснім імпульсі життя він видав горлом короткий згук, помацав своє тіло й зігнув руку.

Х-ху!.. Він протестує!

Раптом він скочив на ноги. Блиснула щаслива ідея. Вона ще без форми, легка й невловима, як етер, і поки вона хвилювалась перед ним і тремтіла, мов улітаючий газ, він чув, як з самої глибини його істоти вставали нікчемність, фальш, компроміси, й світили до нього зеленими очима, і вились, як гадюки, і задурювали голову важким сопухом.

Він врешті вловив ту ідею, ось вона!

Він покличе його листом на поєдинок, тільки лист той

мусить пройти через Антонініні руки — і вона не допустить до крайності ні в той, ні в другий бік.

Він сливе веселий скочив на ноги.

Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде змове світло входило в хату знадвору. Починало дніти. Вночі випав сніг.

Піддубний засвітив свічку.

В якій формі написати лист? Він не знав. Десь були якісь романи, там, певно, можна знайти. Він почав нищпорити. Чорт! Десь заподілися, ну та дарма. Він тільки знає, що підпишеться — «з повним презирством»; йому прийшла до голови чудова думка: «з повним пр-р-ре-зир-ством!».

«Шановний добродію!»

І став. Думки опанували голову, форми виганяли їх, було трудно.

Нарешті, зачеркуючи й переписуючи, він склав листа:

«Шановний добродію, Ви вчора дозволили собі тяжко образити мене. Тільки кров може змити ту образу. Прощу Вас визначити час і місце, куди я можу направити своїх секундантаів. З повним презирством Іван Піддубний».

По тому він зачеркнув «з презирством» і написав «з поважанням», переписав і заадресував: «Високоповажній пані Антоніні Цюпа у власні руки для пана Миколи Цюпи».

О!

Було ще рано, пів до восьмої, Цюпи ж вставали так коло дев'ятої. Піддубний ходив по хаті і все поглядав на годинник. Час тягся поволі. Врешті він накинув барани і вийшов.

Снігу багато, тепло і сонячно. Пухкий сніг засипав землю, будинки, обвів лінії тинів, обліпив стовбури дерев і гіллячки. Між білою сіткою їх яскраво синіє небо, а на снігу, на золоті сонця, тремтять синяві тіні. Сонце і повітря лоскочуть щоки, а зелень ялинових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, на дворі стоїть весна, одягнена у білі шати.

Пролетіла ворона і сіла на тину.

Як передати листа, щоб він попав у Антонініні руки?

Коли б не стріти пана Миколу, що часом виходить з дому раніше.

Женуть гурт товару в різниці... ціла купа рудої шерсті, ніг, рогатих голів.

Як гарно дихається — п'еш повітря, мов тепле молоко. Сонце засвітило зірку на сніговій гіллячці.

Лист муляє в кишені. Треба через когось послати. Принесуть їй — вона виходить. «Лист? Од кого? Давай сюди...» Ага!.. Міниться в лиці і несе до чоловіка.

Безлюдна вулиця. Два рядки білих хат під білими дахами, межи ними сніг. Дими в'ються до неба. Москаль біжить з кошиком. Гей! Москалю! Гей!.. Підходить... витріщив очі...

— Однеси лист... Он туди, два вікна видко. Оддай до рук пані. Чуєш? Десять копійок дістанеш.

І він намацав у кишені останні десять копійок.

Ходить по вулиці й чекає.

Москаль повертає, зігнувся.

— Самій пані?

— До рук.

— На...

І повертає назад, до себе.

— Що то буде, що то буде? Чим скінчиться?

День довгий, безконечний, тривожний. В полудне небо бо всміхається, капле з стріх, і вся кімната в золоті.

Ходить і думає.

Обід не йде до горла, в роті сухо, голова важка. Що то буде?

По обіді лягає в ліжку, холодний, байдужий, дерев'яний, і нічого не чекає.

Якось-то воно буде.

Сірі тіні блукають по хаті, вікно гасне, розпливається, вечірній морок лягає на серце. Навкруги нікого й нічого.

Стук... стук...

До кого б се?

— Можна?

Чий голос? Він тремтить і зривається з ліжка.

— Увійдіть...

Він... пан Микола. Голос хрипливий, дивиться вбік, шуби не знімає й не подає руки.

Сідає.

Іван тремтячою рукою шукає сірничків і ніяк не може втерти вогню.

— Не турбуйтеся... не треба.

Іван все шаркає сірником.

— Ви... ви... — хрипить пан Микола, — ви не гнівайтесь на мене — я був учора п'яний. Просто п'яний, і більш нічого... більш нічого... Ну, а коли п'яний, ви розумієте...

Ага-а-а!.. Ну, звісно, він був п'яний, п'яний, як швець... і більш нічого... більш нічого. Як це він не помітив, що той був п'яний, як стовідерна куфа з горілки, як ціла корчма баб!.. ха-ха!.. Як це він не помітив?

— Людя скучає за вами... приходьте завтра на лекцію й не пам'ятайте того, що було між нами...

Ха-ха!.. Ах ти, п'яного, він був п'яний, як... і більш нічого... Ну, він прийде, конче прийде... ха-ха... Все сміється у нього всередині, все радіє, і він має охоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старається не показати ні своєї радості, ні своїх бажань.

Добре, він прийде... і більш нічого... ха-ха-ха!..

А про лист ні слова!

Свиня!..

Піддубний виспався. Спав цілу ніч, як забитий. Так коло дванадцятої він взяв парасоля пана Миколи під пахву й побіг на лекцію. Знайомі почуття вчителя, що поспішає на лекцію, втихомирили його. Тільки коли він вступив у сіни і глянув на сходи, по яких збігав позавчора, а надто коли поставив в куток парасоля, — згадки линули на нього холодною водою і скували вільність рухів.

На дверях з хати стояла вже Людя, й підскакувала на своїх довгих ногах, і простягала худі рученята до пана Вана.

— Пан Ван... пан Ван... — радісно пищала вона і дивилася на нього закоханими, як у мами, очима.

Вони зараз взялись до роботи.

Все йшло, як і раніше; навіть в ту ж саму годину, як звичайно, перервано лекцію й покликано їх на обід.

І ось він пройшов ті хати, якими недавно виходив, і

побачив столову, і круглий стіл, і пана Миколу, і пані Антоніну.

Пан Микола сухо стиснув йому руку, пані Антоніна виглядала втомленою, але сяяла і, користуючись хвилиною, втиснула йому в руку такий жмут паперу, що він не знав, куди його сховати.

Обідали мовчки, хоч намагались говорити. Пан Микола був ввічливий, услужний, занадто, може. Він підсував Іванові страви і припрохував, дивлячись кудись поза нього:

— Їж-жте... їж-жте...

І те «ж-ж...» виходило у нього з таким притиском, наче він мав у роті ціле гніздо ос.

Іван не прийшов ще до себе, він спустив униз очі й їв, їв без кінця, без пам'яті, з такою завзятістю, з такою саможертвою, з якими його прохано.

Пані Антоніна часто губила серветку й, нагинаючись за нею, щипала Іванові ногу.

Часом вона клала його руку собі на коліно. Людя зітхала й здіймала очі до Бога.

Спасибі тобі, добрий Боже!.. Тепер усі щасливі!..

1902, Чернігів

♥

Марко Черемшина
ПАРАСОЧКА

I

Там, де три плаї сходяться, хатку поклала, вапном підбілила, аби єї здалека видко, аби хата на газдів моргала.

Що воринка, то перелаз з усіх боків, аби газдам і легіням легко заходити та й виходити.

На перелазях днує, красно убрана, у лист піє, співанки співає, аж селом голос лігма стелиться. Регочеться на все село, в долоні плеще, по литках б'ється, аж гора дροжить.

Лице, як калина, малиною крашене, брови барвінкові, очі, гей на царинці дві керничці, коси, гей головня, чорні, аж блищуться, отік би їх віл пооблизував.

Коралями та сороківцями дзвонить, лиш груди підойма. Шовковою хусткою з вітром грається.

Бо легонько жиє, роботи не робить, за мершю дбає, нешта ота безчесна!

Бо копиля її хату поклало, її годує панськими грішми. Щомісяця нові сороківці падають з панської кишені, гей вода з перевода.

Бо люба її вінок загрузила, стид деревцем спалився.

Тому вона не газдиня — тота Параска Саїнка, сойка тота.

Тому дівки та й газдині міряють її згїрдним зором, обминають і в селі, і в бабинці церковнім. Словом обізватися не сміє, бо до челяді не пишеться, бо від челяді її засій.

Газдині на очі її видіти не хочуть, догану дають:

— Коби не людска праця, не парубоча охота, май стонокли би єї тоті руки точені, тоті бесаги на грудіх, тоті росохаті крижі.

— Не вбувала би тоті берівки в онучі крашені, постільчі легонькі.

А то сорочічка чісанненька, гей біль, біла, плечіка на

сухозолоті, кигтаричок кучерявий, дзьобня через плечі, під ніздрем васильок.

— Бола бі єї взела, мерзу оту!

— Дес деді наші з газдинями собі заходили, суку кілем з села гнали. Та й не нашим газдам пара. А нашим дес дорога через Саїнчин плай. Агій!

— Его на царинці спрага пече: «Скочу,— каже,— до Саїнки за збанком на воду!» А пив би-с кров з-за нігтів, таже жолобец гезде!

— Най дощ на сіножіть крапне, вже цес лишье сіно недокидане, вже він у Саїнки. А зимарка таки гезде!

— Йде з кіньми в полонинку на ніч, то лиш коні спутає, вже скік до Саїнки, копила колише, дойни волоскої співає. «Вона, сарака,— каже,— сама, газди не має».

— А твоя дитина най трісне; най плаче!

— Легіні на подри переверци йдут.

— От пометінне.

— Проси віта, аби не пускав погань в село, аби 'д газдам клокічкові зуби не шкірила, а він плечі докупи та й насмішкуеси. «Тільки хлопської скороми в селі!»— каже.

— А вітував би ти в очереті!

— А єї скрізь право, і в селі, і в суді. Не вільно бабам таку даму омражѣти, суд каже.

— Ми хочемо за ню розповісти, вона... а ключьник повх ключьми по плечіх: «Поцулуйте в руку даму та й пана сендзього, шо вас лагодют».

— Ану, позвольте слово заговорити, мете видіти, шо вона за одна...

«Заткайси, бабо, роби токму або шуруй до арешту!»

— А очима креше, ногами тупає: «Запріт хавки, баби! Підпишітси, ало, ловіт за пюро!»

— А до неї так файно, так м'єко говорить, попідбородь бере, а вона все: проше, проше!

— Ого, це не наше право. Підписуємоси на тото, шо газдів наших лишит, ні вона до нас, ні ми до неї, шо вона така, ек доси була, а ми газдині.

— Та й вже по тім праві.

— Але сітила би си оця война, шо тій мерзі суд заперла.

Впало до села віданнячко, шо котра газдиня свого газду відознати хоче, най іде на третє село, там на долині стоїть військо і форшпани. Газдиням це два рази не казати, бо газда — то талан коло хати. Най буде п'яного, най жінци ребра місить, най тіски до лавиці в'яже,— то він однако газда, всему ред дає. Пішов газда на войну, та й пішов гаразд з хати. Аді, маржинка риче, овечки отік плачут, кіт зажмурился, пес у днину вие. То все за газдов банує.

Йкас тота хата отік темніша, отік сумніша, йкіс тоті світці на образах отік зболені.

Така глушя, такий туск коло тої хати. Ні страви не доїш, ні малитвів до кінця не договориш.

Йдуть газдині пишні на третє село, три втерхані коні за собою ведуть. На однім коні то страви для газдів, на другім коні то газдівське плаття, на хромім коні сам тю-тун та люлька, зілля й сопівка.

— Кобих його хоть уздріла!

— Ой, то бих його обіруч обіймила!

— Кобих его ручку ймила!

— Кобих си до него притулила!

— Перезула бих ті.

— Обхаїла бих ті.

— Аби-с не збанував на мене!

— Аби-с чув пораду від мене!

— Любчік мій любий.

— Сокіл мій красний.

— Йкий ти струджений!

— Йкий запорошений!

— Йкий ти збіджений!

— Питай, шо дома, шо село діє?

— Питай, чого-сми змарніла?

— Каж ми: душко-зазулько.

— Ци ті ручьки не зболіли, ніжки не пов'єли?

— Господарю мій файний та чесний!

— Уже другі церкви газдині минають, уже третьої гори ловлються. Уже бесіду урвали, хустки на головах поправляють, гerdани і пацьорки на грудіх порядкують. Верхів догонять, очима шукають.

— Аді, гонде долина, восько розтаборилоси. Йй-га! Єк трави та листу. Сила-силенна. Йкий там клекіт, чуєте?

— Адіт, кабатів не злічив би.

— А коней, а возів тільки!

— Адіт, рушниці штормом у миглах.

— Ей, бре...

Варта говкає на газдині, пашпортів питає. Війтівські квитки позліплювались і позатирались газдиням у пазухах.

— Це пусті пашпорти, бо печітки не пізнашні!

Молодиці показують варті, де печатки прибиті:

— Гезде очі, ніс, брови, гезде чупер, гезде вуси, а озде смушкова шепка. А зверху писано, шо своїх газдів відознати йдемо.

Варта подобріла.

— Йдіт, молодички на оту ватру, там, де тот стіг диму, там мужжя з вашого села.

— Дековать вам файно, летимо, не йдемо.

III

Веде вулиця молодиці на толоку, трохи в долони не плеще. Уже їм дим очі їсть отік навкірки. З-поза диму, гей з-поза оденка, чують сопівку та й розгойдані співанки сільські і розпізнають голос газдів своїх.

— Сарачетка, боле, шо годні співати!

Гей діти, переक्रадаються через дим, аби газдам несподіванку зробити.

Нараз зойкнули, гейби їх гадина вкусила. Аж лица кривлять, так вдивлюються, очам своїм не вірять. Гейби перед ними грім упав.

— То тут такий данець?

— Ти онь, суко, аж тут газдів наших завітрила?

— Ти гадала, шо ми вигибли?

— А то раз, гей шнирська шниріє!

— То вона борше від нас тутки?

— Вона до чужих газдів перша!

— Лайдацько, гукле, омразо, лецта!..

Отік медведиці на злодія своїх дітей, кинулися молодиці на Парасочку. Вояки відскочили від неї, гей коні з чужої отави, і терхівку розтерхували, убік дивилися та

данець закашлювали, привітатися зі своїми газдинями відваги не мали.

Молодиці пальці закутали, всім горлом кричали і Саїнку скубли, гей курку.

— Аді, розпатрошимо ті, грузь з тебе зробимо...

Але грузі не зробили, лишень гонор з неї здоїмили. Одежину і сорочину подерли на шкамутки і на ватру вергли.

— Єк ті мать народила, так через села на наду йди!

Та й тіски смикали, гей вовну з куделі, мальовані квітки і гердани ногами доптали, гейби навкруг неї танцювали.

Чужі вояки, як журавлі, рядом поставали і газдині вихвалювали, а з Саїнки реготалися, аж лускіт ішов.

— Коли-сте єї асентерували, то давайте-ста до абрихтунку,— насмішувались вояки.

Лиш старший військовий не злюбив собі тоті зойки і голосно загрожував молодицям:

— Гальт, баби, нашо дівку мальтретуєте?

Молодиці старшому поклонились, уста запишнили і оправдувались:

— Це, проше ласки пана капітана, це не дівка,— це, вибачьте, лерва.

IV

Сиділа на стільчику на квартирі капітана, лиш у зелену мантлю вбрана, і плакала, гейби дзвінком видзенькувала.

Капітан чорнобривий гладив її косиці і перебирав її лють з серця. Відкривав мантлю і дув на її синці на грудях, як на мохнаті гусятка.

Убирав її в білий рантух, обвивав її рушниками.

Розпадався над нею, гей дедя рідний, гей братчик старший, гей любчик любий.

Трепетався, як павич коло пави.

Голубив її словами, як медівниками.

Аби личка слізьми не точила, аби ручок собі не ломила, аби свого цвіту не обпорошила.

— Парасочка пишна, дитина гречна, ягода в лісі, квітка на скелі, пташка у гаю.

— Парасочка мила, Парасочка-ччка, днинка проти сонця, веселичка в хмарах, зоря із моря.

— Парасочка барвінкова, Парасочка любка гося.

А вона клала голову у його ручки і личком, гейби до сонця, оберталася.

Як листок, розвивалася, як ластівочка після бурі, радувалася, щебетала.

Аби пімстився, аби роззлився за її нечесть, за біле тіло, за синці сині, поругу чорну, сором глибокий.

На землю припадала, ніжки йому цілувала, очима просила:

— Старшино військова, наставнику тісарский, керманичу годний, начальнику красний, побий тоті нересниці за мене, молоду!

— Скарай тоті мідичі за мою кривду, за мої сльози!

— Вгати своєв силов у їх подуфальність, у їх богацку гордість!

— Бо я не впала їм в провину, я їм долі не забрала. Шосми Василя полюбила, я тому не винна. Але смуча богацька мені його відобрала. А єї рід єв гавкати на мене, єв мене осоружити. А ек ти мене вінка збавила та й селу під ноги кинула, то я тобі твою долю потолочила та й твоєму родови корила. Аби село знало, що може дівка лишена, що зведениця уміє. А ек село на мене свистало, то я йому навкірки співала, молоденьких газдів принаджувала. Най богацкі молодичі мене знають, най на мене банують, ек я на них банувала. Тоті юди, тоті осуди, тоті вуводи гонорні. Тоті хавки капаністі, тоті рібі каправки прижмурені!

— То мені засій від Василя, засій від його кабату, засій від його шабельки!

— То моя убера пріч з мене, най гину гола із стиду!

— Най Василь видить, най харькає. Ото вам радість, ото вам душа на місці!

— А я остатна, дівка прокуратна!

— Капітане делікатний, вірле-ясновиде, скажи, що я їм винна?

— Скажи, шо покладеш на їх плечі свій гарапничок дротяний!

Капітан відривав її від ніг і здіймав на руки та й клав на постелі.

Свідчився своєю нагайкою, що пімста буде білої днинки у самім селі.

І гасив світло і закривав себе темною нічною.

V

Ранніми зорями вертали молодичі від своїх газдів, злегонька йдучи.

Росу з ліщини стрясає, білі личка умивали, сині круги під очима затирали.

Бо нічку не спали, бо газди їх пригостили.

Шлюбні газди, та й газдині шлюбні, та й пан біг гріху не пише.

З блага говорили і речі не договорювали, лиш підсміхалися.

Одна одну відгадувала, одна одній не завидувала.

Ситні і вдоволені вертали молодичі.

Коли-тоді по слові до себе кидали, коли-тоді серед дороги ставали і припочивали та радувалися Парасчиній пригоді.

— Але-сми єї на сміх обернули, але-сми єї догараздили!

— Тепер, може, біда утре голову, може, в землю пропадає, з села потечеси!

— Та літавиця масногуба!

— Дість наробила нам шкоди, дість нам напакостила!

— Ой, вже нехарь не буде черевичками порипувати.

— Не ме запасочки підтягати!

Сонечко сходило на ліси, на гори і чирчиком їх багрило.

Пташки понад дорогу в крильця дзвеніли.

Рибка водами срібло підкидала.

Дорога вилася д' горі, як кедрина.

Молодичі молодніли, у село входячи.

Але женуть за ними два повні вози.

На першій возі отік капітан чорнобривий, а поруч него жовнір молоденький.

На другій возі жовнірні набитісько.

Зговкали вози і заgrimіли, аби молодичі ставали, крока не ступили.

Станули газдині до чола воякам.

А вояки їх обступили, рушницями нагрозили і навмісць коней у вози запрягали.

Що газдині відпрошуються, то капітан вогню креше, нагайкою потріскує.

Вояки вже коні ведуть, а газдині вози тягнуть.

А молоденький жовнярочок бере від капітана нагайку і газдині підганяє:

— Вйо, каправки, вйо, гадечки, смага би вас втела!

А на заднім возі жовнірня цівками в газдині ціляє:

— Котра ускочит, хот ув'яне, зараз кулю має, навіки поляже!

А воячок молоденький накликає:

— Гойса, кара! Чала, звідчочола!

Щось студене повіяло, щось під серцем закололо.

Обзираються молодиці, а їх личка полотніють:

— Таже то вона поруч з капітаном!

— Саманає, що вона!

— Вона саміська з жовніра убрана!

Село улицями цапки ставало і збиралося то на молодичин страждунок, то на погонича молодого.

Пізнавало Парасочку на возі і здвигало плечима:

— То, мой бре, світ обмінивси: газдині весподі, а нешта високо!

— То раз нешта, вибачте за слово!

ІНВАЛІДКА

П'ятого року по шлюбі молода інвалідка Петриха стала юшитися, як лвиця. Покмітили то дівки та й молодиці в селі і ще дужче її підпалювали.

— Гей, любко пишна, солоденька, на кого ти робиш, свої білі пушки випридаєш? Де ти свою молодість кладеш, куда свій цвіт губиш?

Дійшло до того, що з Петрового груня кожного вечора було чути голосну сварку. Її голос дзвенів верхами, як голос криці. Здавалося, що той голос шукав великої згуби, а не могучи її віднайти, бив собою о скали верхів і вибігав у село на скаргу.

Ні вдень, ні вночі нема припочивку, бо дорадниці-молодиці тоту ватру ще дужче роздувають.

А в зелений понеділок станула Петриха на терміть у громадським суді.

Стояла перед громадою, як молода смерічка перед старим дубовим лісом.

Струнки її, гей з кедрини тисані, ніжки під білою сорочкою дрижали, а широкі бедра з-під запасок кидалися, гей живі сарнята.

Ясне волосся, як папороть з-під моху, виривалося з-під цвітистої хустки і закривало тоті молоденькі морщинки, що бігали на молоденькому чолі над чорними очима, як мурашочки на біленькому розпаленому камені. З вікон досягало її світло раннього сонця і позолочувало її личко кругле, гей ясна рожа, і її круглі ручки під синьочервоними плечиками, і її живі груди, що металися у паузі за кожним її словом, як дикі голуби спіймані.

Як говорила, то хиталася в сонячній сяєві, гей золота хмарка від вітру:

— Дес верствацьки мої колишут вже по третій дитині, а я водно коло того каліки дівую!

— Таж я не з глини, та й не з кременя. А ніби й глина не родит, а кремень не поростає зеленим мохом? Але як ти вернув з війни каліков та й ніг у тебе даст біг, то не посилай людей до дівки. А як ти прем забаг оженитися, то признайся хоть через людей, хоть перед попом, що як тобі ноги рубали, то тебе, вибачте, так шкрабнули, що ти вже дедем не будеш, хоть би-с тріс! А він мені свої лази показує та й шкіритси, як порубок до дівки!

— Мой, таже, аді, сказав бих: ти сяка-така дівко чи гукле, аби-с знала, що тобі світ зав'язую, бо мене дохторі, вибачте, збавили, то я тобі це нарозумне кажу!

— А він, шіную вас всіх ірщених, хап мене за сорочку, хап за приділок.

— А я дурна собі гадаю: хоть він інваліда, то зато діти, як колісе, розкотяться горами та полонинами.

— Не смійтеся, судці та й газди файні, бо я свій встид вже загубила з тим клеветцуном брехливим.

Радні сміялися стонка півусміхом і на Петришину увагу закривали собі лиця долонями та чинилися, що їм та скарга не в голові, а війт підкрутив вуси й погладив бачки та й вирішив:

— Пуста твоя скарга, молодице, ми вас не вінчали та

й не біруємо розличити, але ти за того діло, любко, не журиси: ти молода, та й дужя, та й, казати, таки файна, а село велике!

Петриха спалала грудьми та й очима. Вся полумінь з неї вибухла, і вона закрутилася, як пертестрілена птаха. Але молодість її силу живо направила, і вона стала судцям наживувати руками:

— Коли ви так судите, то аби-сте були зобашні, як копилуки відтак того каліцуна в бердо скинут та й село зосоружут.

Судці здвигали плечима:

— Петришко-любко, село велике!..

Луснула дверми і вийшла, гей би летіла на крилах жіночої пімсти...

Ще того самого дня танцювала в коршмі з легінями і сама собі приспівувала:

А кози по залозах, вівці долинками,
Сором дівці на горівці межі порубками.

Та й горівкою легінів частувала та й скрипників сріблом сріблила. А надвечір додому вертала. Але не йшла своєю волею, лиш легіням на шії повисла і виспівувала:

Болить мене головонька та межі плечима,
Треба мені дохторика з чорними очима.
Та не того дохторика, що він дохторує,
Але того дохторика, що файно цулує.

Плескала в долоні і підоймала запаску, начеб ріку брела, і п'яним голосом викрикувала:

— Мой, хло', каже війт, село велике!

Її голос летів, гей крилатий ніж, через село і сідав на верху на хаті, з якої виглядав її із лавиці не то півчоловік, не то півгазда, не то півстовпчик із восковим лицем та шкляними очима: інвалід Петро.

КОЗАК

По знесінню дав біг красну днинку. Замикаю я шалас, беру діти навперед себе та й гайда на царинку кукурудзки підсапувати. Лиш я воринне минаю, а тут за мною хтось, гей з трембіти: «Хазяю, хазяю, а йди суда!»

Я глип назад себе, а то на моім подвір'ю вже козак на коні брикає. А брикав би тобі топір по голові! Але вертаюся. Ова! шо мені зробіт? Жінка та й Анничька не дома. Птажу у піддашу, а маржинку і коні у дебрах я спрятав, лиш бербеничка бринзи, та й око горівки, та й капшук тютюну в потайнику постивають. Як найде, пропало.

Але то хлоп, май-май! Шапка набакир, пушка через плечі, шабля закривлена, а на коні такого терху, як сіна на возі.

Щось він отік смішком в мене очима стріляє. Щось йому під чорним вусом білієся. Це вже добре.

— Дедю, — каже мій Василько, — я побіжу на Бистрець д' нені та дам знати, шо у нас є кучмар.

А моя Калинка попівніла та й за Васильком шворк, і обоє пронирли в осіці.

Нічо я дітям не кажу, бо мені встид і перед ними, і перед козаком. А в голові собі міркую, шо діти добре вгадали, шо моїй перекажуть, бо Гафія це у мене друга жона, май примолода, для козака не дуже безпечна. Та й ще моя Анничька, від першої небіжки, десь там обі перуть на Бистреці та най знають, най сокотяться якої придибашки.

Я на подвір'є, а карий кінь мені до чола зубами.

— Ти хазяй?

— Хазяй.

— Є де у тебе коня примістити?

— Або я знаю, чи ваш кінь увійдеся в мою стайню?

— Відчиняй!

Я отворив стайню, а козак лиш глип та й каже: «Добре!..»

— Будемо товаришами, — каже та й мене по потилиці лус!

— Дай госпідку спасувати та не хорувати, — кажу.

А він дає конині їсти та й до мене:

— Ти у лісі сховав хазяйку і доньку свою?

— Жінка, вибачте за слово, сама не своя та пішла з старшенькою донькою трохи до своєї нені у гості.

— Кілько дітей у тебе?

— Старшенька Анничька та й тих двійко, що в осік скочили.

— Ти чого такий марний та чорний?

— Та бо вижу, що і ви не біленькі.

— Я три годи війну веду, а ти біля молодої жени лежиш і вигриваєшся, як кіт на печі!

— Правда ваша, золотий мій пане!

— Уб'ю тебе, як собаку,— та й хап за шаблю.

Я зумівся.

— Уб'ю тебе зараз, коли будеш мене паном звати.

— Про це ми будемо жити,— кажу та й расту.

А він здійсмає з треху фляшку тай потягнув сам гаразд, а відтак частує мене.

Я відпрошуюся, а він знов до мене: «Пий!»

Поскоромився і я, а він як не стане то колачі, то м'яса відобувати, як не стане мене гостити, аж мені сором стало. Таки так мені сором стало, що аж... Несу я дар божий до рота, але так, як крадене, як би воно мене удавити мало. Пек йому осина,— думаю,— чи видів хто таке, аби гість приймав газду в його хаті, а газда аби все поховав та й аби не віддав честі? Посяг я за раквою, поклав масло, приніс з потайника бринзи, лиш не крою хлеба, бо мій гей чорний та й не ялося йому стояти коло білого колача.

Частуємося і гостимося, як у храм на зимного Николи.

Як тоті побратими, що на одній полонинці вирости.

— Як маю вас звати? — питаюся грешно.

— Петро Михайлович,— каже та й очима мене питаєся.

— Я також Петро,— відповідаю, а він зараз за покійника дедю.

— Деда — Василь, царство їм небесне!

— Здоров будь, Петре Василевичу,— каже.

— Аби й ви здорові, Петре Михайловичу.

Гей згуста наглить мене пити, а я чую, що то не добре та й не кваплюся. Прийде жінка та й донька, а козак горівчений в хаті, це не мудро.

Він признаєся, що він також газда, має п'ятнайцять десятин землі, має жінку Химу, має тройко діточок,— але однако горівці нема що довіряти.

Най-ко буду видіти, ци буде за дітьми та жінков банувати. Бо чоловік не світець, все до чужої запаски ласий. Та я це собі погадав, а козак вже плаче. Видко, що ретельну правду каже.

— Не плач,— кажу,— добрішко моя, не плач, чій

госпідь сітенький даст, що ти вернеш до своєї газдині на своє кресло та й діти подружиш.

А він добуває з терху шовкову шириньку та й дає мені на пам'ятку.

— Вижу,— каже,— шо серце маєш добре, то зноси здоров!

Штрикнув я у піддаше, й мив курку та й гострю ніж, аби гостеві на пожиток дати. А він цапнув курочку та й пустив на царинку.

— Облиши,— каже,— нехай журиться замість тебе!

А з терху добуває м'яса вуджені, гуски печені, колачі плетені та й на стіл мече.

— Прийде,— каже,— твоя хазяйка та й донька старша та муть вечеряти.

А мені гейби окропом лице обілляв, що я тоту дарівщину приймаю.

А кітка скакіц на стіл, а я єї долонев.

А він до мене: «Пугти, нехай їсть, вона тобі уночі служить».

Але сигарок на стіні став викукувати свої години, та й кітка втекла.

А він дивиться на сигарок та й питаєся мене: «Вони ходять?»

— Ходит, але не рядом,— кажу, а сам собі думаю: «Ангіль це, не чоловік, сигаркові викає!»

Та лиш я це подумав, а він зірвався, як буря. Одну рушницю собі, а другу мені через плечі та й «Ходім!» каже.

— Йду, братчіку, лиш най знаю, куда!

А він мене в потилицю:

— Ти не знаєш куда?

Може, я вгадаю, а може, дурниці гадаю, але ще нічого не кажу. Бо як ти своєї постелі не маєш, а верхом ідеш та й красно харчуєш і горівку заживаєш, то тобі ше лишень хибує, най не кажу що. Але веду я його сутками та рагашями до яворівської Захарини. Вона на образ як мальована, борше на жидівку саманає та й красно убираєся. Запаски сухозолотом сиплють іскри під саму дущу. Пацьорки запрошують хоть би і присліпе око, а під біленькою сорочкою мечуться груди, як два клені у ятірі. Як говорить, то барвінком стелить, як подивиться, то в

п'яти скобоче. У кругленькій ручці запашна квітка, а в другій писаний гарчик на водицю із керниці в гаю. Як іде, то ліси їй низько кланяються, гори за нею обзираються. Або сяде на коника вороного у ременях штабових та й очі селу зриває. Вона прийшла в село із злісним та й живко собі під лісом побоїк поклала. Та й таки хоть що казати, ця челядина варта свій двір мати. Хочу я козака до єї хати увести, а він сіпнув рукавом та й каже:

— У ліс ідемо!

— Ану, зайдім на часок, не буде жалю!

— У ліс ідемо!

— Та бо це мудра челядина!

— У ліс ідемо!

— Вона всячину знає!

— Ні та й ні!

Твоє «ні» не дуже мене радує, бо якби ти набувся у Захарини, тогди надопевне дав би-с спокій моїй газдині та й доньці моїй, а без Захарини ти, небоже, варівки межі челядинами!

— Над Бистрець підемо,— каже.

Коли ти Бистрець знаєш, то, віді, ти й Захарину знаєш, думаю собі та й покидаю пусту журу.

Входимо в ліс, а він ступає, як куна, легонько.

Е! це стрілець, бачу.

Йду і я злегонька, так злегонька, що чую, як дуплами потята у мами їсти правлють.

Вже ми на Бистреці, вже пушки в руках.

А він пливе, як хмарка, а мені каже станути.

Я стою, а то: грим — раз, грим — другий раз, а з гори гей би колода покотилася. Як би ліс прірвався і гатив просто на мене. Скоком прилітає 'д мені козак і грим — третій раз.

Я дивлюся, а то медвідь коло мене перевернувся. Гадала погань, що то я його скалічив, і біг на мене. Але козак знав, що робить.

— Врубай гілля та накрій його, а завтра возом забереш собі,— каже.

А я думаю собі: ще сеї ночі заберу.

Замайли ми вуйка та й ідемо понад Бистрець 'д гори. А сарнюк від води штрикає. А козак йому у саму грудницю: бевх! Сарнюк підштрик та й покотився на зелену траву.

— І його накрій,— каже.

Та лиш він це каже, а заяць скакіц через воду. А козак пушкою, гейби батою, як трісне его в чоло!

— Підойми та й біля сарнюка поклади,— каже.

— Ану, даймося на млаковинку, там заяці на квасок виходять.

Підходимо збоку, а заяці не танцюють, ні. Міркую я, як ставати, але він ліпше знає. Кладе мене до першого стрілу, а сам стає на мисливській прогаліні, на заячій дорозі! Чую, як лист паде. Гепнув я у отару, а заяці йому під рушницю, а він лиш: бевх та бевх!..

Буду я мати, що збирати. Та ще звір тепла, а орел вже вгорі кружляє — назирає. Ех, як не стрілить козак вгору і дивися: орла як би рукою зосягнув. Надслухаю, а орел замовк. Я глип угору, а орел бевх на дубину, а з дубини наперед мене.

Як ти орла зосягнув у небесах, то ти маєш бути стрілець-напередовець.

А він бере орла напротив себе і говорить, як до чоловіка:

— Було, орле, козакові не довіряти, було свою орлицю на скелі крильми накривати!

«Оце має бути своїй газдині вірний-превірний газда»,— гадаю собі.

А він заяця на плечі та й смієся:

— Цего,— каже,— понесу Захарині, а орла молодій дівчині.

І справивси до Захарини, а я кинувся сам звір збирати. Зробиласи мигла — треба вночі кованим возом два рази обертати.

Аби козакова ручка святилася, аби йому легонько ходилося, аби його ніколи головка не зболіла!

Так я йому сприяю, а ніч за очі хап. Повертаю я у ділок за кіньми та й навертаю 'д хаті. Дивлюся, а в хаті ніч, світла даст біг. Кличу я свою газдиню, кличу доньку, а хата мовчить. Я в двері, а з комори виходить моя газдиня та й мені долоню на губи. «Тихо,— шепче,— козак коло хати!»— «А де ж він?»— питаю.— «Кінь у стайні, а він, либонь, у селі». Це добре, гадаю собі, що челядь пужлива, най боїтсья. «А ви вечеряли?»— питаю.

— Ми хлиснули по лижці молока та й поховалися про всяке.

— Та де будете спати?

— У коморі під замком.

— Спіть здорові, а я їду у ліс возом.

— Та тепер, коли козак коло хати?

— Він у Захарини набуваєся, то дома буде хиріти, лиш ви обі лягайте!

— Най від нас щезає!

«Про мене»,— собі думаю та й коні запрягаю.

— Ночой миром, Гафійко-душко!

— Гости миром, Петрику любий!

Та й гайда за стрілецькою марфою.

А пес мені на-груди, не проситя, ні!

— Ходи, опришку,— кажу,— меш вуйка сокотити.

Газдині з дітьми та богом у кліті ночувати, а газді лісами лящувати.

То направці лиш три перестріли на Бистрець, а возом їхати навкруги, то улицями, то потоком, то май-май забаніше. Заки я марфу позбирав, заки вуйка розгорнув і шкіру здоимив, то й нічка пробігла.

Світає днинка лісами, а я вертаю у село.

Лиш хочу я Захарину минути, а вона коні за зубела та й 'д мені:

— Як ночували, Петрику?

— Миром, Захаринко,— кажу.

— А відки пан біг провадить?

— З млина,— кажу.

— А дома миром?

— Миром,— кажу.

— А ви, Петрику, заете, що сеї ночі козаки зчурікалися долів?

— Та неволя їх знає.

— То маєте це знати!

— Тепер буду знати.

— Віді, не все мете знати!

— Таже то, що чую!

— Гай-гай! — каже.

А мене щось текло. Зарвав я кіньми та й прилітаю 'д хати.

— Гафіє, гив, а виходи з кліті!

— Анничько, гив, поможи дедеві фіру розборсати!

Тихо, як у печері.

Йду я до комори, а двері не замкнені. Я всередину, а тут на лудинню спить Василько й Калинка, а газдині та й Анничьки даст біг! Йй-га! Це вже щось буде. Гадки б'ють голову, як гаджюги. Пек йому осина, де жінка й донька попропадали? Може, досвіта маржинку напоюють? Ей де! Може, пішли трави коровам до придою. Ой ні! Може, пішли під фігуру оченаші заговорити за того, що неприятіль уступився? Ага, уночі зострашу утекли до свахи? Ану, я зараз відознаю. Вихожу на цісарську дорогу, а вїт на мості.

— Ти повдовів саняку Петре?..

— Ага,— кажу,— десь ця пішла з доньков, віді, до мами!

— А що ми даш, що не до мами?

— Та куда ж би інде?

— Либонь їм, братчіку, на Кути доріженька, на Куті!

— Ей спасуете, вїточку!

— Ба що ми даш?

— Кажіть, вїточку, а «дековать» буде.

— То аби-с знав, що твоя Гафія та й твоя Анничька поїхали долів з козаком чорним!

— Хто аби так здоров, вїйте?

— Аби я так здоров,— каже вїт.

— А вам хто це казав?

— Мої очі мені казали: Гафія сиділа ззаду, а Анничька спереду, а козак всередині.

— Моя Гафія та й моя Анничька?

— Твоя Гафія та й твоя Анничька!

— Мньоця, і сина, і духа світого!

— Хоть і ще раз хрестися!..

Ну, міркуйте собі, добрі люди, що тоє: К о з а к!..

ЗА МАЧУХУ МОЛОДЕНЬКУ...

1

Млаво іде Іван Мотрюк до шлюбу, так млаво, гейби потич. Весільні його гості більше говорять, як співають весільної. Одні кажуть, що сего старого князя шпотає

його довгий вік, а другі показують на пальцях, який він був перед війною простий, як дуб, а як сильно тепер війна скривила і його круглу твар, і його високі, мисливські ноги. Ще локи не впала у село чутка, що його Штефана убила куля, доти він бодай перед людьми напростовувався, а відтоді став подаватися та й геть-геть поникати.

Бо Штефан то одинак у нього, то права рука, то дедева одна надія. Але однако ще дід дужий, що тото витримав, а баба ні. Рано вчула, в обіда законилася, а з сонечком пішла на тот світ до сина у гості. А дід каже: «Аби-сте свідомі, люди, шо впаду в лежу та й черваки будут мене точити».

А з неділі каже: «Я вмерлих, братчики, не підведу, хоть най рую як ніч, так день».

А по говінню від челяді обмахується, гей від мух.

А челядь каже: «Ви, бадічку, межі нами, як тот кукуруз, шо запряв повісом межі червоними фасульками».

А відтак від кукуруза до сивого сокола, а від фасульки до зазульки, та й ще село не наговорилося, не насудилося, а дід вже на заповіді несе.

А селу кривда: «А ми того старигана в його душу, — борше ялоси ему таку доньку мати, ніж молодій Єленці світ в'язати!»

Старости погані слова направляють: «Таки Мотрюкова хата була Єлені в зорях писана, хоть за Штефаном, хоть за його дедем».

А Єленин дедя собі думає: «Най талан не розходиться, бо йому не довгі гони, а Єленка весь маєток присяде!»

Та бо ж і Мотрюк таку думку напереді має: «Не судив біг Штефанові, то судив біг мені увесь Мочернаків маєток почерез оту одиначку!»

Князь убраний, гей на великдень, підпирається паличкою та й понурив набрекле лице в долину, отік би села встидався.

Газдині зідрили на другім ґруні дідову княгиню з дружками у золоті та й стали співати про тоту дівчиноньку, що йшла доріжечкою, обсадженою виноградом, і заснула, а за нею йшли і рідний дедя, і рідна мати, і рідні браття, але ніхто не важився вломити винограду і єї

збудити, лиш один її милий вломив китицю винограду і збудив її зі сну.

Мотрюк приступив під гору, щоб віддихатися, і посміхнувся до газдинь: «Не багато я наломлю того винограду!»

Газдині перечили і віщували дідові це стільки винограду, що гаджючок в осіці, а газди підкліпували против себе і махали руками так, гей на тую лунчину, що змервіла на мерву.

А на против них із-за зеленої смеречини на кременному плаєві вийшла, гей зоря білявиночка, Єленка, струнка та висока, у святочних запасах та мережаній цурканці, на білім личку засмучена, голубими вічми розжалена.

Скрипки зойкнули, газдині вівкнули, а газди метали князеві під ноги свій голос, гей сплетений барвінок.

З-помежи дружок поклонилася молода княгиня своєму князеві, до шлюбу ідучи...

II

Наприкінці весілля, коли гості стали з Мотрюкового двору розходитися, а скрипки та співи притихати, Єленка сховалася в колешні і тут доночувала нічку. Коли рано наймити дали дідові до постелі знати, що молода вуйна в ясліх коло маржини, дід, втішний, вийшов до вуйни: «Видко, що ти, небого, господарська дитина, що талану меш сокотити, коли ти першої ночі до маржинки прилигла!»

Єленка обмотала личко білим рантухом і не відзивалася на дідову хвальбу.

— Але ти вже мені жінка вінчена, та й тобі в ясліх не ночувати.

Наймити бадьорили молоду газдиню: «Йдіт, вуйночко, до газди свого в хату, а ми маргу обкутаємо, ми про то слуги».

Дід погладив студеними пальцями Єленку по головці, а наймити підводили її попід руки з колешні до хати.

Газда наказав наймитам коні у крашений віз запрягати та й ще два осідлані коні до воза присилити.

— А ти, Єленко-душко, не затинайся та й не норовися,

бо ти тепер газдиня понад усе село. Грядки повні, скрині ковані, кліть порожнього клинка не має, миски в полицях не-містяться, кафлева піч всякої страви знає, лиш жити, лиш газдувати.

Дід поклав руку на Еленкине плече і безпечився.

Еленка відвернулася і сперлася коло полиці та й личко жменями закрила.

Чогось дідова рука її давить, гей гралі, чогось дідові слова її морозом потинають. Чогось її банно робиться, але її думки ще з весільного деревця не позлітали, ще на своє місце не повертали. За ким її банно? Таже за ненею та й дедом, ще й як банно! Але вона відознала гадками і дедю, і ненею, а бана з серця не відступає. Та не тота тото бана, що дедю та й ненею голубить, але тота тото бана, що за милим тужить. Най би Штефан до неї так заговорив, най би ручку поклав поза шию! Най би так вони обоє вінки з голов поскидали!...

— Не бануй, Еленко, ні за своїм домом, ні за своїм родом, бо ти в гаразди прийшла, на талані сидиш!

— А най я допрошуся тебе, аби ти до мене слово заговорила, аби ти мене за газду мала!

Дід вибирав з грядок найкращу одежину, запаски найчорленіші, хустки шовкові, чобітки жовтенькі та й коралі з талярами золотими та й перстінці золотенькі.

— Уберу ті, як паву, як голубку пишну, як леваду в маю. Посаджу тебе на кованім возі поруч себе, як свою весну, як свою буйність, як свою пам'ятку. Та й поїдемо через село до деді й до нені з колачами.

Вийшов у кліть, аби не полошити дівочої соромливості присними очима.

Не похочувала Еленка, а відтак таки поглянула. Коли до шлюбу допустила, то не гія дідові противитися, не гія дідовим словом помітати. Але бо ж і ті запаски за очі ловляють, ті хустки міняються, гей цвіт напротив сонця! Що уберя пишна, що чобітки мудрі, що плечики, як дуги, що коралі палають, що гердани моргають!

Вергла з себе білу одіж і заціпила на заціпку двері. Узріла в стіні кругле дзеркальце і спробувала коралі.

Запалала, як тоті дукати на шиї, і на млі ока скинула з себе запаски та й сорочку і перебиралася поквапно.

Дід слідив за нею з кліті через потайну шибку під грядками і не зводив з неї ока.

Таке молоденьке, як то гусятко, що мохом поростає. Ще груди наверх добре не повибігали, ще клуби на боки не розкололися. Ще біляві косиці заплітків не замагають. Ще отік і пахи без моху!

«Мой, стареку порохनावий, як же ж тобі до такої ярочки дотулитися?»

У неї ще лишень цвіт зав'езуєси, а в тобі старість хрупає! Єї личко то пупіночок під мохом дрібненьким, а твої хавки, гей пень стрепіхатий.

Єї ручки то білі крильця голубки.

Єї ніжки то дві рибці срібнолускі.

Се на молоці піна, на сонці лелія!

А ти мершя проти цвіту!

Коби Штефан не покійник, то було би кому на цю піну дути, цю лелію леліяти!»

Еленка перебралася і у вікна поглянула:

«Коби мене тепер мій Штефан видів, гай-гай!

— Ото раз файну Штефаниху маю,— сказав би наретьно.

Або вхопив би на руки та й колисав би, ек малу дитину.

Або до серця притулив би.

Або танцював би, мене обертаючи.

Або на долоні носив би.

Або... ей, де ж я годна тото відгадати, як мій Штефан мене по шлюбі гостив би?...»

Наймита приспособили фіру так, аби газда з газдинею сиділи насередині, як на подушках м'ягоньких.

Дід обіздрів віз і коні та й крикнув на наймитів, аби з комори колачі повиносили.

Наймита повні бесаги колачів на возі примістили, а дід поправив собі шовкову хусточку на шиї і відчинив хатні двері та й на порозі радувався і проповідав: «Ой що ж бо це за молодичка, що за горличка? Я цю горличку піймаю та й у пазуху сховаю. Але ше заки шо буде, поїдемо, Еленко, до деді, до нені подякувати за весілечко, за годованечко, за вихованічко із маленької лялечки до білявенької ярочки, а від ярочки до молодички».

Еленка вийшла за дідом, а наймити усадовили їх на красних ліжниках серед воза, як лебедів на високому

гнізді. Віз полетів дорогою через село, а дід обіймив Єленку попід пахи, отік аби не впала з ліжників, та й аби село виділо, що газда молоду газдиню шанує і обедує, та й аби ніхто другий не оббирався її за приятеля та й йому життя не пересобачував.

Березинами та толоками овечки ставали і дивилися на багацький віз, на багацьку пару, на багацькі коні.

Дівчата лишали маржину і бігли ід дорозі та й, накиуючи пальчиками, покривлювалися дідові й співали:

А хотів-ес, старий діду, любити Єлену,
Було собі посадити в городочку лену.

Вівчарики штрикали через купиння і співали проти гордовитої Єленки:

Чорти тебе согали би з твоєв одиницев,
Не городи перелази яловов драницев.
А я скочу, перескочу, та й не докинуси,
На багацьку одиницу та й не подивлюси.

Гримнули кінями під Мочернаковими стіннями. Вийшли дедя та й неня від доньки та й від зятя колачі відобрати, молоденьку молодичку пообзирати, зятя похвалити.

Фуркнула з воза Єленка і дзоркнула чобітками на грегитному подвір'ю та й, не зволяючи себе оглядати, побігла в хату.

Мотрюк передавав колачі і дякував грешними словами дедеві та й нені за подругу годну, за красу із роду, за невидану вроду, за біляве личко і медіну нічку.

В хаті столи вгинаються.

Мочернаків рід не міститься в хаті. Танцює коло Мотрюка та заговорює його облесними словами, але ніхто не вакається йому тикати, як сватам звичай. Мочернаки, звертаючись до нього, кличуть його хоть: бадічку Іване, хоть: зятю наш дорогенький!

Посадили його під образи перед повними мисками та й просили харчувати красними словами.

Але Мотрюк не докинувся ні м'ясів, ні начинок, ні масних борщів, бо знав свій порядок і ждав на Єленку.

Мочернаки відгадали його волю й увели в хату Єленку та посадили її за стіл ліворуч коло газди свого.

Єленка зумівалася, чого її межі гістьми сідати, коли вона у себе дома.

— Бо бадічка Іван без тебе ложки не підоймуть, — казали газди.

— Бо любісте у парі ходит, у парі пропочиває та й у парі харчує, — казали газдині.

Єленка, опинившись коло свого газди, розбезпечилася серед великого свого роду і, забуваючи на всі ненині науки, промовила перший раз до газди свого: «Харчуйте, дедіку, як дома!»

Гості видивилися, а Мочерначка поправляла доньку:

— Лиши дедика, молодице, ти тепер пантруй газду свого, а твого дедика я сама собі упрошу, бо я йому газдиня.

Але Єленка не подавалася:

— Ви, нене, гадаєте, що я нашого дедю прошу, а я прошу Штефанового дедю, ану, харчуйте, дедю, як дома!

Гості вмішалися:

— Бадічка Іван, молодичко, це тобі газда приходит, не дедя, коби здорові були!

Мочерначка упевнювала гостей, що її донька за своїм дедем пропадає та й тому кличе дедем бадічку Івана, бо і за ним пропадає.

Мочернак нахмурился під сивим волосом і посміхнувся та й лагодив доньчину ошибку.

— Не перечте, любі гості, челідині, бо вона найборше знає, хто буде дедем!

— Таки так, газдиня має зараз знати, чи єї газда буде дедем, — потвердили гості.

Мотрюк чув, що очі всіх гостей на його тварі шукають стиду, як бджілки цвіту, але знав, що його червонаве лице більше не почервоніє, і, сягаючи за начинкою, розповідав, як жінка злісного по весіллю кликала свого мужа татком та й добре вгадала, бо за півроку справляв хрестини.

Челядь дивувалася злісній, а газди її хвалили.

Єленка скористала з того, що весь стіл зайнявся злісною, схилилася і низом попід стіл висовгалася, як ласичка, та й вибігла з хати.

Мочернаки сердилися, але всередині, а до гостей говорили:

— Отік забагла чогось наша молодичка та й скочила у комору.

Газдині притакували сему здогадові й шепотом собі дошіптували, що Єленка дуже бліда, а під очима сині круги має.

То порушило присадкуватого та плечистого і на грудях щетиною порослого Леся, з роду Мочернаків, якого в селі звали з діда-прадіда Полонинським через то, що жив у верхах під полониною, а може, через то, що на полонинах пускав кров маржині, а поза очі звали Смажником, мабуть, через то, що також з діда-прадіда смажив ліки із зілля та смоли і воску і дуже помагав маржині, а може, й через то, що в будень ходив у чорній сорочці, пересмаженій у маслі і на сонці. Полонинами привик він просто і голосно говорити та й головою так потрясати, що весь сивий волос закривав йому чоло й очі. Він зацікавився дуже, чи Мотрюк від нього старший, чи молодший та й чому ще не посивів.

Мотрюк обминув те запитання усмішкою та й увагою, що най би вороги їх старілися та й сивіли, а вони ще мають час.

Газдині поясняли, що бадічка Іван, коби здорові, є білявенькі з роду та й тому не посивіють, а Лесь Полонинський не сходить з дива.

— Мой, бре, білаку, таже ти верствак мені! Та я сивий, як голубець, а ти темнієш у волос, лиш очі сиві!

— Не були ми собі на хрестинах,— боронився Мотрюк,— та й не гія нам собі рочки рахувати, от наперед би більше!

Лесь Полонинський виражував всі свої дружені доньки і сини та й дорахувався, що Єленка є верствачкою його внучки від найстаршої доньки. Лускав пальцями, наче обертав веретено, і дивувався такому нерівному одруженню.

— Братчику Іванічку, таже вона тобі могла би бути за внуку, таже ти стара ломага проти такої чічки!

Гості виправдували Івана, що він повдовів, а талан не обійдеться без газдині, як вулій бджіл без матки.

Іван дякував гостям своїми сивими очима, а від Леся обгонився, як від вразливого овада.

— Шо чотири оці, то не двоє, що дві голови, то не одна, що чотири руці, то не дві,— може, не так, братчику Ле'?

Лесь бив кулаком у свою сиву щетину на грудях і

заклинався, що кождий богач ожениється і з сліпою та й з глухою, лише коби за нею загорнув маєтки.

— А наша Єленка то у нас сама найбільший маєток,— обізвалися Мочернаки, щоби перетягти бесіду про маєтки.

Лесь зареготався, а відтак витягнув з-за ременя жировану флююру, напоїв її пугарем вина і заграв весільної.

Декотрі гості, які знали, що на колачинах не буде скрипки, і позабирали з собою сопілки, стали з Лесем сопілками дзвонити, і в хату відразу увійшла охота, а за нею появилася Єленка. Одним скоком газди станули навперед молодиць, та й вся хата відразу розтанцювалася. Навкірки Іванові взяв Лесь Єленку в танець і приспівував, покліпуючи на Івана:

Ой біда мні, хло', побила, ой біда мні шкребче,
Ой молоде жінче маю,— з парубками шепче.

А газдині то підхопили та й собі стали Іванові співати:

Гаю, каже, гаю, файну жінку маю,
Через тоту парубію в скриню замикаю.
А вна пішла, молоденька, у гай по телета,
Один стрілив з дубельтівки, другий з пістолета.

III

З полудня став рід розходитися, а Іван запросив Мочернака, аби сідав на його коня та й аби об'їхав з ним усю землю, яку помінив Єлені у віні.

Мочернак вимовлявся золотником, але Іван через те натискав ще дужче.

Посідали на сідлані Мотрюкові коні і трапом побігли на лази та луки, як два купці-хитрівці.

Мочернак приоставав ззаду і пускав зятя навперед себе, щоби видіти, чи ще держиться у сідлі та й у стремених.

«Хороба його може зміркувати: волосся, як повісмо, лице, як тот малай, шо загнітився, а на коні сидить, як має бути, хоть вино пив до кожного гостя. Коби ще не попацита таке, як Лесь Срібнарюк, шо віддав доньку за богача-діда, а дід поховав і його, і доньку та й тепер

сидить на маєтках та й у подушках румигає! Але Срібнарюк з'ївся бутинами, а Срібнарюкова донька впала із стога — то нема що їх тут класти. Еленка уважлива, а Мочернаки силку не пропили. Правда, що Мотрюк виріс на бануші, та на скоромі, та на м'ясах та приправах, але, як якийсь сказав: і тобі не було хиби, й у тебе дома не бідомо. Ей, про мене, най жиє ще й десять годів, я не жду його смерті, надопевне, що ні! Най Еленка тіла та й розуму набирає, най у талані розглянеся, най Штефана забуде. А як непричком станеся боджа воля та й Мотрюк замкнет очі, то най село каже, що собі хоче, а таки продам його хати та й усі побої та й заберу доньку'д собі, бо то у мене одиначка, то мій живний корінь. Тогди Мокренчуків флетев мене цмок в одну руку, цмок в другу руку. А я йому скажу: «Мой, хло', маєш щасте, це тобі Госпідь нагилив Еленку, а мені зятя. Та ще я у тих таланах добре не розмістився, а баба з поду здіймає колиску. Діду, гив, ану-ста! Ба чого ж? Онук, як сернюк! Йга, нівроку, нівроку! Ба яке ім'я дати? А яке ж, як не дідове?...»

Підглядає Мотрюк жіночого дедю, чи бірує ще верхом їхати та чи від золотника не ув'ядає.

«Цей сивак гадав, що я йому голу дівку укрию, та й, віді, тому не похочував віно віддавати. Йди, покажи дільниці, покажи вориння, обведи межами, аби мій косар знав, як ручку брати, аби мій ботей знав, куди овечки пускати.

Твій золотник мене не поведе твоїми лазами! А най ти ляжеш у деревище, та й що я варт? Сусіди дільниці поперекувають, межі попереіначують, а ти, Мотрюку, ані слова. Ти тут отік приймак, чужий-чуженя! Ой, так не буде. Як не мій Штефан, то я тут газда, я побережник на Мочернакових лазах. Йдуть люди з далеких сіл, йдуть полениці, йдуть підгір'яни і женуть марги в полонини та й питають бовгарів, чи вільно станути на попас на тих зелених луках, у тих темних затінках та холодах, а бовгари не зволяють, бо то Мотрюкова земля.

«Ба чи цього богатиря Івана?» — питають сторонські люди.

«Єго самого», — відповідають бовгарі.

«А цес дукач відки тут розлягся?»

«Повдовів і засватав Мочернакову одиницу та й увес маєток посів!»

«А Мочернак виступив із свого талану?»

«У рік по весілю умер покійник!»

«А богач кому гадає лишити такі маєтки?»

«Є кому, брачіки, бо молода газдиня вчинила йому такого хлопця, гей гусака біленького».

Люди дивуються богачевому щастю і зострахи минають богацькі лази та погасають на пісній громадській толоці, на купинах голого моху. Десь з лісів грає конем газда та й, їдучи толокою, здоровкає людей сторонських, а вони здіймають кресані і напошепки вихваляють його, що такий великий богач на всі гори, а такий грешний та чемний...

Потопаючи у своїх мріях, оба богачі лиш коли-тогди кидали до себе по слові і дальше снували собі свою долю такою ясною основою, як сонечко вліті обсновує гори і долини, левади і полонини.

А над їх головами кружляли, як китиці цвіту, жовток-риллі метелики і гралися у вечірнім сонці, як богацькі думки легонькі.

Черевата гора станула перед їздцями і з-помежи лісів, як молодиця свої груди, відкрила свою зелену обіч, пережолблену срібним потоком.

Коні приклякли передніми ногами до потоку і пили воду.

— Це Еленина полонинка Погар, бадічку Йва'!

— Полонинка аби світилася, а ви, дедику, аби-сте прожили!

— То сам молошний горішок межі братчиками, бадічку Йва'!

— Аби-сте дїждали ще внуків вінувати, годний та любий господарю, дедю наш добрий!

Тоді, коли дедя Мочернак опроваджував зятя лазами і передавав йому дончине віно, неня в хаті учила доньку супружних обичаїв.

— Ти не питай, що він Штефанів дедя, але що його маєткам нема міри!

— Аби ж я бідна бідолашка?

— Але чи є другий такий, аби був нам рівня?

— Таки що син, то не дедя!

— А може, дедя ліпший, як син?

— Ба чому, нене?

— Бо дедич буде тебе у красну уберю убирати, буженичкью та й колачами годувати, твої ручки, та й твою силку, та й твої ніжки шанувати. Буде тебе на руках носити, буде ті в колосочці колисати.

— Або ж я калічка?

— Хоть ти не калічка, але те богацка одиначка, тобі не гарувати, не крївати з молодюками.

— То я лишуся дома з нашим дедом, а ви, нене, йдіть навмість мене колисатися до Штефанового деді.

— Заткайся, донько, аби я цього більше не чула. То я чи ти йому жінка вінчена? То я чи ти йому в церкві присягала? То хто тебе навчив так до нені говорити? Фе... устидайся, ти вже не дівка, ти молодиця!

Еленка в личко черленіла.

— Спам'ятайся, донько, та й слухай нені, не будь самовільна. Не тікай від свого газди нічма, не валяйся колешнями, лиш ночуй з газдов на постелі, як газдиня, як слобна жінка!

Елена закрила личко білими ручками.

— А як газда не при охоті, то ти його злегонька, гей стебельцем сіна, заскобоч хоть у нозі, хоть під пахою та й личком 'д нему обернися. То най вся хата трясеся, то ти лишень свого газду кличеш: любчіку Йванку!

Еленка хитала головою і перечила нені.

— Не переч, не кори мені, донько, бо збудешся нені. Нам треба онука, а твоєму газді сина. Ти не гадай собі, що то марне діло. То два талани великі, а хто їх присяде?...

І ще поучувала неня доньку, як має чорногірську підойму варити і газді до вина досипати, щоби був веселіший та й путерніший та й до газдині прудкіший...

ІУ

Таки діправди веселіший вертав вечером Мотрюк повним возом з Єленкою до свого двору. Метався на ліжниках і тупотів ногами. Поза шию тримаючи свою газдиню, розповідав він їй про свою колишню парубоцьку

силу так голосно, що гомін біг лісами, а притискаючи молодицю до грудей, виспівував над її головою:

Заплакала дівчинонька в перший понедівчик,
Як здїймала з головочки хрещатий барвінчик.
Заплакала дівчинонька раненько в вівторок,
Як стало їй у голові я гадочок сорок.
Заплакала дівчинонька раненько в середу,
Як вдарила лиха доля і в личко спереду.
Заплакала дівчинонька раненько у четвер,
Бо що ж буду та й робити, бідненька, я тепер?
Заплакала дівчинонька раненько в п'ятницю,
Не могу я викликати із корчми п'яницю.
Заплакала дівчинонька раненько в суботу,
Не могу я викликати біду на роботу.
Заплакала дівчинонька раненько в неділю,
Ой уже я, моя мамко, з бідов нич не вдю!

Питався Єленки, чи хотіла б такого чоловіка мати, як тота дівчинонька у співанці, а коли Єленка не відповідала, він хвалив її за соромливість і приближував її голову до своєї вином загрїтої тварі. Забував на то, що давніше був у селі війтом і привик був поважно говорити та кожде слово неначе печаткою відтискати. Натомість пригадав собі тоту співанку, яку колись виспівував лісами, вертаючи з своєю першою газдинею з міста додому, і за яку покійничка його обіймала і голубила та нашіптувала, що з такою, як він, бідю нічого не вдіє. Плєскав Єленку по круглому плечу і питав крізь сміх, що вона з ним подіє? Його голос ірзав верхами і долинами, та біг лісами у село, та давав знати, що старий війт при молодій газдині охотою палає.

— Ти моя бідашечко, ти моя горличко, ти моя ярочко біла! Задушуті, моя пташечко, роздавлю ті, моя малиночко, вип'ю тебе, моя керничко у білім камені!

Ліси дивувалися старому голосові, а село підбігало під дорогу і покривлювалося.

Еленка не противилася газдівській охоті, бо неня її вже наперед упевнила, що бадіка сам буде підсипатися і її примилюватися. Не відзивалася ані словом і не примилювалася бадіці, бо не могла себе переломити і ненину раду сповнити.

Вечірній запашний вітрець хапав бадіків подих з її білого личка і відкидав у темні яри, а вечірне небо див-

лося на ню всіма дівочими очима і разом з нею сміялося з бадікових обіймів та й любистків.

А срібна роса сідала на Єлениних бровах і ще дужче лоскотала бадікову охоту.

А я тебе, пишна любко, люблю та й цулую,
Чому ми си не зуритиш, сам ти си дивую.

Єленка чула, що робиться важною челядиною, коло якої бадіка колінкує і з розуму сходить, чула, що її дівочий барвінок облітає з її плетеної коси і паде бадіці під ноги, прочувала, що бадікова охота поломить її дівочу твердість, однак про все те упередила її неня, і вона, погодившись з тою неминучістю, що після весілля має над нею звійтись буря і перемінити її на молодицю, піддавалася мовчки вибухові бадікової охоти.

«Коби не неня та коби не село, то ж я тобі, бадічку, лишила б запасочку в руках та й штрикла би лісами і темними бердами та й не ймив би-с мене більше!

Коби не дедева жура, коби не ті талани смучі!

Та коби Штефанові очі не погасли від кулі!"

Люди збиралися коло Мотрюкової брами, аби побачити його веселість коло молодиці. А коли він не зачув здоровкання і не заздрів людей, але, співаючи над Єленкою, заїхав до свого двору, люди з докором вгадували: «Аді, йкий старий, а зараз розідре на ні ту рантухову сорочку...»

У

Тої ночі над Мотрюковим двором падали зорі.

Ліси заперли в собі дух і надслухали.

Сади у вікна зазирали.

Води, як лебеді, тихонько довкруги двору линули.

Камінні гори свої книги розтворили, чиєсь життя записали...

А як сонечко нічку розігнало, ліси зашуміли, сади защебетали, води заіграли, гори почервоніли, то до Мотрюкового двору сорокаті сороки гостя привели.

Березина перед брамою задрожала.

— Ба чи дома газди?

Наймити не пускають, бо газда з газдинею нічку собі приточили.

А гість, легінь молоденькнїї, очима палає.

Наймити піснюють, голови вдолину схиляють.

А гість двері виважує, зубами скрегоче.

Наймити легіня пізнають та й за газду потерпають. ...

Хата упріває.

Легінь до постелі ручки підймає:

— Чи то ви, дедю, чи мій воріг темний?

— Їй-га, ти жиєш, Штефа'?...

Бадікові очі поховалися на саме дно перед гнівом сина.

З-під ліжників фуркнула біла челядина.

Хата застогнала.

А гість з-під кабата збрую добуває і бадікові до грудей прикладає:

Грим раз, грим еще раз, грим по третьому разі:

— За обручку золотеньку!

— За нічку солоденьку!

— За мачуху молоденьку!

МАРІЧКУ ГОЛОВКА БОЛИТЬ

*Товаришеві Іванові Будзові
Костиновому присвячую*

Чи найдєся, пане-брате,
така жінка друга,

Щоб вивела чоловіка й ворожку
з розума?

(Народна пісня — Яблониця)

Кажуть, що нема над побратимство та над приятельство, а то однако невгадно.

Я з Дуцем Никифоровим таки так, як на однім ґруні виріс, на одній луці пастушив, на однім данці п'ярубочив та й одних м'ясиць брав слюб, а відтак тими самими бутинами гримав. Одну ватру ми клали, одну кулешину та й банушину їли, одну воду пили, ба ше й один капшук викурювали. Вже коли ми на тютюні один одному вірили, то можна знати, яке тото межі нами п'риятельство було.

Що значуть два близнюки напроти нас, коли ми, як тоті дві звізди на небі, собі товаришуємо та й один за одним пропадаємо?

Бувало, чи у ріці бовтатися, чи птаху з дупла дерти, чи ховзатися, чи grindжолами спускатися — все ми разом, все ми у приятельстві.

Питаються люди збоку:

«Ба чий, варе, тоті два повішеники, шо так у парі вулицями грають?» — «То оба з Джемигівського груня; цей русявий — то Никифорів, а то чорнявий — то Петрів, обом на ім'я Федір, а нені кличут їх Дуцями», — пояснюють газдам вуйни говірливі.

Бувало, кладу я ватру, а мій Дуця вхопить дубелтівку та й скочить у ліс, аби щось смашне убити. Лиш він пронир у лісі, а до мене щось гейби говорило: «Мой, бре, ти грієшся коло ватри, а його пустив-ес самого на медведя, та на вовка, та на звісного?» Іду я за ним назирцем, як сарнюк за близнюком від одного дійка. Находжу я його посеред скали кременної: лежить на краечку плити та й у готура мірить. А під плитою медвідь в дучці лаби собі обтирає. Най мій тезко спустить ноги, най гримне з цівки, най слово писне, та й зараз йому амінь. Лізу я, гей кіт, на дуба та й з верха кричу щомога, аби мій тезко не стріляв у готура, аби не сходив удолину, лиш аби драпався угору, бо під плитою медвідь розлягся. Лиш я це ізрік, а медвідь вже під моїм дубом, вже береся 'д мені лізти. А мій тезко запер в собі дух та й плюнув з цівки у медведя. Медведь повалився на землю, а з него кров почюріла.

— А поцілив, брате? — питається Дуця Никифорів.

— Вже так, як нема вуйка, — кажу та й постиваю, чи знов біда не підойметься, і накликаю на тезка, аби утікав 'д горі та й аби виліз на дерево, бо ще всяко може бути. — А де ж би я тебе самого лпшиль? — каже і вже збігає надолину, вже станув за дуба.

Я крізжь плач його молю, аби штрикав на дуба, а він гримнув ще раз з дубелтівки і скочив на долищину галузку та й кличе мене 'д собі.

— Тепер собі закуримо, братчіку, та й будемо з вуйка шкіру здіймати.

— Ти, нівроку, стрілець! — кажу.

— Оба ми однакі, — каже.

Але женемо ми раз з-під Чивчина дараби. Щоправда, бідуємо тими мівкими бродами, але за Путилівкою доганяє нас гать. Тепер ми собі пануємо, тепер киптарики наопашки накидаємо, люльки собі куримо, а кермами лиш ледь-ледь повертаємо та на волоских і ляцких гра-нічерів покрикуємо, аби не дрімали, аби кріси на по-готівлю тримали.

Аж тут раптом від Копишла надлетіли хмари і сонце закрили та скудовчилися, як вівці кудлаті. Розкресав грім вогню над нами та й збудив блискавицю, аби ножами хмари на дрібні нивки перекроїла. Ймилися строминами перекроєні хмари, ударили з неба пловви, падуть води цебрами, човгалами-потоками. Плюта плютенна. Зігралися усі води, отік у загибіль світа. Потужили ми цвайки на дарабі та й кермами, як грудьми, боремося із габами. Повінь як має бути. Вже летимо ми на грегитні шпиці — на варівке місце. Ще я добре не поглянув, а навперед нас вже турлаш ковбків. Ударила наша дараба у той турлаш та й здудурилася. Тарах — ей, падочку ж мій нещасливий — дараба здіймалася вгору сторцом, а мене вергла у воду у той клекіт. Тепер я надопевне осиротив жінку і дитину. Нема мене...

Вчинився я десь конем та й хочу бігти, а тут ноги спутані, і то не передні, лиш задні. Під черевом звідкись взялася терлиця. Я беруся її перескочити, а вона росте під само череву. Лишаю я задні ноги та й біжу передни-ми. Здибає мене моя покійниця неня та й веде до церкви. Перебігають нас покійник дедя і висаджують мене на віз та й везуть у місто. Над нами стадо голубів летить. Дедя купують мені жовту сопівку та й грають. Збігаються дівчата, а межі ними Плаюкова Марічка: «Дуцю, — каже, — лови мене!» Я біжу за нею, а вона десь щезає, а намість неї стає переді мною навчитель в огороді б'є мене прутом за то, що я йому трутив у школі вазонки. Я хочу плакати, а тут вже звідкись надходить процесія, і панотець беруть з хати неню. А дедя мене хап за потилицю та й ногою у поперек, аж я опинився на полонині коло овець. Та лиш я розіклав ватру — дедя приїжджають з боярами і з музиками і кажуть їхати до свата за молодую, за Єленою. Я боком, боком та й до Плаюкової Марічки, а тут за столом Дуця Никифорів і Марічка у вінках золо-

чених під убраним деревцем зеленим. «А честь де?» — насмішкуються з мене весільні гості. Розбиваю я скрипки та й цимбали, а весільні гості миглою на мене та все кулаками: гуп та гуп!

Легко їм зробити мазь з мене, але я чую, що я вже вчинився дзвоном! Що вони мене гупнуть, то я дзвеню: тень-телен, тень-телен! Гості жажнулися та й відступили, а я розсміявся. Та як я так посміхаюся, дивлюся, дивлюся і ще раз дивлюся, а я на зарінку лежу. Наді мною мій побратим любий, мій орел сизий, мій тезко дороженький, а над ним голубе небо. Б'юся з гадками, чи це сон, чи мара, чи я горячку маю? А побратим каже: «Щасте твоє, брате, що-с не пожив смерти!» А я усе розумію, лиш ще говорити не можу. Розглядаюся, а просто мене грегитна скала у височінь рівно з хмаркою.

— То Сокільський, — приятель каже.

Веду оком у другий бік, а там сонечко на хрест сідає.

— То церква у Підзахарчу, — каже.

Дивлюся я на себе, а я голий-голісенький!

— Таже ти, братчіку, топився, як має бути, а я тебе габам з рук видрав, — пояснює побратим рідний.

Ще шукаю очима дараби, а він то пізнав та й каже: «Дараба то така, брате, челядина, що у неї зрада не новина!»

Я заплакав із утіхи, що такого годного, та вірного, та широкого, та красного побратима маю. А він мене підоймає та й на м'ягоньку мураву кладе.

Поклав би тобі Госпідь добро у хату, у тоці — стирти пшениці, у стайнях — стадо, ріллю — на плитню, у віках — сонце, вірність — в постелі!

Хоть би я світ перейшов, то такого приятеля я собі не найду, не приєднаю, не зазнаю. То на це я можу заклестися на свою дитину, та й на свою газдиню, та й на худібку, та й на усі гори.

Та й тому мені соромно дальше говорити та й розповідати. Таки варта, аби земля піді мною розкололася та й аби мене на сам спід вергла і вогнем іспалила. Таке файне «дякувать» приніс я у хату своєму побратимові та й поклав на його постіль, на подушки м'ягонькі, на джерги та ліжники крашені.

Як витить гріх на чоловіка, то приготує собі весь матеріал так, як той майстер, що кладе хату.

Насамперед умер старий панотець, а владика прислав у село молодого духовника-парубка. Править він відправу приязно і красно, бо сам високий і голос високий. Запровадив нові установи і нові оченаші та й на вернув до божого дому всю челядь. Всі дівки та й молодіці то сповідаються, то законяться до полудня, як черниці, чорними хустками голови собі накривають, вдолину дивляються і побожніють, гей тоті ластівки, що на церкві собі гніздечка поробили.

А мене у бутині постикла така причка, що зломив я собі ребро у грудіх і блавучу селом, гей який інваліда. На прокіп'я забаг панотець на попівській Зарці поліг згромадити і в копиці скласти та й скликав толоку. Челядь всю Зарку укрила. Три головні скрипишники дзвенють на струнах смичками, аж поліг підштикає, аж злетілася птаха, аже село розохотилося. Щось отік мене кличе на ту смучу толоку. Це такий піп, що його не треба стидатися. Говори до него посороми, які хочеш, а він лиш посміхається, але тебе ні раз не зганьбить, хоть голубець свою пару. То людяний чоловік, не гонорний, їсть бануш хрестинами, п'є порцію горівки на весіллях і не противиться народові, але завше треба йому щось дати. Коли не бірую тяжку роботу робити, то йду і я на ту толоку межі люди душу розвеселити.

Днинка горить, мушка брениць, пташка щечече, а челядь поскидала киптарики і запасочки на миглу під смерекою і в сорочках увихаєся, на личку палає, очима грає, пашницю в перекоти мече.

Звітався я з легінями, та й з дівчатами, та й з молодіцями і беру легонькі грабельки в руки та й стаю в ряд межі молодіцями.

Тота челядь на косовиці така гожа, гей маків цвіт у городі.

Тоті сорочечки білі, гей сліди сонця на сні.

Тоті бедра різьблені здимаються, гей лебедині крила.

Тоті срібні ніжки погинаються, гей під рососою лелії.

Задивився я, як на дугу, на високу молодіцю, а вона лус мене по плечу:

— Ба що дієш, Дуцю?

- Гаразд. Що ти, Марічко-душко?
 — От отік удовиця на попівській толоці,— а твоя що діє?
 — Миром, дякувати богу, що май твій діє?
 — Пішов з терхом у долишні села та й там прилип до котроїсь опиначки молодой!
 — Варє?
 — Аких так, най не кажу!
 — Але, що так?
 — То, що чуєш!
 — Діправди, Марічко?
 — А ти ще питаєш?

Луснула мене знов у плече та й кинула на мене пласт сіна.

Стільки разів ходив я до свого побратима, стільки вечорів я там пересидів та переговорив, а її ще такою не бачив. Така тепер весела, гей зазуля у гаю, така вона мила, гей весна у маю, так розпалена, як любовість увесні. Сіла знов у її очі тота голуба блискавиця, що дівчиною ще потинала мене, коли ми разом пастушили та й через ріку брили.

Дунув знов у її личко той легонький вітрець, що на молоці робить піну та й малиною її закрашує.

Розцвілися її білі зубки у солоденькій бесіді, гей дрібненький цвіт на калині.

Як дівочила, то парубки божилися, що нема краси понад Плаюкову Марічку.

А тепер лиш по толоці оком повести,— то, бігме,— нема понад газдиню Дуці Никифорового.

Так мене до неї тепер щось кличе, як тоту спрагу до тої водиці, що нагорі з каменя на сонце перлами розливаєся.

Так дивлюся на її стан, як готур на свою любку, та й на свої гадки заговорюю:

- Ба коли ж, любко люба, вертає мій приятель, мій орел сизий?
 — А тобі нащо знати?
 — Бо знов гадаю іти з ним у бутин.
 — Та тепер улігі, Дуцю?
 — Будемо ризи робити.
 — Хто би так здоров, Дуцю?

Я подивився її в очі та й застидався своїх гадок і замість відповіді ударився в груди, а вона подає мені білу ручку і посміхаючись питає:

- У котрий то бутин стелиться доріжка?
 — Розповім я тобі, чічко, сьогодні увечір,— кажу.
 — Діправди, Дуцю?
 — Борше ще одно ребро собі зломлю, а слова не зломлю.

Війт Юзик розставив у холодах двох шандарів і вясное панотцеві, що толока — то є сільські збори, і він має з шандарями порядку сокотити. Його надали до села десь здалека, і він не раз у коршмі розповідає, що чує такий туск за своїм краєм та за своїми людьми, що якби не вино та горівка, то він би стратився у цій чужині далекій.

Панотець бере попід руку молодого війта, і оба ходять собі під парасолькою та й вихваляють челядь за її роботу, за розпалене личко черлене, за різьблені груди, що, гей мохнаті гусятка, проколюються крізь тоненькі білі сорочки, та за тоненький голос, що стелиться на запашне сіно разом із сонячним проміннем і легоньким леготом підоймаєся над толокою та й лине понад лісами ід тим білим голубам, що забирають на крила дівочі та молодичині співанки і несуть їх у голубе небо.

Співають панотцеві, щоби його коровки та й овечки зелене сінце їли, та й правилися, та й повні бербениці молока давали, аби панотець повну комору банушів напратили та й аби тоті бануші і бербениці разом з колачами дівчатам на весіле роздарували.

Співають війтові, що усім молодицям варт любитися також із війтом, бо на війта також складається громада, і він купує молодицям солодкого меду і дає їм сороківців біленьких, як леду, і хоть молодиці ходять босі, то війт із присяжними ходять у чоботіх блискучих, як зеркала.

Легіні покривлюються молодицям, що перед вінчаннем хвалилися, що в них полотен бочка, а як прийшло їм віддаватися — то тільки по пояс їх сорочка.

Відгризаються легіням молодиці, до панотця кукаючи:

- Та й кувала зазулиця, та й казала: куку,
 Бо вломила дівчинонька парубкові руку.
 Йде парубок додомочку, там ватерка горить:

Ой щось мене, моя мамко, права ручка болить!
Та най болить, най лупає та най невгаває —
Та най тога права ручка нігде не сягає!

Панотець радується челядинній і парубоцькій охоті і підходить до Марічки та цікавиться, де той легінь правою ручкою сягав, а Марічка вгадує, що, либонь, тога ручка хотіла урвати китицю винограду, якого стерегла пишна та відважна дівчина. Війт не хоче вірити, що той виноград такий неприступний, а панотець вірить і дякує Марічці, що прийшла до нього на толоку та й звеселила всю косовицю, і обіцяє відвдячитись її на хрестинах сина.

Війт моргає чогось на мене, а в тій хвилі на покоси заїжджає панотцева кухарка на повнім возі та й кличе толоку до полуденку. Я дивлюсь, а сіно вже у копицях, вже лиш загромаджується копиці, та й робота скінчена.

Молодиці скося поглядають на кухарку і питаються панотця, чому приймив собі таку вісповату мазурку, а не якусь красну та делікатну паню, а панотець оправдується, що і над ним є пастир і що той його пастир не зволяє йому красну челядину в себе тримати, аби менша покуса була, бо його ручки мають пильнувати церковного винограду.

Я зажартував, що той пастир добре робить, бо Дуцева Марічка забaglia би ще попадею стати, а Марічка доло-нею рот мені замкнула.

Після полуденку та почастунку скрипники розіграли-ся, а челядь з легінями розтанцювалася, і вся Зарка розспівалася та й розвеселилася ще дужче.

Та й вчинився вечір. Такий запашний, та рошений, та зорями вишиваний, що навіть дрібному червачкові душа радується, і він собі викрісує вогник та й крильцями обносить тоту іскру, аби йому світила, аби люди виділи, який він цему вечорові радий.

Серед танцю десь пропала Марічка — лиш її образ переді мною лишився.

«Мой, мой, — думаю собі, — чи не звела вона тебе із розуму, чи не розлюбила тебе ота запашна лелія?»

Та не ялося мені ломити слово, і я йду плаєм та й, гей хлопець, ловлю у долоні оті летучі вогники, ті світивки божі і надслухаю, як птаха тьожкає душлами і як потік йде переверці з каменя на камінь та й везе за собою зорі.

Щось нема світла у моєї Марічки!

Але grimнув я у вугол, а вона по третім разі виходить та й кличе до хати.

Та й за нами двері на засуву засуває...

Став день світати, став нашу любість із постелі зле-гонька проганяти...

Став хтось у двері до хати добуватися та Марічку вик-ликати.

Наслухаю, а то мій побратим, — аби здоров був.

Скочив я, гей опарений і сховався під постіль, а Ма-річка живо рушником головку зав'язала та й іде двері відчинити кужівкою підпираючись і йойкаючись, гейби у горячці.

Прискіпався до мене такий жаль і сором, що зараз побив би я себе на винне яблуко. Ти пустий рингачу, ти варт йому побратимом бути? Він поїхав хліба пристара-ти, а ти йому поганиш газдиню? То ти не міг деінде найти любаску, а лиш таки у хаті побратима? Остатна була би тобі година!.. Вижу, що упав я у велику провину, але де ж її причина? Чи, може, красна днинка? Ні! Може, толо-ка попава? Ні! Може, скрипки з співанками? Також ні... Ага! Вже знаю: то моє ребро винно. Якби воно не вло-милося, я би дві неділі не блавучив, а якби я не блавучив, то мені і на гадку не прийшло би пусте діло...

Входить мій побратим та й просить Марічку, щоби йому помогла коня розтерхати і розсідлати, а Марічка паде на постіль й йойкаєся та й постогнує:

— Не в голові мені, любчику, твій терх, бо я умираю.

— Ба що ж тобі, моя душко?

— Головка мене болить, розпукаєся.

— Та відколи ти, зазулько розболілася?

— Від учера.

— Та що тобі до головки прикладати маю?

— Біжи чимдуж до ворожки, най промовить, най я така молода не гину.

Бере побратим мірку зерна та й дві курці і йде до ворожки, а голоден кінь у вікно заглядає.

Вилажу я з-під постелі і стискаю ручку.

Побратимів кінь знов у вікно заглядає.

А Марічка поклала палець на малинові губки, а дру-гим на мене покивала.

Йду я з хати та й стидаюсь перед конем: аді, така німіна божа, а вона вірніша, ніж я свому побратимові.

Кінь зарзав та й питається:

— Чи правда, що газдиню головка болить?

Загегали білі гуси на подвір'ю та й питаються:

— Чи правда то, що газдиню головка болить?

Вихожу на вулицю, а вулиця питається:

— Чи правда то, що Марічку головка болить?...

Ранок почервонів, як шкільник, а на мене паде світ.

ПАРУБОЦЬКА СПРАВА

I

Такий, гей ясінь, високий та кучерявий.

А бгачкий, гей жереповий прут.

Лице, гей зарькою мальоване, на бачках обертається, під шовковим вусом замикається, як братчиків цвіт.

Брова плете дрібні віночки над голубим морем.

Як моргне, то днинка сміється.

Як гляне, то душа потопає.

Як заговорить, то сріблом розкидає.

Кресаня у павах набакир, ремінь цвіткований, сардак наопашки, нагавиці чирчикові, а в білій ручці сопівочка писана.

Відмахне головою вліво, а кучері русяві вже у праве личко плещуть, вже кров у личку грає.

Чиниться, що нікого не видить.

Йде, ніби прихмарений, чобітками порипує, а сопівкою по нагавиці лус-лус.

Пави 'д ньому сонце прикликають, бовтиці дорогу розвеселяють, прошивка з-під тварі весну розмітує.

Йде парубок над парубками.

Через плечі дві рушніці навхрест, а за ременем хусточка з васильком.

Вся дорога пахне.

Що молодий, що запашний, що красно убраний!

Рве очі старим газдам та й газдиням.

— То наші сини впали від кулі, а він собі, гей готур, похожає!

— То на наших синів була війна, а на него ні, на Федуся пустого!

— То він невісточки наші з віри ізводить!

— Вийде ще й на него змора, чей утруть йому чемері, чабанови тому!

А молодиці та й дівчата десь з-поза воринки, з-поза смерічки та й напротив нього:

— Як днував, Федусю-душко?

— Що дієш, Федусику-любчіку?

— Аби-с потривав, Федусику золотенький!

А він ніби не чує, ніби десь далеко гадками мандрує.

А по чобітках паличкою: стук-стук.

А молодиці і дівчата очима: глип-глип та й очі вдолину.

А він убік помежи ліщину та й вже пропав, вже над рікою поїть олені під скалами.

Та ще він добре не розглянувся, а на широкій плиті серед рибниці горють мідяні гроші.

Він підходить, гей до пташки, а то циганочка Ція гола рибу ловить.

Зойкнула і саком накрила тесані бедра.

На устах сама вишня, з-під вишні білий цвіт акації сонце кличе.

Очі, гей оті краснокрилі метелики, що з мідяної лелії мід спивають і дрижать перед бурею.

З мрамурової шиї вибігають срібні таляри і коралі та й накривають на грудях оті рожеві пупінки винограду.

Тоті пупінки ввесь рай у цю долину кличуть.

Задрожала, спаленіла і, гей сполошена русалка, ріку перебрела, у зілля пропала.

Скочив раз, скочив другий, а за третім скоком досягнув її на березі серед зілля.

А на тім місці, де він її спіймав, стадо сивих голубів крильцями злопотіло...

Гей, не дивуйтеся, запашні зела, голуба кедрино, у ріці піно!

Прижмуріть очі, зелені гори-рокити, сизії орли.

Ей, ба чого ж ти, ріко, той красний вогонь так швидко ізгасила?

А поконець пляя гонтові побої крізь смеречину со-

нцем сяють. Чередарюків двір межі оборогами, межі стодолами та межі колешнями із верха аж над село вихилився, бо Федусь іде...

— Ба кого ж ти, Чередарючко, з села виглядаєш, чи свого Чередарюка, чи отого Федуса мальованого?

— Твій Чередарюк, небого, уже ледви з землі встане, либонь не здвигнеси із тої могили під Раранчем з-помежи тисячі камратів.

— Твій Чередарюк най з богом спочиває, а ти покладь високий хрест дубовий на отім роздорожжю, на котрім ти його на війну виряжала, йому вірність присягала.

— Та хоть ти його при новім газді забудеш, то люди не забудуть, будуть його перед хрестом поминати.

— А за тебе муть казати, що молода удовичка сім літ банувала, а як перебанувала, то весілле зробила, вес двір звеселила, приймака собі приймила!

— Лиш то не такий приймак, що у колешни з маржиною ночує, але то такий приймак, що у подушках личком пронирає...

— Чередарюк ізріс на талані, а Федуса челядина у двір посадила.

— Бо такого легіника таки варт у хату пустити, бо згонить жаль із серця.

— Варт йому в очі подивитися, так як меду напитися.

— Такому парубкові варт гаєм плай прорубати, чічок під ноги настелити, пташки співати заставити.

— Тоту зелену дубину, та й кленину, та й смечину варт навкруг двора сонцем позолотити, як цей любчик у молоді удовиці на кріселце сяде.

— А як він заспіває, то хата сріблом дзвонить, — а його герданові ручки засвічують зорі.

— Лиш йому не перебивайте ви, братчики милі!

— Лиш за ним назирцем не слідкуйте ви, любки молоденькі!

— Та й ти, циганочко Ційо, не збануй на него!

— Най він молодій Чередарючці неба прихилиє.

— Най на Чередарюків талан цей файний приймак сідає.

— Проступіться, зорі!

— Поклоніться, гори, най Федусь іде, най Чередарючку сватає...

- Ба хто ж йому доріжку перебігає?
- Ба хто ж його чорними очима потинає?
- Ба хто ж навперед него ледом кидає?
- Чи не тота чорноока Ція білявенькій Чередарючці долю відбирає?
- Лиш не ломи собі свою красну головку, молоденька Чередарючко гожа!
- Не хмаря, файна любко, най Федусь іде, най друга весна твоя розцвітаєся...

II

- Пішли в церкві заповіді, пішла селом догана:
- А він знає розлюбити та й знає здурити.
 - Йому перли під ногами, а він їх толочить.
 - Він із цвіту лиш мід испиває.
 - Його голос: чорна зрада.
 - Його серце: писаний камінь.
 - Його віра: буйним вітрам міра.
 - Аби йому послідна година була!
 - Аби його шибеничка не минула!
 - Аби його всі громи убили!
 - Аби його води утопили!
 - Аби його вогні іспалили!
 - А як його бола возьме, то най бере і тоту, що його на світ породила.
 - Тоту порохню жовту, що ззамолоду навіть циганові голову крутила.
 - Тоту старицю послідну, що на багацький талан зуби закусила.
 - Тоту зведеницю громадську.
 - Та й Чередарючку най грім не минає.
 - За тото, що як свого Чередарюка на войну виражала, то йому віру присягала і тоту віру ізломила.
 - За тото, що свою білу лілею запорошила.
 - За тото, що Федуся полюбила...

III

Розбіглися дівчата лісами-ізворами, темними ярами.
А всі до Федуся на побережниківву.

- А всі із розвіяними вінками.
- Де ж ти, парубче над парубками?
- Де ж ти, любосте над любостями?
- Де ж ти, вірносте над вірностями?
- Побережниківка не відчиняється і завертає дівочі голоси на ліси, на трави.
- Лишень Ція мовчить, не голосить.
- Але дівчата ще домів не вернули, а їх деді вже все Perezнали.
- А дедю болить серце за свою дитину.
- Зібралися всі сімнадцять та й Федуся до суду завдали.
- Най знає, як людям шкоду робити.
- Най платить за вінок, за неславу.
- У нас діти чемні!
- Нам люди лучалися!
- Ми гадали, що він годний парубок, а він громадський любас!
- Беруть деді доньок навперед себе і ведуть до міста до суду.
- Буде він знати, як нам діти калічити!
- Буде він рідну ньеньку проклинати, що його на світ породила!
- Буде він пам'ятати, кому дитину кабзувати!
- То раз обмінник!
- То раз кулешінник!
- Смага би йго втяла!
- Понад дорогою птаха летить, а все у парі.
- Полянками звір брикає, а все у парі.
- Навіть ота бідна мурашечка будує купину у парі.
- А він збавив сімнайцятєро та й забег Чередарючки, тої тополі високої, тої гуски білої!...
- Деді межі собою вихвалювали свої доньки попід небеса, а цигана випитували, чого його Ція все усміхнена.
- Циган спершу здригнув раменами і відповів, що кожда циганка приходить на світ вже усміхнена, а відтак ударився в чоло і пригадав собі докладно, що перед семи роками був з Цією на храму у Путилові, а як вернув, то застав жінку та й любаса у хаті. Ція розсміялася була, а він вхопив клевець та й ударив жінку в голову коло вуха. Любас утік, а жінка йойкнула та й душу віддала. Та й відтоді Ція все усміхнена, але зато все мовчить і дуже

мало говорить. Треба їй великої музики, аби вона охоту дістала. Але як розохотиться, то черевики зараз горять, гет їх перетанцювує.

— То у мене така дівчина, гей буря: доки верем'є, то вона тихо, а як зляже негура, то не попадайся їй в руки!

Дівчата подалися наперед і, вдоволені з того, що їх деді перебрали їх журу на себе, перекидалися жартами або співали дівочі співанки.

Ція, сяючи жемчужним чільцем та згардами, співала весільної й біленькими зубками метала цвіт на оливне личко, коли понад дорогу голуби прелітали.

— Ба чому ти, срібна Ціє, весільної завела?

— Бо йду на весіллечко, зазульки мої пишні, сестрички найсрібніші.

— Один князь нам усім, Цієчко пишненька!

— Князь один, та княгинь забагато...

У суді застали вже Федуся розпертого на лавці, але стерпіли, аж увійшов суддя із писарем.

Суд засів під стіною під білим орлом, повів оком і питає:

— То ти, Федьку, такий майстер?

Дівчата помаркотніли і похилили голови в землю, а деді сердились:

— Що ти, хло', ше не признаєшся?

Суд дальше питає:

— Признаєшся чи перечиш?

— А ти мав би сумлінне перечити, Федоре?

Дівчата підоймають головки і краєчками очей шлють йому свою погорду.

Єуд свого допитує:

— Ну, був чи не був — прирікав жеңитися чи ні?

Деді впадають:

— Де ж би цей не був? Він ціле село перебушував, у него жила живо грає, ой, ще й як грає!

Дівчата червоніють і соромляться.

Федусь зазирає кожній дівчині в очі і посміхається.

Дівчата м'якнуть, як повісмо, лиш Ція згорда поглядає.

Суд хоче писати, що Федусь перечить свою провину, а деді кидаються, як скажені:

— Пани преславні, світлі свічки, най дівчата присягають, най цей друк перед судом не бреше!

Суддя уговкує дедів доганою:

— Ціхо, бадіки, він нічого страшного не зробив, державі акуратне таких треба, аби держава росла, аби множилася!

Деді одержнулися:

— Як державі таких треба, то ми не боронимо, але нам такі потрібники лишень шкоду роблють.

Суддя лускає кулаком у стіл і кричить, що якраз бадіки брешуть, бо дівчата за такими пропадають і тої шкоди не бояться.

Дівчата накрили очі рукавами, лиш Ція дивиться краєчком ока на Федуся, який по словам судді випрямився і зареготався, начеб глумився над дівчатами і їх дедями.

Бадіки відпалюють судді, що, може, чиїсь доньки раді такий шкоді, але не газдівські та й не їх доньки, а суддя поправляється, що їх донькам гонору не відбирає, але най бадіки знають, що за таке діло нікого не вішають, бо то парубоцька справа! Відтак ще раз питає Федуся, чи признає свою провину та чи залагодить маєтком оскорблені дівчата.

Федусь гладить вусок і підсміхається до дівчат, а по хвилі, червоніючись, відрікає:

— Преславний суде! Признаюся до провини з усіма цими дівчатами і всім їм по моргови землі перекидаю, лиш за одну Цію не маю провини ні за макове зерно та її не залагоджу, бо вона тогди була... вибачте... гола...

Вся судова кімната порснула сміхом, а Ція як напротив Федора стояла, так з-під запаски довгий ніж видобула і в один мах його у Федусевих грудях утопила:

— На, маєш голий ніж у серце за мою лобу голу, за твою наругу безчесну!...

Федусь захитався та й горілиць на землю повалився, а з-під його серця кровця дівчатом під ноги почюріла...

Дівчата йойкнули, бадіки остовпіли, а суд побілів, як стіна.

А коли відтак шандарі прискочили і виводили надвір усміхнену Цію, то бадіки били кулаками в чоло і нарозумлювалися:

— Святе ваше, пан судійо, слово, що це парубоцька справа!

Панас Мирний
ЛОВИ

1

— Чи чули: Костенко жениться?

— На кім?

— На Гирівні.

— На Гирівні?

— На їй.

— Що ви? Коло неї ж його старший брат падав.

— То біла старшої, а сей на меншій.

— Що ви плетете? На якій меншій? Одна ж тільки й є, чорнява, круглолиця, мов місяць уповні.

— Знаю, знаю. Не на сій; є друга, менша. Білява, невеличка, пичка гостренька, як у лисички, сама бігуча, як живе срібло.

— Та що ж се я її не знаю?

— І повинні не знати — її не було дома, в інституті вчилася.

— Як же се так: менший перебіг дорогу старшому?

— А що ж? Щоб рід не розходився!

— Та ви жартуете?

— Добрі жарти, як в неділю вінчання. У генерала карети прохали молодих до церкви везти. Сам, кажуть, обіцяв бути... пішли наші вгору!

Отак розмовляли городяни великого міста П. по всіх хатах, улицах і майданах, дивуючись тому несподіваному весіллю. Про те весілля гомоніло й старе й мале, й убоге й заможне; всякому те весілля чогось застряло в зуби, всяке судило про його по-своєму.

Одні казали: великого, бач, щастя запобігла — пристав з часті! І вдень не їж, і вночі не спи та все ганяй, як скажений собака, виваливши язика.

— А вона, вона що за цяця? — гуділи другі. — Дивіться, велика пані! Що в інституті була, то й велике цабе? А що є за нею? Що бере він в придане? Злидні ж невилазні: тільки й того, що личенько красне!

— Та все ж вона йому не рівня: вона значного, хоч і зубожілого роду, інститутка; а він попенко, десь під школою тинявся, був попихачем, був і в сторожах, у москалі ходив і там не погодився; нігде дітись — у поліцію... Та й там вигидив через те, що одній барині на цегельні робочих усмирив. Оце не віддасть бариня плати, піднімуть гвалт робочі: як же се та через віщо се? Зараз за Костенком у часть. А той старається і аж із шкури лізе та барині догоджає. Зате сама в губернатора лазила, місця прохала. Знаємо ми!

— Та що ви знаєте? — гарячилися його заступники. — Ви знаєте, що якби не він, то й справді бунт би був? Знаєте, хто такі між робочими були? Які «цидулки» по городу розпускали, збори збирали та книжки читали? Ото ж він все вислідив та видививсь! Одного схопив, другого спіймав — ого! зразу відбив повадку тим злочинцям на цегельню встрявати, робочих на все лихе навчати... Тепер, небійсь, і бариня не жаліється, і робочим добре... Ви знаєте, що він перший у поліцмейстера «на щоту»? Жандарм ним не нахвалиться, прокурор вські таємні діла йому припоручає. Та що казати? А перша жінка хіба не інститутка була?

— Та звідтіля ж, з інституту... Багато щастя зазнала й його батька на селі, коровам виносячи та овець доячи! Аякже, знаємо! Знаємо, як і безпам'ятну в «чахотці» сюди привезли та замість ліків лист вексельного паперу підсунули. Знаємо, як після смерті й домок продався. Не чого ж то ми так і вгору тепер скачемо, що жінчині грошики в кишені ще бряжчать! Тисяч з п'ять таки перепало... не багато тільки зісталося?..

II

Молоді не чули того гомону та й не дослухалися: вони були такі щасливі обое! Йому двадцять сім літ, а їй всього сімнадцятий пішов. Другий місяць пішов, як він овдовів, не нажившись, а намучившись за першою жінкою, слухаючи її щоденні бухи та дивлячись на її страждання. Як йому тепер не задивитися на пишну вроду, що, наче квіточка рожева на зорі, розпускалася? Намучене серце шукало другого, де б відігрітиса, натруджена душа бажа-

ла тихого щастя та затишного спочинку... Не дивно, що вона зразу запала йому в око, коли він її углядив.

А їй всього другий місяць минав, як з інституту, де в глухих німих стінах самотня думка малювала їй срібні брязкучі шпори. До того в його й брови чорні, й вусики невеличкі, й личко молоде та веселе, усмішка не спливає з його червоних уст, жарти так і сиплються з рота, і танцюристий — не взяв його кат! чи й заспіває, все то веселі та жартовливі пісні!

Не вітер-бура в темному лузі хилить тополи: веселе слово вабить, чарує дівоче серце! Не зоря ясна темної ночі в небі грає — дівоча врода пестить та гріє похмуру душу!

— Серце Орисю! — шепоче він стиха, заглядаючи в її очі. — Ганяючи за злодіями, висліджуючи злочинців, мені приходилося в такі темні ночі блукати, руку перед собою наставиш — не бачиш! Та що та темнота, як порівняти її до твоїх зрачків? День білий, світ ясний!.. У твоїх очах тільки нічого не видно, серед їх темноти я б заблудився.

— Заблудився б? — лукаво шурячись, питає вона. — Та, не бійся, не куди — до мого серця заблуdivся! — і, червоніючи, як та квітка, схилиє свою головоньку на його плече.

Він нестямно кинувся. Гарячий поцілунок перервав їх розмову. Спалахнули її чорні очі, й, обвиваючись білими руками кругом його шиї, вона шептала:

— Грицю! Я бачила тебе раз на пожежі, як ти там порядкував... Тепер знов пожежа: горить моє серденько трудне, горить-палає. Наложі свою руку на його, затопчи огонь той палючий.

Він слухняний припав до неї і, мліючи в її обіймах, думав: «Інституточка! Інституточка! Чиста та неповинна, як та дитина!»

В неділю вони побралися. Орлом сизокрилим стояв він на шлюбі й думав: «Ще за всю мою службу не доводилось такого злочинця піймати, як се біля мене... Держіться ж тепер, гупої ночі діти! Не сховаєтесь від мене й під землю — й звідти вас видеру і виведу на світ просторий: такого звіра заповонивши, всіх вас полоню!»

А вона? Що вона думала? Як та голубочка полохлива,

вона стояла біля його й тільки коли-не-коли скося стріляла очима на високого та бравого офіцера-артилериста...

III

Минув тиждень — тиждень солодких поцілунків, палких обіймів, нестямного весільного щастя. Вони жили в часті, й за той тиждень не раз його відривали від неї задля яких-то таємних діл, тихого шушукання та заговорів.

— Що там у тебе за діла такі? — питає вона.

— Діла, серце, таємні діла. Треба знати, що й під землею робиться.

— Невже й про те треба?

— Треба. Коли ми у людську душу залазимо, у людському серці читаємо...

— Та невже ви такі всевідущі? — перебила вона його.

— Такі.

— Знаєш, що й в моєму серці заводиться?

— Знаю, Орисю. В твоєму серці живе один чоловік, що незабаром поліцмейстром буде. Швидко тебе, моя горличко, одну покину.

— Мене? надовго? — злякано спитала вона.

— Ні, доле. Може, з тиждень сама поживеш, посумуєш, поки я вернуся. А там... а там?!

— Тиждень! — як не плаче вона.— Що ж я робитиму той тиждень? Я й умру з туги!

— Не вмирай, моє щастя, поліцмейстершею будеш,— знаєш, поліцмейстершею?

— Куди ж ти поїдеш?

Він задумався.

— Одного злочинця ловити — великого злочинця, що за ним от вже цілий рік усі ганяють, та не спіймають. А я вислідив, я спіймаю!

— Коли ж так, то й я поїду. Поїду до подруги на село. Вона мене скільки разів вже закликала, та я все не зберуся. А тепер поїду. По чавунці недалеко тут, всього друга станція буде.

— І гаразд, серце. Я тебе на вокзал проведу, а звідти й сам махну.

— Я недовго буду: день-другий погуляю та й назад

вернуся. А ти мені все розкажеш, що ми будемо робити? — жартовливо запитала вона.

— Я й так знаю, що ви будете робити.

— А що?

— Ось що! — він кинувся до неї й загородив її уста гарячими поцілунками.

— Неправда, неправда твоя! — весело гукала вона, лукаво посвічуючи очима.

IV

Пообідали, полягали спочити, бо ні їй, ні йому не доведеться цілу ніч спати. Їй треба до подруги їхати, а йому на лови збиратися. Вона тільки на хвилину в свою хату побігла, щось написала, кудись послала й мерщій лягла спати.

«В дорогу збирається,— думав він, лежачи на ліжку з закритими очима. Дрімота його стиха колихала — тиха, спокійна дрімота недавнього сім'янина, щаслива дрімота молодого.— Хай збирається, провітриться, погуляє. А я тим часом своє діло справляю... Добре, що не допитується, куди їду, чого їду? Нащо їй те знати? Молода та жаліслива, вона, певно, проїметься жалем до тих, на кого ми тенета розставляємо; почне заступатися, прохати... як перед нею вистояти? Краще, що не допитується!... Хай не знає її добре серце, як нам приходиться дітей від сім'ї відривати. Ох, гірка та невесела ти, наша доле! На сльозах людських заснована, на щасті других збудована!.. Гм... Чого ж се я кисну? Он прокурор хвалився, як сих двох спіймаю, буде губернатора прохати, щоб зробив поліцмейстром... І депешу мені припоручив... Ось вона тут, у кишені... Сьогодні вони повинні бути. На сьогодні всім гостинишникам наказано зараз дати знати, хто й чого приїхав... Не втечете, голубчики, моїх рук, не втечете... Ось тут будете у мене. Нічого мені далеко за вами забиватися, хоч я й похвалився їй, що поїду... Хіба не можна збрехати? Як вернеться, ото здивується; що я дома!.. А як вона здивується, коли... От коли б!.. Тоді буде зовсім інша річ. Не буде моя Орисенька пішки ходити, свої ніжки бити... будуть її пожарні коні, як ті змії, носити. Пожарні коні... а на їх моя квіточка скаче!..» Він,

усміхнувшись, заснув. А вона, крізь сон почувши, що посланець вернувся, тихо знялася й мерщій вискочила до його в другу хату. Незабаром вона вернула на невеличким шматочком рожевого паперу, прочитала на йому вголос: «Буду»; приложила до уст, гаряче поцілувала те «буду», згорнула папірець, ткнула його під серце й, стиха положившись на ліжку, міцно заснула.

V

Увечері він провів її на чавунку.

— Як-то ти будеш сама їхати, серце?

— Чого сама? А то людей мало? — спитала вона, очима обводячи прохожих.

— Та все чужі та незнайомі.

— От ще вигадай — чужі! Не з'їдять же вони мене? Треба до всього привикати!

Йому так легко стало на душі... «Треба до всього привикати, треба»; — кублилося в його голові, як він виводив її до вагона. Проїжджі задивилися на неї. Він чув, як вони шепталися: «Хто то така? Та й вродлива ж!» Він, радіий: гордо вивів її й прилюдно розцілував — знайте, мов, чия: моя — й більш нікого!

Він вернувся в часть не голубоньком тихим-буркотливим, як видавав себе біля неї, а круком хижим. «Туди піти! Те зробити! Того привести! Тому на засаду стати!» — так і сипав він наказами й приказами.

Всі, тіпаючись, бігали побіля його, слухали його наказів. А він всміхався сам собі, дивлячись на ту біганину. «Щасливий і могутній!» — думалось йому.

Зробивши розпорядки, він сів біля паперів. Багато набралось їх за той тиждень, що прогуляв він. «Ого!» — мовив стиха й почав купу ворушити. Пись!.. Черк!.. Перо його гарчало, мов сердилося, папери летіли набік.

Довго він возився з ними. Скінчивши, встав, розправив натруджену спину, взявся вбоки руками і, мов той комедіантчик, повертався на всі боки; потім глянув на годинник.

— Дванадцять. Ого-о! Ще година, й поїзд прибуде, а з ним і моє щастя приїде, — мовив він і позіхнув. «Лягти поки що прикорнути», — подумав і ліг.

Перед його закритими очима заходили легкі та щасливі думки. Вона там з веселою подругою щебече, а він тут з проїжджими возькається... «Милі гості! несподівано ждани! Пожалуйте! пожалуйте!.. несіть мені мій почот і славу...»

VI

— Ваше благородіє! — роздалося над його вухом. Він кинувся; перед ним, мов верства, витягся десятник.

— Від Хвольсона посланець прибіг... Каже-говорить: два пасажири якісь приїхали, заперлись і не хотять себе назвати.

Його очі загорілися... Слава Богу!

— Хто там? Всі за мною, — гукнув він, — побігти до жандармського ад'ютанта!

Через півгодини вони були в гостиниці в Хвольсона.

— Де? В якому номері? — гукає він, брязкаючи шпорами.

— В осьмому, — відказує номерний.

Підійшли до номера. Він стукнув.

— Одчиніть!

— Хто там? — почувся голос з-за дверей.

— Одчиніть!

— Йди до чорта!

— Одчиніть, а то буде гірше.

— Не одчиню.

— Бий двері! — розсердився він.

Чорний, як циган, десятник примчав з дровітні дубову довбню, підійшов і, замахнувши, гепнув в двері... Загуло, наче грім, по коридору, посипалася глина, вапно.

— Бий дужче! — гукає він.

— Раз! — знову гепнув десятник. Затріщали пази в дверях, одна дошка вгнулася в середину.

— Два! — скрикнув він удруге... Полетіли тріски в хату.

— Три!.. — двері розскочилися.

В хаті було темно, тільки крізь шибки вікон виднілося чорне небо з блискучими зорями та по улицах ліхтарні миготіли.

— Світла! — першим стрибнувши в номер, скрикнув Костенко.

Принесли свічку й за нею повходили всі. Посеред хати стояв високий та бравий чоловік в офіцерській одежі, а біля його, наче лебедонька біла, Орися.

Жандармський ад'ютант глянув на Орисю, мугикнув і промовив:

— Ну, с такими преступниками мне нечего делать, вручаю их вам... До свиданія!

— Бач, який! Дурив мене: казав — з города поїду, та й збрехав! — граючи очима, промовила до його Орися.

А він, як стояв, так і посунувся! Якби не піддержав його десятник ззаду, певно, розбив би собі об долівку голову.

На другий день по всьому городу, наче в барабан били, гомоніли люди про ті лови. Одні насміхалися, другі жалкували. А ввечері в городському садку стояв такий гармидер, що й музики не чуто.

Аж ось між купою людей, на стежці до двірця, показався Костенко під руку з своєю Орисею. Він був чогось трохи блідий, а вона, склонившись на його плече, обводила приязно всіх очима.

— Та й збрехали ж знатно! — промовив хтось, і всі витріщилися.

— Ну, кому б таке плести? — дивувалися городяни, любуючись, як вони в парі не пішли — поплили під дворець.

— То все ті злочинці... Доїде ж він їх тепер, доїде! — хвалилися його заступники. Та не вгадали: від того часу Костенко більше не ходив на лови... Незабаром його зробили поліцейстром...

Гнат Хоткевич ДИЯВОЛИЦЯ

Коли я вернувся додому, жінка вже найняла нову служницю. Увіходячи, я вже чув, як жінка рівнодушним монотонним голосом розповідала, де що стоїть, коли що робити і т. ін. Це вона називала «накрутити машинку».

Мимоходом і я глянув на нову «рабиню», але... щось вона не видавалася пологою на рабиню. Висока, струнка, не по звичайному типу служниць убрана, вона слухала наук «барині» якомсь особливо, а як власне — я навіть не можу определити. Назверх нічого не було помітно: скромно стояла, скромно дивилася, але чомусь у мене нараз мелькнуло порівняння: немов принцеса, що вдає ролю служниці. Обманює короткозорих людей. Але для людини раби нема обманів: він побачить принцесу в найменшій русі.

І от це прокляте порівняння, мабуть, і було всьому виною. Моя увага вже одразу прикувалася до цієї постаті, моя зацікавленість розбудилася. А коли скінчилися науки жінки, і служниця, поклонившись, відходила — я бачив, я таки ясно бачив, як ледве ворухнулися її тонкі уста в непомітну усмішку, якийсь дрібенький мускулик здригнувся на соту долю секунди, і в тім русі задзвенів сарказм.

Але що за чортівня? З якої речі я почав придивлятися до руху мускулів лица якоїсь служниці? Та на чорта вона мені здалася? Двадцять їх було у нас, двадцять іще буде, бо моя супруга поводитьися зі служницями не вмє, і вони кидають нас дуже часто, іноді й зі скандальчиками. Спочатку я пробував було вмішуватися, лагодити, але з того не виходило толку, навіть, я сказав би «совершенно даже наоборот» — і я рішив по Священному писанню: одійди от зла і сотвори благо. Я не старався навіть добре запам'ятати, як ту чи іншу служницю звать, бо все одно скоро доведеться вживати іншого ймення. Один час я, було, запропонував жінці в умову контракту вставити обов'язок називатися яким одним певним іменем — щоб

не переучуватися кожен раз. Кликнув би «Гаша» чи там «Маша» — і щоб відповідна істота появлялася; а яка — не все хіба одно?

Та воно й справді. Були в мене черевики, я їх стоптав, купив собі інші — і чи ж я коли про старі буду думати? Але от коли якась пара черевиків починає нараз звертати мою увагу на себе, це вже якісь мабуть особливі черевики мають бути. А тут не черевиками пахне, висловлюючись невдало, а парою очей та яких! Та й уся вона якась... чорт її знає, яка там вона, а тільки... А тільки я ловлю себе на тім, що підглядаю за її рухами.

А вона ніби і не помічає того. Спокійно, з якоюсь елеганцією витирає стіл, фортеп'ян, малі вазоники; зручно й легко оминає крісла, а ступає так, мовби все своє життя ходила по перських килимах. Нахиляючися над щитом, де стояла висока склянка з квітками, вона привичним рухом піднесла квітки до лиця й понюхала; ніздрі її, тонкі й прозорі, затремтіли при тім — я й це помітив. Пху, дурак!..

А вона й не підозріває, що я додивляюся аж до таких деталей. А якби знала? Ото би!.. Що?.. Чи не злякалась би? Ого! Така!.. А може, образилася би!.. Це вже скоріше. А може, стала би зухвалою, як взагалі служниця, що має тенденцію перейти в любовниці?

Ого! Отакі вже у вас словечки? Але звідки? В чім річ? Та ну її к...

З якої речі мисль моя прикувалася до цього нового гвинтика нашого господарства? Врешті ж це гупо. Я не селадон і мого самолюбства ніколи не тишили дешевенькі побіди над служницями, модистками, гімназистками і таким іншим легкопобідним матер'ялом. Заводити інтрижку з покоївкою, ховатися потім від всепроникливих всюдисущих очей власної служниці, дрібенько обманювати, хвостиком замінити сліди — фе! Я би так не потрапив. Це все одно, що перейти на кишенькову крадіж. Не кажу, що не вкрав би більшої суми, я просто не знаю, бо мені такого випадку не траплялося, але красти по дрібному, на копійки — вже напевне можу сказати, що не буду. Так і тут: не кажу, що буду вічно дотримувати вірності супружньої, просто не дбаю про те; але якщо й порушу, то для того мусить трапитися добрий випадок.

Хіба мало бувало в мене моментів, коли я міг би, що називається, украсти хустку? Але я ніколи не хотів подobati на того вовка, що попускав хвоста в ополону й приговорював: ловись, рибка, мала й велика. Як уже братися за рибальство, то вже на велику скалю. Не трапилося великої риби, або й трапилося, та не зумів піймати — не роби виду, ніби ти й не ловив. А хлюпатися по коліна в брудній воді, забрехотися й утіямати в результаті пару піскарів — ей-ей, це не робота.

І, скажу правду, це було моєю гордістю. От дивлюсь на червону пошловату фізію своєї жінки, слухаю її нудної безтолкової розмови, або переживаю оті моменти супружньої близькості без любові, без найменшого пориву — бачу пошлість всього того, а сам собі наче кажу: «А все ж я вірний навіть такій жінці. Дивіться, люди добрі: хіба я не заслуговував кращої долі? Хіба не міг би мати — а от не захотів». Що власне я міг би мати й чому не захотів, та й чи справді не захотів — таких питань я собі не ставив.

Отак і жив, день до вечора, від літа до зими. Працював, але праця не давала мені щастя; ходив до людей і людей приймав до себе, але то було нудно. І життя все здавалося таким нікчемним, пустим, безбарвним, що, право, іноді хотілося, аби воно вже кінчалося скоріше.

Навіть молодості моєї не жаль було мені, бо і в ній я крім пари-другої «цінних» моментів нічого не міг пригадати яскравого. Та й вартість тих моментів ставала досить сумнівною, коли я тепер поспробував капнути на них гострим реактивом сучасної моєї аналізи. Просто була молодість, і те, що вона приймала за прекрасне, було таким не по абсолютній вартості, а просто тому, що це була молодість. Так і тяглося життя: безрадісне в минулому, безцвітне в сучасному, безнадійне в будучому.

І от нараз уся та філософічна система летить к чортовій матері. Я заглядаюся на служницю, я думаю про неї, говорю поки що сам собі... якісь зовсім нестосовні слова. Очевидна річ, що то все дурниця й це просто я сам себе уговорив. Нічого нема, нічого не сталося, нічого й статися не могло. Прийшла собі служниця, нюхала квітки — так не вже служницям не можна квіток нюхати?

Але як у неї затремтіли ніздрі і як у тих тріпотливих

кутках засвітилося сонце! Певно, гаряча пристрасна кров пробігає по тих блакитних жилах, горячить груди й сипле іскорками з очей? І очі в неї якісь... хитрі, зміїні. Гляне — і немов уже зробила тобі приговор: «А, пане добродію! І ви туди ж? Знаємо, знаємо — знайома картинка. Скоро почнете кликати до кабінету в неприсутності жінки, тріпати підборіддячко; слідуєча стадія — подарунок дешевенької брошки або дзеркальця... Лиш не на таку напали, милостивий пане. Уміла давати одсіч і не таким, як ви. Ви погляньте на себе, запитайте, скільки волосся у вас зосталося. Ноги у вас волосаті, криві пальці, а між пальцями — фе»...

Я аж здригнувся і — схаменувся. Це ж сон, чи забуття яке — чи що це? І вона ж тут! Вона бачить!.. От перестала витирати й насмішливо дивиться на мене, мов читає мої думки. А я чую, як червонію, як кров заливає мені все лице. Всакаюю й виходжу до другої кімнати.

Я пройшов до себе в кабінет і сів за стіл. Маю сьогодні термінову роботу. Я люблю іноді термінові роботи. Це напружує. Взагалі, мені здається, чоловік повинен стремити не до свободи, а до гармонії між свободою й примусом. Уся біда в тім, що люди живуть власне або в тій, або в другій атмосфері, а це однаково погано. Таких же людей, що знали б ту гармонію між свободою й обов'язком — таких людей дуже мало, тоді як вони власне й являються людьми будучого. Нам треба культивувати таких людей, так само, як ми культивуємо добру породу псів чи жеребців. Коли таких людей стане більше — наступить зміна суспільного ладу.

Так от мене чекає термінова робота. Я умисно зволівав з нею сьогодні цілий день, щоб потім, під ніч, бачучи кількість необробленого матер'ялу, пережити тріпотливу муку питань — встигну чи ні? Ой, не встигну!.. А може, встигну?

Але ця проклята служниця помішала в мене все в голові. Чому від неї віє якоюсь інтелігентністю? Рухи її якісь... я навіть не постіснявся б сказати, благородні. Одягнена теж... Впрочім, мистецтво вбирання в наші часи досить демократизувалося: тепер уміння гарно одягнутися залежить не від самої одягненої, а від тої, яка (який?..) її одягає. Що ж до інтелігентності рухів, то про-

сто служила в поряднім домі й там навчилася і так дуже красиво ходити, й так елегантно нюхати квітки...

Мабуть, вона красиво сміється... От якби почути? В неї довгі вії й чудово тремтять над очима. Рот розкривається злегка, аби тільки показати два рядки білих зубів і то таких білих, які бувають тільки у муринів та... у таких служниць. А ввечорі, коли вона роздягається й спустить сорочку з одного плеча, оглядаючи чорненьку родинку на ньому... потім здригнеться від якогось шелесту, бистро натягне сорочку на безстидне плече й зробить рух Сусанни, що закривається від малоскромних поглядів стареньких благочестивців...

Пху, які мислі!

Та не герцогиня ж це яка, не далекий відламок славної фамілії італійських аристократів — це служниця, тільки служниця й більш нічого! І нема там нічого надприроднього, і сорочка на ній, певно, брудна, і пальці на руках порепалися від миття долівки. В свято обризується дешевенькими духами, щоб заретушувати, як смердять ноги, і має певно салдату з бравими вусами й іншими причандалами мужського інвентаря. Недовго будемо чекати, як почне відпрошуватися до сестри, а потім прийде «брат» і п'яно-розп'яно буде гукати: «Матрьошка, разтудыт твою Ерьомку! Што ты гаварыла, што восем гривин даш, а дала полтинник. Ой, берегися, Матрьошка! С салдатом шутки плохи».

До речі — як її зовуть? Невже Матрьона? Ні, не може бути. А чому ж би й ні? А ви як, шановний добродію, думаєте! Донна мобіле? Порція ді Джіоконда де ля Франческо да Ріміні? Матрьошка та й годі. Або Параша, радість наша. А найкоротше — Мар'я та й тільки. Почекаємо трошки на Йвана — й будемо мати квіт, як і у всіх. Подумаєш, яке золото трапилося!.. Таке ж стерво, як і всяка інша. Ще чого доброго, сама почне ніби ненароком заглядати до кабінету — благо, я не спілю з жінкою в одній кімнаті. Ну, та зі мною жарти набік: я вмію таких одправляти.

А звуть її все ж таки Маша.

І для того, щоб переконатися, я, не надумуючися довго, от так якось одразу закликав:

— Маша!

Вона прибирає в сусідньому покою. Я чую, як м'яко переставляє вона крісла, переходить до вікон, паркет так ніжно, так легенько скрипить під її кроками, ніби й йому приємно носити на собі цей красивий тягар.

Я закликав і жду. От вона зараз увійде й скаже оте звичайне: що прикажете? А що ж я їй справді прикажу?

Ну, та мало чого!.. Ну, скажу принести води напиться та й уже... Правда, вода стоїть у графині... Е, даремне я її кликав... Саша, Маша, Ганя, Паланя — не все хіба одно?

Але чому ж вона не йде? Не може ж бути, щоб вона не чула. Ого! З характерцем, значить! Ну добре — «моя благоверная» скоро цей характерець виб'є.

Але що ж робити? Замовчати? Так вона буде сміятися: скаже — покликав пан разок, насмілювся, та й злякався. Ні, треба. І я ще різче крикнув:

— Маша!..

Вона знову не обізвалася, але стала в дверях. Я цього не чекав так одразу, і вона застала мене серед кімнати.

Нахмуривши брови, я з прибільшеною діловитістю нахилився над столом, ніби дивлячись в якісь папери, але що сказати їй — їй-богу не знав.

— Ви мене кликали? — спитала вона, стоячи в дверях, мов у великій рамі. Голос був низький контральтовий, м'який, як кошача лапка, і переливався, мов у вівільги. Але ж бо й голос! Мурашки поза шкірою йдуть.

— А то ж кого? — сміливо відповів я й навіть підняв на неї очі. Хотів це зробити як суворий хазяїн, а вийшло як у побитого школьника.

— Так мене не Машею звать,— і вона чомусь ступила крок до мене. Я мужньо витримав це наближення й не одскочив назад.

— А як же... вас звать?

— Фатьма!

Я, певно, дуже комічно витріщив очі, бо вона розсміялася. Сміх був глибокий, грудний і такий якийсь укрядчивий, прямо в душу ліз. І — дивна річ! Я мусів би від того сміху більше змішатися, а вийшло навпаки: я якось одерзнув і замалим сам не розсміявся.

— То звідки ж ви родом?

— Зі Стамбулу! — ехидно сказала вона і, крутнувши

перед моїм носом усім корпусом, вийшла знов до салону.

Фатьма! Ах ти ж с... Пху! що це я?

Звідкіля вона взялася на мою голову, оця Фатьма? Начиталася всяких бульварних романів і — маєш! — Фатьма!.. А бодай же тебе луп залупив, щоб було контрастовніше.

Але я лаюся, як останній батярина. Треба просто взяти себе в руки й викинути силком із голови деякі думки, коли вони такі негречні, що самі не хочать уходити.

І я почав твердо, рішучими кроками ходити по кімнаті. Ходив-ходив — сів. Наморщив брови, розіклав папери, вмочив перо в чорнило, — але нарисовав жіночий профіль на діловому папері й шукав подібности до отої Фатьми. Піймав себе на тім, вилаяв і себе, і оту кляту турчанку з-під темної звільди. Яка вона у чорта Фатьма? Просто побачила, що «барин» трошки розм'як і намотала це собі на вус чи як там це треба казати відносно жінщини. Вони хитрі, оті баби: в кожній з них, у самій найдурнішій навіть, сидить цілий полк демонів хитрости.

Тільки от що мені не подобається: невже я такий... ну, необережний чи як, що дав відразу помітити своє зацікавлення. Очевидно, сталося це помімо моєї волі, а вона це помітила відразу й містифікує тепер мене. Значить, моєї вини тут нема: як хуліган наліпить тобі на спину червону марку від вина, а хлоп'ята почнуть реготати на вулиці та пальцями показувати, хіба я винен у тому? Я, може, сам від себе крив те, що так ясно відразу побачили ті проникливі очі. Але чорта з два! Я ще не зовсім дурень і не дозволю, аби перша стрічна дівка кпила собі з мене.

Добре було би покликати її зараз сюди й нагримати порядно, щоб вона знала, як поводитися з панами. Я знаю: їм тільки попусти віжки, то вони тобі й на шию сядуть. Вони завжди мусять відчувати, що мундштук знаходиться в твердій руці. А я це вмю!

Шкода тільки, що нема до чого причепитися. Знайти де-небудь невтерте місце або лушпиння з яблука — це, очевидно, в усякім поряднім хазяйстві можна, але вона ж іще тут не прибирала, у мене в кабінеті.

Stop! Вона ж іще не прибирала у мене в кабінеті, а

мусить же!.. Ага!.. От вона, здається, вже кінчає в тім покою, а тоді мусить прийти сюди. Здорово!

Але що я з нею буду робити? Що я їй скажу? Та вона ж висміє мене з двох слів, я ж це чую! Вона була така зухвала, що зневажливо засміялася й крутнулася перед моїм носом, не вислухавши навіть, що я їй прикажу. А тут? Вона прибиратиме у мене в кабінеті, а я? А я що робитиму? Буду стовбичити та переступати з місця на місце, коли вона буде волокти щіткою по моїх ногах? А може, услужно переставляти крісла? Ні, треба йти до другого покою.

А як я піду до другого покою, то хіба тоді не все мені одно, чи буде вона тут прибирати чи ні? Я ж хочу бути тут, іменно тут, щоб дивитися, як вона братиме до рук оті всякі мої речі, переставляти їх... Невже справді руки в неї порепані? Ні, не може того бути, бо то було би зовсім неестетично, а вона ж уся така якась...

Стривай! Так це вона й ліжко моє буде перестилати? І стелити його на ніч?.. Ого...

...Чого це млюсть якась пішла по мені? Аж ніяково перед самим собою. Ні, треба йти звідси.

Маеш! Зі своєї, можна сказати, власної кімнати я, господар дому, мушу тікати перед якоюсь служницею! Невже з мене такий поганий актор, що я не зможу заховати приличного вигляду? Ні, треба бути мужчиною, а не якимсь гімназистом, що червоніє й тремтить, побачивши спідничку. Начхать мені на всіх турчанок світу. От сяду собі в крісло-качалку, задеру ноги вмісне високо й буду, колишучися, читати книгу. Така, можна сказати, літаюча поза вже сама помагає прибрати вигляду недбалого аристократизму.

Твердо шльопаюся в качалку й колишуся з надзвичайною енергією. Входить вона.

І тепер уже мені не «здається», а ясно бачу, що вона, дивлячись, як я старанно задираю ноги, сміється кутиком вуст...

— Ей ти, чортова кукло? Чого ти зуби скалиш? Не знаєш свого діла? Гроші ви всі любите брати...

Ах, як би було гарно, коли б я умів і... смів так говорити. Але, на жаль, усю цю тираду я виголосив у своїм

тільки мозку, навні ж обмежився тільки тим, що соромливо припинив біг свого Россінанта.

— Нічого, нічого — колишіться; ви мені не мішаєте.

Ах ти ж... Це мені подобається! Я їй не мішаю!

Та позвольте! Хто у кого служить? Я у вас чи ви у мене? Де ж це видано, щоб служниця говорила до свого пана таким язиком? Може, ще прикажете підійти та, елегантно вклонившись, сказати: «Pardon, mademoiselle!.. Я не можу дивитися, що ви берете до рук цю брудну стирку. Я не смію того допустити! Прошу дозволити мені зробити за вас цю роботу, а ви сядьте в качалку й поколишіться трохи, бо інакше ви ризикуєте зовсім попсувати собі руки!..»

Але вона не поспе! Ви тільки гляньте, як вона обережно, мов помаранч очищений, тримає оту стирку, як злегенька поводить нею по речах! Ну-ну! Буде чисто нас у покоях, якраз! Такими рухами можна тільки севрський фарфор обтрушувати та йдучий часовий механізм. Можна подумати, що ця турчанка нічого іншого й не робила в життю, як тільки шовковою хусточкою обтирала дорогі статуетки та антики, боячися їх довірити служниці.

Хіба сказати їй: «Слухайте»... Отак прийняти недбалу, зухвалу навіть позу, похитувати ногою і, дивлячися на кінчик черевика (свого, свого), мовби там блищав діамант, стомленим і рівнодушним голосом почати:

— Слухайте. Пощо ви мені морочите голову. Ну, яка ви, будемо говорити одверто, у чортової матері Фатьма? Та ви ж не знаєте, в якій частині світу лежить Константинопіль, бо в тих романах, якими ви наповнили вашу легкомисну голову, з географією поводяться свобідно. І не фантазуйте собі й не гадайте, що ви мене обдурили чи заінтригували. Нічого подібного! Мене зовсім не так легко заінтригувати, як може ви собі гадаєте. Ви, певно, думаєте, що варт було вам кинути пару двозначних усмішок та пальнути фразою з револьверової повісті, як я вже замакитрю собі світ вами й не зможу ні про що більше думати, як про ваші ніжки в вузьких лякованих черевичках? Даремне вам так здається. Правда, ніжка у вас красива, цього не можна у вас відобрати, але Боже мій! Скільки ж то красивих ніжок на світі! То я мушу

ними всіма сушити собі голову й думати, чому я не тримаю їх у руках, щоб цілувати? Ні, слуга покірний. На світі, мабуть, багато є й страсбургських паштетів, і то дуже смачна річ, але бажати всі їх з'їсти — ні, слуга покірний. Хоча... хто би відмовився з'їсти такий паштетик...

А вона крутилася коло мене безшумними рухами і, видимо, читала в моїх думках. Я це бачив по деяких здвигах мускулів її лица. Лице її бліде, властиво не бліде, а матового кольору, але, уявляю собі, як воно виглядає і міниться, коли вона лежить, уся розпалена, розметавши волосся по білій подушці й навіть закриваючи очі в солодкій утомі... Повні, справді якісь турецькі губи отворяються тоді мовби з виразом страждання, але це лиш вираз найвищого блаженства. Гаряче дихання обпалюватиме тобі вухо і близько-близько будеш бачити, як здригаються ті тонкі прозорі нервові ніздрі й тихо скриплять білі зуби...

— Чого ви так почервоніли, пане? — нараз збудив мене насмішливий голос.

Я скочив, як гімназист, якого інспектор застав з папіросою в зубах за читанням пікантесів. Щось промурмотів і... і... і стояв як дурень, як осел, як останній остолоп! Та же тут була найліпша нагода сказати яку-небудь легеньку півторасмисленість, так собі тонко зажартувати, на рахунок клубнички пройтися, взагалі показати себе ловким, остроумним, таким що його не так-то легко загнати на слизке. І от замість того... Ідіот паршивий!.. Якісь дрегли з мене телячі, а не мужчина. Недурно ж просвітав молодість і не знав жінчини, окрім своєї благоговонної супруги. А потім філософує: «На взгляд то он хорош, да зелен»... Усі вони сміялись із тебе, всі, яких ти тільки не зустрічав, бо бачили, з яким карасем мають діло. Ну, хто би, хто на моїм місці зробив би такий глупий жест і прибрав би таку найглупішу вже позу? Тут би цокнути острогами, крутнути вуса і сказати щось... ну... більш-менш — «я думав, яке щастя бути сорочкою вашою, котра може шохвилі цілувати ваші груди»...

Ах, ти остолопе, остолопе!.. Уже б краще сказав — «цілувати ваші циці». Отоді вже був би справжній версальський комплімент.

А найглупіше те, що поки все це, хоч і «молнієносно»,

але пролітало в моїй голові — я стояв мовчки, як останній дурень, і мій alter ego це констатував. Він сердився, смикав, підштовхував свого близнюка, але той — ані рух.

І нараз я зрозумів, що єдиний мій рятунок — це бистрота ретиради, хоч би до ретиради. Аби скоріше звідси, від цих насмішливих очей, від цих повних уст і взагалі від усієї цієї тонкої, якимось зеленим фартушком тісно обтягнутої фігури. І я — ох... зірвався з місця, як — скажу за браком більш естетичного порівняння, — як ошпарений цудик, перевернув на бігу крісло й тікав. Ганебно, безславно тікав, а слід мені дзвенів тихий, але яскраво-виразний водоспад срібного сміху. Але це було розпалене живе срібло, й кожна крапля його, падаючи на мою голову, пропалювала мені мозок і серце. В мене пленталися ноги, як у п'яного. Я був убраний цілком порядно, але я запахувався на бігу, бо мені здавалося, ніби я в халаті, з-під якого видно підштаники зі штрипками, а туфлі без задків шльопають мене по голих п'ятах і от-от упадуть, і я зостануся босий.

Я опинився аж у кухні — он аж куди загнала нечиста сила! Жінка, мішаючи щось на плиті, вирячила очі. Але геніяльні думки приходять завжди несподівано й я, махнувши жінці рукою — (мовчи, мовляв), побіг, не стримуючи кроку, далі. Треба вам знати топографію нашого помешкання й мати на увазі, що хід до... до... ну, словом ви розумієте, був через кухню.

Аж там я заспокоївся. Панове, не смійтеся! Це справді єдине прибіжище всіх «унижених и оскорблених», і коли вам доведеться знайтися в моїм положенню, я вам раджу зажити того ж засобу.

Чи довго чи коротко я заспокоювався, того вже не пам'ятаю, але термінова робота моя пішла к чорту, обід к чорту, настрої к чорту. Я одягся й вийшов. Хотілося — повірите? — паскудства, думалося: воно одне, велике паскудство, може мене отверезити. Правда, для того не треба було мені виходити з дому, а просто побалакати з жінкою, але раз уже вийшов... Та ще й те сказати: домашнє паскудство приїдається, як приїдаються домашні обіди: хочеться тоді пообідати в ресторани.

Де я ходив — не знаю; з ким бачився — не знаю; що

говорив — не знаю, але додому вернувся пізно. Коли пройшов до кабінету, ліжко було постелене. Хто стелив? Вона чи жінка?

Я приложив лице до подушки, щоб по запаху довідатися, хто і — аж здригнувся. Під ковдрою лежала квітка...

...У мене закрутилася голова... Серце забилося, як у передсмертній муці. Я сів до столу й старався заспокоїтись, але не міг...

Що означає ця квітка?

Що би вона не означала, але в усякім разі це знак уваги, сигнал.

До чого? До якої мети?

Хіба я знаю? Зараз я знаю тільки, що весь тремчу, і далі моя думка не йде.

Я випив води, але міг би випити цілий океан з таким же результатом.

Що ж робити далі?

Може, це випадок? Може, стелила вона ліжко, а за корсажом була в неї квітка й упала. Буває ж так, що квітки падають із-за корсажив...

Е, пуста розмова. Квітку положено умісне, сигналізовано, але де ключ до цієї телеграми-шифру? Чи це означає — прийди, я жду? Чи це знову насмішка і триндикання на моїх нервах? Так усяке триндикання мусить мати свій смисл, а тут?

Ні, видимо вона хоче мене побачить, але як? Може, там, окрім квітки, є й записка?

Я перешукав ліжко, під подушкою, під матрацом навіть — нема. Подивився на стіл, перетрусив папери — нема. І тоді тільки догадався, що треба було би бути зовсім глупою, щоби зоставляти записки та ще на столі.

Так. Значить, констатовано, що я для неї не нуль, що й вона думає про мене. Але чому? Я ж не красун, не першої молодості... Невже тому тільки, що я хазяїн? Ні, ні, це було би вже занадто пошло. Вона не така.

Так що ж це? Любов?

Ну-у... смішно... У мене ж є дзеркало.

Так що ж тоді, до сто чортів?

От для того, аби це розгадати, і треба піти до неї, до її кімнатки (ми були остільки «культурні» з жінкою, що

мали для слуги окрему, хоч і маненьку, але все ж окрему кімнатку).

Піти до кімнати служниці?... Фе!..

Та не фе, а таки я піду. Я чую, що піду! Тільки як? У яким виді?

Чи так як стою, чи «неглиже»?

Як то — «неглиже»? В підштаниках? Фе!.. Ні, як уже йти, то йти одягненому. Це дасть перевагу (і навпаки)...

А що, як я зайду, а вона почне кричати: «Ах! ах! Уйдіте! Мадам!.. Ваш муж! Ах! ах!..»

Чорт би тебе взяв! А квітка тоді що означає? Зрештою, я буду вбраний і можу сказати, що зайшов розпорядитися, аби завтра мене збудили о шостій, хоч такому поясненню з мільйона людей не повірять дев'ятсот дев'ятдесят дев'ять тисяч дев'ятсот дев'ятдесят дев'ять осіб.

Але все ж я буду вбраний, і це буде мій плюс. Плюс безсумнівний.

Так... плюс... А що, як я тихо відхилил двері, а з ліжка протягнуться до мене дві голих руки й гарячий шепіт «нарешті!» проколе серце? Тоді ж плюс обернеться в мінус!.. Ех!.. У жінок костюм далеко конструктивніше зроблений.

Признаюся, ця проблема спутала мої думки цілковито. Я серйозно кажу!

Перевагу взяла фракція, котра голосувала за присутність повного убору. На випадок чого позбавитися убору все ж легше, ніж його здобути.

Словом — рішено, я йду. І йду отак, як стою. Хіба тільки трошечки побризкаюся парфумою. Зрештою, навіть цього не треба робити, бо на світі існують не тільки прозорчисті нервові ніздрі, а й носяки власних жінок, які теж здорово чують парфуми.

Я рішився, але здійснити це рішення на практиці показалося далеко трудніше.

Насамперед знову топографія. Жаль, що ви не вивчили досі розположення наших кімнат — тоді мені не треба було би всього цього описувати. Річ у тім, що до покою Фатьми треба було йти коридорчиком мимо дверей жіничної спальні — це раз. Чорт же її знає, чи спить вона (не спальня, а жінка), чи ні. Як ото броненосець пливе собі, пливе — торох, і наткнувся на торпеду. Отак може

й коло жіничиних дверей понасовано торпед в усі щілини. Наступиш — і нараз електричні дзвоники як загуркотять по всьому домі!.. От і вийде:

Ходит птичка весело
По тропинке бедствий,
Не предвидя от сего
Никаких последствий.

А гророс, о «последствиях». Ну, та це потім...

Так от мимо жіничиних дверей — це вам раз.

В кінці коридорчика двері — це вам два! За цими двома маленький передпокоїк і з нього двері вже до кімнаточки Фатьми. Троє дверей — жартуете? А всі ж вони причиняються туго, а всі ж вони скриплять, а всі ж вони скавучать, як прокляті собаки. Ні, європейський спосіб відгороджування за поміччю дверей не годиться. Якби були просто завіси, драпрі — це з усіх боків було би краще.

Ну, припустім, що я подужаю всі двері — а далі що? Е, що буде далі — побачимо. Хіба я можу вгадати? Треба йти й кінець.

Але знову це тільки здалося, що так легко. Коли я попробував, то не міг здвигнутися з місця. Ноги дрижали, всього мене біла нервова пропасниця. Невже тут грає роллю те, що я вперше зраджую жінку? Шкода, було б напрактикуватися. А то бач, як погано без практики.

Трошки я заспокоївся. Не заспокоївся властиво, а перестав тіпатися, як у танці святого Віта. На пробу пройшов навшпиньки по кабінету — чи не скриплять черевики. Черевики то не скрипіли, але немилосердно скрипіли половички нашого старенького паркету. А будь ти трижди прокляті! І паркет, і той, хто його видав (і той хто його не ремонтує от уже, мабуть, літ вісім).

Ну, нічого: в коридорчику там дошки.

Я вийшов з кабінету. Тиша, звичайна нічна тиша, але як же голосно стукотить моє серце!..

Нічого не видно. Я йду помацки й то тільки тому, що знаю напам'ять.

От іду мимо жіничиних дверей. Зупинитись?.. Послухати?

Я зупинився, але, само собою, нічого не вчув. Звичайно жінка моя хропе, як гренадерський кінь, але сьогодні

щось нічого не чуто. Може, вона стоїть так само по той бік дверей, як я по цей і чекає скрипу?

А, була-не-була!.. І я двинувся рішуче вперед. Двері — о чудо! — двері не рипіли. Як таємні сообшники, як демони-спокусителі вони помагали мені, штовхали в обійми гріха. Гріха? Фатьми!

От і двері до самої Фатьми. З мужністю, з якою кидається людина в бездонну пропасть, одчиняю я ці двері, аж зажмурюючи очі, бо не знаю, нічого не знаю, що мене стріне цю ж хвилию. Може град оплеух, може аксесуар мольєровських п'єс, з якого виливають дещо на голову невдачливого ухажора — все ж може бути.

Коли я одкрив очі, я побачив Фатмю. Вона лежала вбрана на ліжку, закинувши руки за голову. При моїм уході не здригнулася ні мускулом.

Я стояв, не знаючи з чого почати. Вона розпочала сама.

— Сідайте.

Я тоді тільки побачив стілець коло її ліжка. Прямо таки коло її ліжка. І один. Більше сідати було ніде. І я сів.

Близькість до неї кружила мені голову, але я не смів, от не смів ні на що собі дозволити. Струнка, як пальма, лежала вона, схрестивши ніжки в тонких тувельках.

І знову я мовчав, тільки мовчав. Ініціатива вся була по її боці.

— Незрозуміло? Правда? Все. З початку до кінця.

Я кивнув тільки головою.

— А між тим, як це просто і... прозаїчно.

Вона рвонулася з ліжка й сіла.

— Ах, якби тільки міг мене хто зрозуміти! Я вчитися хочу, розумієте ви, вчитися! Вчитися. Але для того треба грошей, хоч би тільки за право навчання. Де я їх візьму? Заробляти проституцією — я не можу, я не впала ще так низько. Інших способів я не знаю. І я пішла в служниці. Але мене ніхто не хоче держати. Отак як і ви, в першу ж ніч являється глава сім'ї, але ви прийшли хоч коректно, а ті... простіше приходять. І я мушу тікати сама, щоб не діждатися, поки мене вижене господина. А я ж молода, може непогана, а жити хочу, я можу поховзнутися... і тоді прощай моє вчення. Покочуся по похилості до звичай-

ного кінця: венерична хвороба, лікарня, могила... Я ж бачу все те, ясно бачу, і от не знаю, не знаю, що зі мною буде...

— Фатямочка... дорога... (це я, це в мене отверзлися уста). Та я ж вам поможу! Скільки треба?

Вона сумно похитала головою.

— Не ви перший. І цей хід я розумію. «Облагодетельствовать» ніби платонічно... «я нічого не хочу, я так, від доброти серця»... а в середині сподіватися, що вдячність зобов'язує, і там, згодом, може ниточка докотиться до клубочка. Знаємо ми й цей підхід.

— Фатьма, дорога...

— Ах, яка там Фатьма, дайте спокій,— і вона нервово пересмикнула плечима.

Я почав її завіряти у власнім благородстві, що я ніколи... і в думках... та Боже мене сохрани... та я ж прецінь культурна людина і т. д., і т. д.

Нараз вона почала поволі-поволі хилитися назад, мов би її хто валив. Упала навznak, розкидала руки і тихо засміялася.

— Ох, мужчинки, мужчинки, які ви всі однакові й як легко вас водити за ніс. Глухий ти...

Цей несподіваний перехід на «ти» хльоснув мене, мов батою. Я не знав, що думати, як реагувати.

Хіба ж ті, що хочуть учитися, квіточки мужчинам на ліжко кладуть? Хіба двері змазують, щоб вони не рипіли? Тут питання стоїть простіше.

Але в цей момент... ні, я не можу описувати, що сталося в цей момент. Зрештою, нема таких слів на землі, немає таких фарб на художницьких палітрах.

Словом, скажу коротко. Як фурія, як олицетворення гніву влетіла в хату моя жінка.

Які слова говорилися, які епітети прикладалися — ні, перо мое безсиле (та, я думаю, й усяке перо буде безсиле, коли тобі вставляють перо).

— А ти (це вже до Фатьми) сяка-така-розпро-така! Та як ти сміла, та як..... і т. д. і т. д. і т. д. і закінчилося громовим: — Вон з мого дому! Цю ж хвилину! Щоб і духу твого не пахло.

І тут — я аж подивувався, сказати правду. В той час, як я чув себе побитим псом, не знав, на яким я світі — вона, тобто Фатьма, не поворухнулася й мускулом. Так, наче

нічого й не сталося. І спокійним-найспокійнішим тоном проговорила:

— Madame! Чого ви хвилюєтеся? Як бачите, ми обоє одягнені, підозрівати нас у чомусь ви не можете, в чім же діло? Що ж до вашого приказання залишити ваш дім зараз же, то ви самі розумієте, що це неможливо. Завтра ви заспокоїтеся, ми поговоримо і розстанемося. А тепер... я вас більше не затримую. Au revoir!

Так і сказала — au revoir — їй-богу не брешу! Та ще з яким прононсом! Навіть моя жінка мусіла вийти мовчки, їй-богу не брешу!

А потім — ну, нехай то колись.

ПІСНЯ ПІСЕНЬ

Кімната, як келія. Вся заставлена образами, запах во-ску й оливи. Тихо потріскує лампадка, блимаючи на фольгових ризах образів.

На колінах стоїть сивий дід і молиться зі сльозами, і б'є себе в груди. Голосно шепоче, і в дуже натопленій кімнаті атмосфера стає наче ще більше задушною. Важко дихати.

«...на ложі моїм в ночех ісках, Єго же возлюби душа моя... Ісках Єго і не обрітох Єго... Возвах Єго і не послуша мя.

...возстану убо я і обиду во граді, і на торжищах, і на стогнах і поїщу, Єго же возлюби душа моя.

...поісках Єго — і не обрітох Єго... Звах Єго — і не послуша мя.

...обретоша мя стрегущії, обходящі во граді: виділись-те Єго же возлюби душа моя?»

Старий упав головою на підлогу і ридав. І чути було крізь ридання слова; «Боже мій... Боже мій... не знайду я тебе повік»...

Потім він трохи заспокоївся. Обтер сльози й сів відпочити, відкинувшись спиною в м'яке крісло.

Довго так сидів. Потім устав, узяв Біблію і, зажмуривши очі, розкрив. Розкрилася «Пісня пісень». Почав читати — і якийсь особливе почуття пронизало його. Це не було почуття побожності.

«...Лобизай мя від лобзаній уст своїх, яко блага сосца твоя, паче вина. І вона міра твого паче всіх аромат, і міро ізляннос ім'я твоє. В слід тобі, в воню міра твого течем».

Присунувся ближче до вогню і впився очима в рядки.

«...Введу тя аз, цар, в ложницю свою, возрадуюся і возвеселюся о тобі. І возлюблю сосца твоя паче вина.

...Не зрїть мене, дщери ерусалимські, яка чорна есмь аз — опали мя сонце... Синове матери моя сваряхуться о мні, положиша мя стража в винограді — винограда мого не сохраних...

...Винограда мого не сохраних... винограда мого не сохраних»... — повторяв старий і чув, що якийсь вогонь проходить у нього по жилах. Слова починали пекти.

«...Введіте мя в дом вина, вчиніте ко мні любов... Утвердіте мя в міріх, положіте мя в яблочи, яко уязвлена їсмь любовію аз... Шуйця його під главою моею і десниця його обимаєть мя...»

Листочки тремтіли в його руках, коли перегортав сторінки Священної книги. В лице кинулася краска.

«...Прийди, ближняя моя, добрая моя, голубице моя!... Зима пройде, цвіти явишася на землі, глас горлиці слышен. Смокв ізнесе цвіт свій, виногради, зріюще, даша воню. Возстані!... Прийди, ближняя моя, добрая моя, голубице моя... і прийди!.. Яви ми зрак твій, і услышан сотвори ми глас твій, яко глас твій сладок і образ твій красен. Поіму тя і введу тя в дом матери моя, в ложницю заченшія — тамо мя научиши... Напою тя от вина вонями строеного, от води яблук моїх...

...Се еси добра, ближняя моя, се еси добро. Очи твої голубині, власи твоя як стадо козиць, яже отирашася от Гелаада. Зуби твої яко стадо острижених яже ізидоша от купелі, і яко верв черлена оустні твої, і бесіда твоя красна. Два сосца твоя, яко два млада близнеца серни, пасомая в кринах — і вся добра еси, ближняя моя, і порока нїсть в тобі...

...Гряди от Лівана, невісто! Гряди от Лівана! Прийди от оград львових, от гор пардалеових! Серце наше привлекла еси єдиним од очію твоею, єдиним монистом виї твоея. Что удобрїста сосца твоя, сестро моя, невісто? Что удобрїста сосца твоя паче вина і вона риз втої паче всіх аромат? Сот іскапають устні твоя, невісто, мед і млеко під

язиком твоїм, і благовоніє риз твоїх яко благоуханіє Ливана...

...Что украси стопи в обутіях твоїх? Чини бедру твоєю подобні усерзям, ділу рук художника. Пуп твій — чаша істоченна, чрево твоє — яко стог пшениці огражден в крінах. Вия твоя яко столп слоновий, очі твої яко озеро в Єсевоні, ніс твій яко столп Ліванський, смотряй в лице Дамаска. Глава твоя на тобі яко Кармил-гора, і заплетення глави твоея, яко багрянця. Что украсилася еси і что усладилася еси люби в сладостех твоїх! Уподобилася еси фініку і сосца твоя грезном. І це взиду на фінік, удержу висоту его — і будуть сосци твоє яко грезнове винограда, і вона ноздрей твоїх, яко яблока, і гортань твоя, яко вино...

...Прийди оубо і насладимся настоящих благих і употребим создания, яко в юности скоро. Увінчаємо себе шипковими цвіті, прежде неже ув'януть, не лишим себе нашего наслаждения...»

Захряснув велику книгу і тремтячими руками почав одягатись.

Вибіг.

За півгодини прийшов назад, ступаючи тихо, ако тат вночі. Вперед себе пропускав дівчину і пошоптом просив її мовчати. А вона не могла витримати і все хіхікала: смішно їй було, що такий старий дід зачепив її на вулиці і потяг за собою.

А коли увійшла до кімнати, то вже зовсім не витримала і розсміялася наголос.

— Що це ти мене в келію привів? Бувала я у ченців, тільки у молоденьких.

А він молив її замовчати, бо сусіди можуть почути.

Тремтячими ногами став на крісло і загасив лампадку. Стало темно. Дівча злякалося. І дід і вся обстановка була така незвична.

Велів їй роздягатись і сам невмілими тремтячими руками допомагав. Вона тепер почула себе в своїй сфері і знова почала підсміюватися.

В темряві обнажив він своє сухе жовте тіло і притулявся кістками до молодих упругих бедер і гладив їх тремтячою рукою, гладив груди, ноги... І так було довго. Аж і її

тіло розгорілося, і вона притулилася до півмертвеця, шукаючи молодої ласки.

— Ну, що ж ти? — почувся в темряві нетерпеливий її шепіт, і рука шукала під ковдрою.

Але нараз, мов ужалена, скочила вона.

— Ти не можеш?

І це вона так крикнула, що, певне, почули в сусідній кімнаті. А він скочив до неї, піймав і знова валив на своє тверде пустельниче ліжко і обіцяв грошей, багато грошей — лише ще нехай ляже вона... лише ще нехай... ще...

І вона, здригнувшись голим тілом, лягла, укусила собі губу і так лежала, не ворухнувшись. І довго ще повзав коло неї безсилий трухлявий дід.

Пісня пісень.

BELLA DONNA

Беладонна... Mandragora!.. Проклята чарівнице!.. Розбила моє життя, затрула мою кров, висміяла мій день. Що я тепер?

.....

Mandragora...

Росла в недоступних горах Ливану і зачарувала араба. Він ходив, мов божевільний, по голих і ховських скрнях гір і розпаленими очима все шукав, шукав тебе. Виходив темною ніччю, дивився в глибоке небо і все ждав урочи-стої години.

Вона приходить, ота урочи-ста година — але коли? Хто знає, коли розцвітеться чарівна квітка Mandragoga? Хто знає, як до неї приступити і які закляття великі говорити, щоб були вони найстрашніші і звучали, як пекельна молитва, як найогидливіше богохульство? Коли б до-відався і прокляв усе і кров свою кинув на жертву — вона дала б тобі... не знаю що. Може все. Бо вона — Mandragoga. Бо вона заточила в собі і щастя, і розпач, і торжество, і смерть чоловіка. Найди її, подужай її, зачаруй її своїм закляттям — і вона, могутня, буде тобі слу-жити, дасть тобі багатство, оберне все, чим лиш доторк-

нешся до неї, у щире золото. Та що золото? Ти побідиш весь світ і поставиш ногу на вершину гори й потечуть до тебе і слози, і молення й надії людські. І станеш ти, як другий Бог на землі, все держучи в своїй волі, творячи й убиваючи своїм хотінням. Поклоняться гори, поклоняться море, вітер стихне, мороз пеститиме квіти і львиця годуватиме сернятко.

А ні — як зухвало небрежеш у шануванню, як скупко украеш клятьби і поминеш у них слово, як не повергнешся в прах увесь, а вкрадеш щось і для себе з твоїх почувань — уб'є тебе Mandragoga, гнівна богиня... Витягне своє довге листя, як пазури, рожевими квітами вип'є з уст твоїх життя... буде цілувати й тиснути залізними обіймами, буде блискати в очі вогнями краси, поки не вибере в тебе очей, і буде сміятися, аж поки не наступить твоя смерть.

А зачарований араб усе ходить, зчервонілими очима питає тьму — чи не світиться де чарівний куц, чи не прискає діамантами чудесна квітка? Гадає, що знає всю молитву, гадає, що зуміє виконати увесь припис...

А вона тут... а вона там... а вона ніде... От блисне синім вогником, той вогник розгорається, розгорається, кричить. Стогнути, підбігає туди араб, колюче гілля роздирає йому лице, тисячі рук хапають за одягу, каміння ранить ноги, скорпіони жалять, змія обвилася круг стегон, а він біжить, і плаче, і біжить... І прибігає туди... де вогонь, а там нема нічого. Вогонь погас... хтось тихо й єхидно засміявся, а листя витяглося на гілках і вже скувало, здавило і душить... Бо це — Mandragoga, велика чарівниця Сходу.

Zoroastr, гора мудреців, учитель віків і поколінь, віддав тобі честь належну. Pithagor і всі могутні уми древности. Чарівники і маги середньовіччя.

Хто шукав? Тисячі! Хто знайшов?! Я!

Так, я знайшов її, Беладонну. Я знайшов ту прокляту чарівницю й закляв її, а за те віддав їй самого себе, а вона... випила своїми устами з мене життя, випалила мої очі — і що я тепер?

Вулицями міста я йшов... У душі співались молитви, бо я був молодий і чистий.

...Я люблю тебе, бо твоє волосся зелене, зелені у тебе очі й уся ти, мармурова, стоїш у прекраснім русі на високому п'єдесталі...

...я люблю тебе, бо в квітках ти криєш кинжали сарказму, витискуєш з-під нігтів отрую до чари з вином, затроюєш навіть губи свої, аби поцілунком убити...

...я люблю тебе, бо твоє тіло холодне, гнучкі твої пальці й уміють душити, як катова петля. Як упир, ти ходиш беззвучно й беззвучно смієшся, а коли хочеш зачарувати — можеш зігнути, як змія, й повзти поміж стволами. І випростаєшся нараз, як пружина, вдариш сталевим батоном своїх очей і осліпиш, обернеш в ніч святі дні.

...я люблю тебе, бо ти нищиш царя-духа кінчиком золоченої сандалії своєї, бо насміхаєшся з Бога й змушуєш його танцювати сороміцькі танці. Бо шепочеш вестальці такі слова, від яких дрож пробігає у неї по тілі, й тої ночі вершиться гріх. А коли приходить Великий Піст Настрою — убираєшся в синю жалобу, запалюєш свічу перед вівтарем без Бога й бичуєш себе до кривавої мислі.

...я люблю тебе, бо увесь світ для тебе. Для тебе поет складає пісні, тобі привозить торговець свої товари з-за моря через безсонну пустиню. Для тебе плаває в студеній воді морж на далекій півночі і леопард ніжить шерсть свою на далекім полудні. Всі частини світу служать тобі, шлючи свої дари, бо в тобі з'єдналися полюси, плюс і мінус... Бо ти Mandragoga, велика чарівниця Сходу...

А далі я нічого не пам'ятаю... Як, де, при яких умовах — не знаю, не знаю, не знаю, не знаю... Знаю тільки, що побачив себе обіч неї, що почув її руку в своїй і йшов мов по розпалених квітах... А вона, повиснувши в мене на руці, млосно казала:

— Куди ти мене ведеш?
Я її веду?!

Її страшне волшебство, її порожні очі, її отрута, шелест її убрання і холодний пружок сталі, що замість пояса обвивав її стан; її невидима сила, її чари, дурман її парфум, той волосок, що торкнувся моєї щоки й відрізав мені голову — а вона, як бідна невільниця питається: куди ж ти мене ведеш, мій господине, мій властелине?..

І я збожеволів... Надовго... Назавжди...

Те, що було потім — хіба вмю я те назвати? То був солодкий сон, блукання по інших соняшних світах. А зрештою просто нічого не було, бо то може вигадати тільки фантазія. Я назвав би це шалом, якби передо мною філістри не спаскудили цього слова; я назвав би це безумним коханням, якби за тисячу літ переді мною не назвали так торгівлі. Я назвав би це блаженством, коли б цим іменем не називали християни свого небесного неробства. Mandragor'о, велика чарівнице Сходу — пощо ти навіть отуманила мозок мені й виїла серце?

Скільки разів я її бачив? Хіба я знаю? Знаю тільки, що ніч без неї здавалася мені безконечною пропащею тьми, день без неї здавався мені безумною тратою соняшного світла, година без неї — довічною каторгою. Її просили мої уста, її просили мої очі, її просило все тіло моє.

— Коли ж ти знову покличеш мене до себе, проклята богине? — кричав я до неї, а вона сміялася й нараз плювала мені в лице брутальним гидким словом.

— А хто за тебе готель тут платить?

Це було невиносимо брудно, але... цей бруд не лип до неї. Мовби княгиня засукала рукава золотого свого убору й почала прати пелюшки. Все одно вона княгиня, все одно вона *Bella donna!*

Іноді я вився, як роздушений черв'як, під її уїдлигим словом. Воно плутало мене, мов японський колючий дріт, заганяло шпички і під нігті і в серце. Як пес побитий, я скавучав і намагався говорити їй щось дошкульне, але це було... це просто було ніщо.

— О, якби я був багатий, щоб шпурнути тобі під ноги все моє золото!..

А вона сміялася. Сміялася і говорила. Говорила одне тільки слово, три слова: «Мій ти маленький безумче!» —

...а від тих слів я конав... А вона нараз кинеться на мене, запестить, заласкає — і тьма посідає мій мозок, тіло висилкоється в безумствах, я ввесь знеможений і засипляю, а сплючи — все тримаю за руку її, цей цвіт чарівний і волшебство.

Але ніколи не міг удержати її. Чи прокидався під ранок, чи серед глибокої ночі — все так само холодно безшумно світила лампка електрична, рівнодушно висолопивши язика дивилися готелєві малюнки, глупе дзеркало в глупих золотих рамах, столик, графин з водою — і лише її не було. Був іще запах її парфум, запах її тіла, шелест її волосся, відгомін її сміху і чарівна пов'язь слів: «Мій ти маленький безумче!»...

Я проклинав своє малосиле тіло, що ніяк не могло встерегти її. Чому я не сильний, здоровий самець? Тоді я держав би її цілу ніч у своїх обіймах, а коли б вона виривалася, я тільки сміявся б і ще дужче тиснув би її руку, а всю її придавлював би до себе.

Я хотів знати, де вона живе, просив її показати свою кімнату — а вона тільки сміялася у відповідь.

— Та я ж хочу поцілувати твоє ліжко, я хочу торкнутися рукою краю ковдри, що нею укриваєш ти холодне своє тіло. Я хочу глянути в твоє дзеркало, бо в ньому навіки відбився твій образ і лише треба знати чари, аби проявити його на зрадливому шклі. І за твоїм туалетовим столиком хочу я сісти й узяти в руки твій ніж, що ним ти розрізуєш книгу, щоб розрізати ним собі артерію, щоб капала кров моя на твій килим, а ти, сміючись, топтала би своїми шовковими черевичками кров мою.

А вона сидить у мене на колінах і тільки сміється. А мене вже п'янить близький її віддих, закрита шия й груди її порожні далекі очі...

Ще ближче нахилившись, благаю я її.

— Покажи мені хоч здалеку дім твій, в якому ти живеш. Вікно покажи, що творить іноді раму для живого твого портрета. Я хочу стати під твоїм вікном і дивитися. Я буду так стояти ніч, чи не вчую дихання твого, чи не вбачу сну твого. Я буду стежити, як сонце перший свій найкращий, найчистіший промінь кине у твоє вікно, а ти одчиниш вікно те і кинеш униз зів'ялу квітку. Я поцілунком підійму з землі твою квітку і, викинувши квіт зі смертельного вінка

матері моєї, покладу на те місце розтоптаний листок. І день мине і знову буде наступати вечір, світитимуть вогні, а я все буду стояти й дивитись, дивитись і стояти...

А вона знову сміялася і ледве примітним рухом тулилася до мене. А я відчував той непомітний рух, як трясення землі, як подув бурі, як повалення гори. І падав наче кудись, а падаючи все шепотів:

— Покажи ж мені здалеку дім твій, де ти живеш. Найцілюю я поглядом кожне вікно, найкину кабалістичне зерно на своє серце й спитаю його — дай мені знати, яке саме вікно криє її від мене. Коли я гляну на те вікно, перестане тоді битися серце... Покажи ж, о покажи ж мені дім той, де ти живеш! Я клянусь, що не підійду близько до тих сходів, якими ти йдеш непаристе число разів удень. Я клянусь тобі, що не зроблю й найменшого кроку, аби дізнатися, хто ти, хто до тебе приходив, чи є у тебе муж, дитина і мати — я буду тільки молитися до твого будинку, як моляться люди до небес, де живе їх Бог.

А вона знову сміялася й говорила:

— А навіщо тобі небеса, коли до тебе сам Бог твій зіходить?

І вставала звинним рухом і, вся невидно стрепенувшись, говорила: «пора», — дозволяла й веліла мені розбирати себе, і я, ввесь тріпочучи, розбирав її. Чи одягав коли іудей свій ковчег з тою побожністю? Чи покривала востаннє свого чоловіка жона фараона з тим тріпотом? Чи билося у них так серце, і взагалі, чи знав хто на землі більше торжество людської істоти, якого зазнав я, розбираючи її? Вся кров горіла в мене, мені хотілося зубами розірвати в мент усі оті убори, тонкі мережева — але я боров себе і ще повільніше відстібав гачок, ще тихіше доторкався шовку. Сам довжив муку і щастя свої.

Зрештою, на ній не було ніколи багато одежі. Відстібалася остання застібка, падав останній шмат матерії — і обнажена, блискуча, усміхнена ставала вона передо мною в повнім яскравім світлі електрики. А я не знав, що зі мною робиться, повзав коло її ніг, і стогнав, і не знав, де я...

...а потім, утомлений, висилений, лежав я близько-близько коло її розпаленого тіла, все ще в солодких судорогах, і притуляв до неї то щоку, то плече і хотів

лише одного — смерті в цю хвилину. А над нами все так же повно й ярко горіло світло, квіти стояли так близько, що запах їх мішався з запахом її тіла, і тихо цокав десь годинник.

Тоді вона веліла мені, аби я тихим голосом говорив про себе, про дитинство своє, про матір, про перші очі, що відобрали мій спокій, про перші думи і мрії, про перше розчарування. І — дивна річ! Моє життя, що здавалося мені завжди таким невдалим, таким сірим і дрібязковим — прибирало тут обіч неї форм якоїсь краси, слово лилося між квітистих берегів і лилося так легко, невинно, мов водоспад, движимий божою рукою, що сама вже дбає і про зелень довкола, й про нарциси, й про неперестанний приплив води.

А вона слухала мене, гладячи рукою моє чоло, очі, а потім... потім знову непомітним рухом тулилася до мене. І десь пропадала моя втома, звідкілясь починала напливати нова гаряча кров, хтось запалював у мені вогонь і електричні іскри починали перенизувати усе тіло. А вона лютим рухом притуляла всього мене до себе, щось бистро-бистро шепотіла на незнайомій чужій мові — і знову ми спліталися в один нерозривний клубок... Я кусав її руки, плечі, груди, а вона лише сміялася й міцніше тулила мене до себе.

І так без кінця. Аж поки не падав я, обезсилений до нестями, навznak на подушки. Я міцно тримав її за руку й старався не заснути, але зрадливий сон звідкілясь злітав на мої очі й стулював їх. Може на одну тільки хвилину, не знаю, але у ту хвилину вона вже щезала.

І скільки разів молив я її розбудити мене, коли вона захоче уходити, щоб я зазнав щастя й убирати її; вона сміялася, говорила: «добре, добре», — але потім, — коли мій розхитаний організм не витримував і кликав сон до себе, вона, мов змія, виховзувалася з-під моєї мертвої руки, безшумно вбиралася й зникала без сліду і звуку.

Я прокидався нарешті, весь роздавлений, розбитий, з трудом підіймав з ліжка своє нужденне тіло й зі страхом думав — що ж вона любить у ньому й чи довго буде любити?

Моя одежа брудним лахміттям валялася то там, то там — і так мерзко було братися за неї. А як виходив я,

уносячи квіти, низькими поклонами та ехидними поглядами проводжали мене лакеї; провалитись крізь землю хотілось тоді. Платив не мужчина! Тяжкий сором придавлював мене і, спотикаючися на прутах, я квавпився вибігти швидче, чуючи, що навіть просьби «на чай» вона вже купила в них за мене. Я вже біг на вулиці, вже ніхто не знав, звідки я вийшов, а все ще чув, наче б'є мене хто по лиці брудною шматою, і хотілося скавучати по-псиному.

Вся моя «гордість» бунтувалася, але то був дійсно бунт. Я казав собі, зціпивши зуби, що я так не хочу, що я або не піду, або мушу обікрасти когось, убити, аби ніколи не дозволити більше платити за себе жінчині. Але я ще не встигав украсти чи кого вбити, як уже діставав вузенький листочок, а на ньому тільки назва готелю й № кімнати, а більш нічого. І я вже знав, що це сьогодні — і біг. І як би рано я не прийшов — вона вже була там, завжди так оригінально одягнена, тонка, зміїста. А я входив обсмуканий нуждою, облатаний, забутий багатством, і першим ділом поглядав на підлогу — чи не лишив на зеркальній її поверхні слідів від брудних своїх чобіт. А вона сміялася...

Вона на все сміялася... Я питав її про ім'я — вона сміялася у відповідь. Я просив її розказати хоч що-небудь про себе — вона сміялася. Я питався, чи скоро ти кинеш мене, як розтоптаний черевик, як випитий келих — вона знов сміялася, рухом голови приманюючи мене до себе. Я вперто не йшов і казав:

— Але ж я хочу нарешті знати свій контракт. Я віддаю тобі себе без рахунку, а не краду себе у тебе ні на мить. Я вже не виходжу з дому, бо боюсь, що твій лист прийде у мою відсутність. Так скажи ж мені нарешті, чи довго ще триватиме моя мука, моє безумство, моє кохання і моє життя? Я ж знаю, що коли ти рішиш піти від мене, у мене не буде ані найменшої надії задержати тебе хоч на хвилину. Я ж знаю, що ти не любиш мене ні перед, ні після хвилини єднання. Я навіть знаю, що ти взагалі ніколи й нікого не зможеш полюбити, бо ти отруя, ти *beladonna*, що чарівники звуть її *Mandragora*. Ну, так скажи ж мені цифру, назви день моєї смерті, бо я клянусь тобі отут перед кам'яним лицем твоїм, перед твоїми порожніми

очима, що в той день, коли упевнюся, що ніколи вже більше не дістану картки від тебе, в той день я піду шукати тебе в іншому світі. Бо хочу вірити, що там знову знайду тебе.

А на це все вона тільки сміялася й говорила одне тільки слово: «пора» — і це слово перевертало світ у моїх очах. І знову пекло кипуче, розкіш і безумство — і знову мій непереможний всесильний сон, западаючи в який я знав, що знову вона сміється. І тоді сміється, коли покидає мене й дивиться на перекошений сном мій рот.

А потім прийшов і він, той останній день. Так непомітно підкрався.

Я дістав від неї картку, але вона була чорна. Чому? Це одразу вдарило мене в серце якимось холодним штилетом. Бо всі її картки були кольорові. Спочатку ясных барв, потім усе густіших, темніших, а оце — чорна картка. Та невже ж?..

І я пішов уже розбитий.

Я не сказав їй ні слова. Я ввесь мов змерз і навіть волшебне слово «пора» не розіграло мене.

...Вона притулилася до мене, і оце вперше я мовчав, а вона говорила. Що вона говорила?.. Я не знаю... мій мозок уже не держить нічого... Я труп...

.....

...там жив князь...

...Він був дуже добрий, і всі його любили, бо він був і добрий і багатий.

...Час від часу князь робив прийняття у своїм стариннім домі. Тоді великі вікна освітлювалися повним світлом і якби стати під вікном, можна б учути музику. Якусь дивну, оригінальну музику.

...Але до того будинку не міг ніхто підійти, бо він був далеко в саду, ворота завжди були замкнені й коло них далеко і ніч сидів сторож. Хто приїздив до князя — а до нього тільки приїздили — давав сторожеві якусь картку, і лиш подивившись на неї, сторож валив браму. Іменно валив, бо вона не відчинялася, а падала, а коли їхали потім по ній, — якось дивно дзвеніла.

...Про ті бали у князя дуже багато говорили, говорили всяко, але ніхто нічого не знав толком. Ті, хто бував на

тих балах, говорили про них от як звичайно про бали: бавилися, танцювали, вечеряли. Але, мабуть, дуже добре бавилися й дуже багато танцювали, бо всі гості вертали-ся звідти якимись через край утомленими і такими якимись... дивними.

...Багатьом хотілося потрапити на такий бал, але нікому не вдавалося, бо коло знайомих князя було обмежене й мало збільшалося. Сміливіші пробували пробратися на власний ризик, їхали, але коло брами виходив сторож і мовчки простягав руку. Йому клали туди золоту монету, він увічливо ховав монету до кишені, але руку простягав іще. Йому клали ще монету, ще, ще, він так самогредно ховав, але вимагав запрошення. Йому давали те звичайне, яке розсилав князь поштою, але сторож заперечуючо кивав головою і ждав якогось іншого. Іншого, звичайно, не було, і сторож спокійно сідав на своє місце. Його ляляли, грозили, просили, але з таким же успіхом могли звертатися й до ворітнього стовпа.

...Слуги в тім домі були теж якісь особливі: старі, мовчазні остільки, що жодними дачками не можна було їх нахилити до розмови. Словом, це було щось таємне, цікаве, розпалювало уяву й ще щось. Мушу признатися, і сказати, що й я була з тих, кому так страшенно хотілося туди потрапити. Мушу признатися, що то довго мені не вдавалося, але ти ж знаєш, що я все можу.

Дивна сонливість охоплювала мене. Чи то яким сонним дурманом була пересичена її сорочка, чи вона гіпнотизувала мене — я не можу пояснити, тільки от я чув, як обважніли мої повіки, як розімлівають усі мої члени й як поволі, але невпинно насувається на мене важкий нездоровий сон.

А вона говорила, і її вкрадливий голос заколихував міцніше всіх наркотиків.

...Я не можу тобі всього розказувати, але от розкажу, що можу. Насамперед про залю. Ти не уявляєш собі розкоші, з якою вона була прибранна, але це дрібниці. Головне, що вся вона коло стін була порозгороджувана, мов стійлами в стайні, а загородки ті були, здавалося, зроблені з самих живих цвітів. У кожній з тих загородок стояло ложе, оббите жовтим оксамитом, на нім пурпурове, оторочене футром, покривало, а далі м'які шури,

в яких ніжно утопала нога. Коло ложа стояв мармуровий столик антично різьблений, на ньому квіти, вино й овочі. У головах стояла курильниця, а в ній колихалося сине полум'я. Червоного дерева скриночка була повна якогось насіння; кинувши його на вогонь, можна було бацити, як повітря поволі наповняється запашиим непрозорим димом, що ніжить і ласкає кожний фібр твого тіла.

...А посередині залі кольосальний стіл, увесь заставлений — але чи можна порахувати чим? Найцікавішими були статуетки, що стояли коло кожного прибора, і жестом, позою, рухом усього тіла говорили про любов, тільки про любов. Десь грала, не перестаючи, невидима музика. Ти спиш? Ти вже спиш?

Це були останні слова, які я почув...

...потім — може, чув я, може, це мені тільки здалося... кудись несли мене... стримані мужські голоси, щось коротко говорили коло мене, а потім...

...як прозаїчно...

...я прокинувся всього-на-всього... на своїм бруднім ліжку. Голова була важка і — так важкою й зосталася вже назавжди: очевидно, затруїла мене якась отруя.

Я не вбив себе, як присягався, але це тільки тому, що вона ж мені не сказала, чи це останній раз. Я міг же чекати кожної хвилини подовгастого білетика — і я чекав.

Але світ остогид мені. Моя «діяльність» остогидла мені, ночі мої остогидли мені, дні мої остогидли мені. Що вирве у мене з пам'яті її тіло, блиск її порожніх очей і її білих ніг? Хто й чим змусить мене забути отой чарівний непомітний рух тіла, яким вона кликала мене, забути ту хвилю, коли вона витирала сльози мої своїм пахущим волоссям? І що я тепер, гілка суха безлиста на роздоріжжях цього світу, напівзасохлий листок, кинений у болото...

Раз цвіте Mandragora — раз зацвів і я. І як вона ввесь чар і зміст і змісл вкладає в свою квітку — так і я один раз у життя був властителем, топтав будучність і минуле, і знання і стид, аж більше нічого не зоставалося топтати. Mandragora! Bella donna!.. Велика чарівнице Сходу!

♥

Іван Франко
БАТЬКІВЩИНА

*(Присвячую високоповажаному Федору Вовку
на спомин нашої спільної мандрівки 1904 р.)*

I

Нашого товариша Огіанаса Моримуху прозвали ми ще в гімназії Батьківщиною — не на честь популярної газети «Батьківщини», яка тоді ще не виходила, а з іншої причини. Він мав звичай, коли говорив про свого батька, називати його батьківщиною; так само матір позаочі називав материзниною, стрийка — стрийщиною і загалом любив жартома перекручувати або, як він казав, «підліпшувати» мову. Він степенував: добрий, ліпший і ліпшіший; силкувався написати цифрами число кільканадцять, міцно обстоював за численням днів узад: нині, вчора, позавчора, якось, позаякось; боровся з учителями за різницю між словом «повітря», яке вважав рівнозначним із німецьким die Pest — чума, і «повітя», що мало значити die Luft, — одним словом, був незвичайний майстер від язика. Він один у цілій нашій гімназії вмів не тільки говорити по-бойківськи, бойківськими словами, формами й акцентом, але знав характерні нюанси говору майже кожного села в околиці Дрогобича. Він приніс і пувист у курс такі діалектологічні перли мазурського говору з Рихтич, як «zaprzyj dzwirze», що мало значити «запри двері», і «wyzeni imienia na zagumienie», що мало значити «вижени худобу («іміня» в підгірському діалекті) на пасовисько». Він був добрий ученик і добрий товариш, загальнолюблений задля свого доброго гумору, дару удавання різних голосів та висловів та незліченої сили приказок та дрібних оповідань і анекдотів, якими в хвилях веселості щедро пересипував свою мову.

Його батько, старий Моримуха, був, як казали, заможний селянин із Колодруб, невеличкого наддністрянського села. У нас тамошніх селян називають заболотелями.

бо вони живуть на рівнині, яку часто заливає Дністер, серед багон та болот, а на дорогах, які ведуть через їх села, болото, як кажуть, не висихає ніколи. «У нас болото святеньке, — говорив було Опанас, — як розчинять з одною паскою, то кисне аж до другої». «Заболотеї» визначаються також своїм строем: не носять гунь, ані суконних свит, тільки довгі, майже до самої землі, полотнянки. — У нас, як котрий сват виросте високий, — говорив було Опанас, — а в стані тонкий, а одягне таку полотнянку, а в половині перепереже вузьким ремінцем, а зігнеться вдвое, витягаючи ноги з болота, то виглядає зовсім так, як ціп: ціпивно хтось держить у руці, а билень кінцем загруз у болоті.

— А чи правда то, що в вас ті полотнянки перуть, як на Панталіма, то аж знов на Панталіма? — питаємо було жартуючи.

— Неправда! — з комічним обуренням відповідає Опанас. — У нас ніхто не бачив, аби полотнянки прали. Носить доти, доки нижній кінець та й обігниє з болота. Тоді на колодку, відмірить п'ядь та й сокирою цюк-цюк! І полотнянка йде на когось меншого замість нової, а більший дістає нову. І так її все направляють, доки з полотнянки не зробиться лейбик. Сей дістає найстарша бабенця, що сидить за кошином і пряде клоччя.

Ми, бувало, боки зриваємо, регочучись із тих Опанасових вигадок, а Опанас байдуже собі, і не скривиться, мов щирісіньку правду говорить. Які були відносини Опанаса до батька й матері, ми якось не могли зміркувати. Правда, він позаочі називав їх жартуючи «батьківщина» та «материзнина», але ніколи ми не чули, щоб він справді кпив із них або нарікав на них. Тільки збоку знали ми, що старий Моримуха був чоловік заможний, але дуже скупий. У нього не було більше дітей, Опанас був одинак. Моримуха дав його до гімназії тільки наслідком зусильного намагання священика та вчителя, але силкувався надгородити собі ту шкоду не лише тим, що вишукував йому якнайдешевшу й найпоганішу квартиру, привозив йому скупю сухого хліба та бульби або ячмінних круп без омасті, але навіть пізніше, коли Опанас заробляв собі приватними лекціями пару гульденів у місяць, не соромився щопонеділка випрошувати в нього

пару «дудків» то на тютюн для себе, то на топку солі, то на обарінки для вуйчаників та тітчаників дома. І Опанас давав, а для малих вуйчаників та тітчаників і сам купував то калачі, то цукерки, то дешеві забавки та передавав додому.

Раз тільки витягли ми в нашого Опанаса невеличке оповідання про його батька, та й то треба було його від нього, як то кажуть, кліщами витягати. То так було. Одного понеділка старий Моримуха чомусь не міг приїхати до Дрогобича і передав цілотижневий провіант для сина через якогось сусіда, розповівши йому, де й як має шукати синові квартири. Приходить сваток до нас на квартиру з кобелею в руці та й питає крізь вікно:

— А ци тут Каганців Панаско?

Ми поприходили зі школи, а Опанаса ще не було.

— Каганців? — перепитуємо. — Тут живе Опанаско, але не Каганець, тільки Моримуха.

— Ну, та той, той, той сам. У нас його називають Каганець.

— Ба, та чому? Через що? — питаємо ми зацікавлені.

— Е, та то би довго повідати, а мені нема коли. От нате, тут йому тато футраш передав. Виберіть із кобелі, бо кобеля моя.

— Та розповіджте-бо, чому старого Моримуху називають Каганцем? — налягаємо ми.

Але сусід уже взяв кобелю, натиснув стару солом'яну крисаню на потилицю та й, обертаючися йти геть, каже:

— Питайте Панаска, він вам скаже, а я не маю коли.

Та й пішов. А коли Опанас прийшов зі школи, ми зараз до нього, як пси до діда на перелазі.

— Чому твого старого називають Каганцем?

— А ви відки се знаєте?

— Та був тут ваш сусід, приніс тобі футраш та питав, чи тут Каганців Панаско?

— Ну, то було його питати, відки мою батьківщину прозвали Каганцем.

— Ми питали. Він велів запитати тебе.

— Ей, дайте мені спокій!.. Я такий голодний, як коби б у мні дно випало, а вам чорт зна чого захочується.

— І ми голодні. Та поки обід буде — говори.

— Говоріть ви; я послухаю.

— Ні, зараз кажи, чому твою батьківщину прозвали Каганцем?

— Та чому? — нерадо мовив Опанас.— То колядники збиточники. Прийшли колядувати під наші вікна, а тато не мав дрібних.

— А може, не хотів дати? — втрутив хтось.

— А може, й не хотів,— згодився Опанас.— Досить, устав з лави та й стукає до вікна, нібито не треба. А колядники кричать: «Татусю, та ж то різдво Христове, раз у рік свято! Годиться колядників приймати». А тато каже: «Вже були трої».

— А то, певно, неправда була? — втрутив знов хтось збоку.

— Та, може, й неправда. Або я знаю! — згодився Опанас.— А колядники не хочуть уступитися. А тато до них: «А будете колядувати за каганець вівса?» Як почули колядники таку ціну, то зразу в сміх, потім помуркотіли щось поміж собою, а потім крикнули: «Будемо!» — та й заколядували.

Опанас урвав, мов нараз похопившись, що задалеко забіг у своїм оповіданні.

— Ну, як заколядували? — питаємо.

— Або я знаю,— каже якось несміло Опанас.

— Знаєш, знаєш! — кричимо.— По носі тобі видно, що брешеш! Зараз говори, як заколядували.

— Але ви будете з мене кпити.

— Ні, слово честі, що не будемо.

— Або з моєї батьківщини.

— Ні-ні, говори сміло!

— Та як заколядували! Там між ними був такий цупкий на вигадки, так той зотягнув, а всі за ним, та так мов сокирою рубають.

Бог предвічний народився,
Прийшов днесь со небес;
Моримуха так, як пес,
Розвередився.

Тріє цари ідуть со дари:
Парубки, співаки,
Раз у рік колядники
Колядували.

Тріє цари, де ви йдете?
Та й ідіть далі в світ,
Бо у мене грошей ніт,
Дармо ревете.

Звізда ясна об'явилася...
А я вам хіба дам
За колядку співакам
Каганець вівса.

Слава Богу, вже й пісні кінець!
Нам овес, а ти пес,
Та вже будеш вік увесь
І сам Каганець.

— Ну, але вже колядники не дожидали того вівса. Вибігли до них татунь з палицею, а вони лиш поза хату злопотіли, як коні. І ще тої самої ночі та нова колядка пішла скрізь по селу, і відтоді татуна прозвали Каганцем. Уже вони до попа і до вїйта на скаргу ходили, та що з того, ще їх наганьбили, а того, що їм приліпили злі язики, вже до смерті ніяка людська сила їм не відійме.

Опанас розговорився, та коли скінчив і замовк, ми могли зміркувати, що йому й самому неміло було, що так розбалагався. Кілька день по тім він був якийсь квасний та незадоволений і на всякі питання відповідав нерадо, просто кажучи, відбуркувався. Так і видно було, що сам собі вразив якесь болюче місце і не міг дарувати собі того. Була у нього якась тиха амбіція, що, раз ображена, огороджувалася мовчанкою, особливо коли та враз до-торкала його улюбленої «батьківщини».

З часом я переконався одначе, що назвою «батьківщина» він обіймав не так своїх родичів та свояків, як радше щось неособове, хоч не можна сказати, щоб абстрактне. Я мав нагоду раз під час вакацій загостити до нього додому. Після могого рідного Підгір'я його рідне село, положене на болотистій Дністровій долині, серед лоз та очеретів, видалося мені страшенно нецікавим та одноманітним. Низенькі хати, низенькі плоти, коряві верби, чорні вільхи понад берегами грузьких річок і рівнина-рівнина, поперетинана бездонними болотами, стругами та охабами,— все те якось давило мою душу, навівало сум і нудоту. А мій Опанас бігав по тій сумній околиці оживлений, веселий, щасливий, що я й пізнати

не міг того тихого, малоговоркого та задуманого хлопця, яким він був у Дрогобичі. Він увесь день тягав мене по вбогим садку довкола своєї батьківської хати, оповідав мені історію кожного дерева, кожного корчика, кожного рівчака і кожної кладки. Він знав кожну стежку на непереглядній наддністрянській сіножаті, кожну баюрку і кожний закрут ріки, знав, у яким очереті гніздяться дикі качки, а де можна знайти достиглі ягоди смородини. Кожду грушку на межі, кожний корч жостелі серед тернини над річкою, кожний кетяг калинових ягід, навислий над водою, і кожду темно-багрову «павку» на очереті він вітав радісними окриками, як старих знайомих. І всюди він умів щось цікаве оповісти, з кожною дрібницею в'язався якийсь момент його життя. «Отут ми тої і тої осені зловили журавля на нічлізі. Отут моя батьківщина торік чепила величезного шупака: жид у коршмі, не торгуючися, дав два папірки. Отуда треба йти навпростець до Луки... Отут мені раз трапилося те й те». Він не вгавав весь час мойого побуту, був невтомний, бігаючи зо мною скрізь і оповідаючи про все, а все було цікаве-прецікаве для нього. Сей мій невеличкий побут у його селі дав мені ключ до розуміння його вдачі, його тихої і глибокої пристрасті, що була, можна сказати, основною нотою його життя. Я ще ніколи не бачив хлопця, щоб так горячо любив свій рідний куток, так зжився з ним і весь жив у нім, і мене дивувало тоді лиш одно: як можна було так усею душею прив'язатися до такого мізерного, сумного, однотонного та нічим не визначного місця, як ота його славетна «батьківщина».

II

Я пішов на університет двома роками швидше від Опанаса Моримухи, та й потім якось не зійшовся з ним ближче. Я знав лише, що він здав матуру, на жадання свого батька записався до духовної семінарії, хоч не почував у собі ніякісінької охоти до духовного стану, та швидко якось виступив із семінарії та переписався на філософію. Якось по році я довідався припадково, що обоє старі Моримухи померли, так що Опанас лишився самотнім спадкоємцем своєї батьківщини. Швидко

потім я зовсім стратив з очей Опанаса. Він якось щез зі Львова, і ніхто з його ближчих знайомих, у кого я перепитував за ним, не міг сказати мені нічого про те, куди він подівся. В першій хвилі я подумав було, що він покинув університет, до якого його нічогісінько не тягло, і пішов на село, на батьківське господарство. Я вже збирався «на хибив-трафив» написати йому лист і поздоровити його з улюбленим сільським життям, коли одного разу здибав у Львові кількох селян із того села і почав розпитувати їх про Опанаса. Вони зразу не зрозуміли, про кого я питаю, а далі один, догадливіший, гукнув:

— А, се ви про Панаска! Про Каганцевого Панаска! Ого, зійшов пан Панаско на пси.

— Е, ні, куме,— перебив йому другий.— Неладно так казати. Хто ще знає, що з ним сталося. Я гадаю, що він подався на пана.

— Як же се так? — запитав я.— Один каже, що зійшов на пси, а другий, що подався на пана?

— Та то на одно вийде,— мовив перший селянин, очевидно, більше жартливої вдачі.— Бачите, скоро вмер старий Каганець, Панаско прійхав і аби вам слово сказав кому, порадився, чи що, а він просто до жида та й бух! — продав йому усю свою батьківщину.

— Та й ще як продав! Запівдармо! Так, як би хотів із рук позбутися! — з жалем крикнув другий.

— Се правда. Якби був до нас обізався, ми були б йому дали без торгу десять тисяч. Бо там, пане, маетки були! А жид за п'ять тисяч узяв. А скоро гроші в жменю, наш Панаско сів на ту саму жидівську таратайку, якою прійхав, та й дмухнув із села.

— Наші люди аж тоді довідалися про його вчинок, як виїздив. У селі крик зчинився. Повибігали з хат баби, чоловіки, кленуть Панаска, гукають за ним: «Юда! Юда! Батьківщину продав!» Далі молодші за грудки, за камінці, давай шпурляти за ним та все кричать: «Юда! Юда!» А стара Безкрилиха вискочила зі свого обійстя, стала серед дорoga перед його фірою та кричить: «Панаску! Ідеш уже? Та чекай, іди на цвинтар, вели відкопати тата та покласти по-людськи, бо він у гробі перевернувся!» Але фірман-жид штовхнув стару дишлем у груди, перевернув у сніг, бо то зимою діялося, та й погнав світами. І

відтоді вже ми не бачили Панаска і не чули, що сталося з ним.

— Та вже певно, що добра йому не буде! — задумано мовив другий селянин.— Де ж би пан біг міг благословити такого чоловіка!

Отся відомість була для мене такою несподіванкою, що довго я попросту не міг отямитися... «Як-то, — думалося мені, — той Опанас, що, бачилось, так усім серцем і всею душею прилип був до своєї батьківщини, жив у ній думками і жив нею, — він мав би ні з сього ні з того продати її, та й ще жидові?!» Відомість була неправдоподібна, дика, та проте сумніватися про її правдивість не було ніякої можності. Я пробував вдумуватися в її причини, та не міг нічого придумати. Вчинок Опанаса був для мене загадкою, над якої розв'язанням я мучився досить довго, та, не догадавшись нічого, покинув думати, хоч у глибині душі якимось не важився з повним переконанням повторити окрику: «Юда! Продав батьківщину!»

III

Від того часу минуло десять літ. Доля кидала мене в різні боки, водила по різних закутках нашого краю і робила зо мною всілякі експерименти, чи, як кажуть, держала зо мною тверду школу. Одна її лекція завела мене в один із найглугіших закутків наших гір, до села, позбавленого всякої комунікації, доступного звичайно хіба верхи або зимою саньми, затесаного між великими лісами, крутими горами і рвучою гірською рікою. В чудовій, затишній долині, обставлене темними стінами лісів, лежало невеличке сільце, радше подібне до пустельницького скита, ніж до новочасної оселі, тим хіба новочасне, що в ньому невилазно гніздилася зовсім не ідилічна біднота, бруд, убожество та темнота. Сільце з невеликою церковцею на однім горбику і з просторою та невимовно брудною коршмою внизу при одинокій вулиці, що zarazом була ложищем маленького гірського потоку, тулилося, як сирота, одним своїм кінцем до чорного бору, другим губилося в яру над рікою. Від хаток, не отінених ніякою садовою, крім верб та смерек, вибігали дві-три стежки на супротилежну гору, внизу по-

криту худими вівсяними нивками, а далі обгорілими пеньками недавно спаленої «пасіки»¹ та корчами ялівцю. Сі стежки — то була одинока комунікація, що вела з сього світом забутого закутка далі на Бескид і в Угорщину.

Мені приходилося їхати з Угорщини і минути те село, не зупиняючись. Ми їхали верхи з провідником — угорським парубком із одного пограничного села. Ми поспішали, щоб на вечір добратися до найближчого місця, та наш план перемінила ріка. Минулої ночі в горах упав сильний дощ, і коли ми доїхали до ріки, ми побачили здоровий, жовто-каламутний вал, що зі скаженим клекотом, пінячися, б'ючися о береги та котячи по своїй ому дну з глухим гуркотом грубе каміння, сунувся вниз, перериваючи всяку комунікацію нашого села з дальшим світом.

Коли ми почали з'їздити над сам бережок ріки, з одної хати вийшов чоловік і, побачивши нас, почав махати нам обома руками і кричати щось. Хоч і як недалеко було від нас до нього, але за ревом та клекотом води ми не могли розібрати ані слова.

— Що-що? — закричав з усеї сили мій провідник.

Чоловік переліз тим часом два перелази, відчинив ліску і вийшов на вулицю проти нас.

— Та куди там їдете? — запитав він, не здоровкаючися з нами.

— Хочемо на другий бік, — мовив провідник.

— Та не видите, що вода велика?

— Та видимо. А не покажете нам, куди тут переїхати?

— Хіба перескочите, — мовив чоловік, здвигнувши плечима.

— Як то? — запитали ми обидва враз.

— А так, що броду не є.

— А може, де міст?

— Моста не є.

— А може, добра кладка?

¹ Пасікою називають у горах місце, де весною вирубано, а восени спалено ліс, щоб навесну на тому місці засіяти «збіжжя», себто овес.

— Кладки не є.
— Ну, а переїхати не можна?
— Каміння несе. Коням ноги потріе.
— Ну, то що ж нам робити?
— А перечекати, аж вода впаде.
— А коли впаде?
— Чей, завтра.
— Значить, доведеться ночувати, — мовив я, обертаючися до провідника. — Не знаєте, де би тут переночувати? — додав я, обертаючися до місцевого чоловіка, бачачи, що мій провідник стоїть заклопотаний та чуває потилицю.

— Та де би? Хоба в коршмі.
Я зазирнув питаючим оком на свого провідника. Сей усе ще стояв, держачи за поводи наших коней, і одною свобідною рукою чухався по потилиці.

— Ну, що, Михайле? — запитав я, бачачи, що він не говорить нічого.

— Та нічого, прошу пана.
— Підемо ночувати до коршми?
— Як пан знають. Я не піду.
— А то чому?
— Я вже раз ночував там та й залявся не ночувати більше.

— А то чому?
— Тут, прошу пана, найкусливіші блощиці на всі гори.
Відповідь була коротка і переконуюча. Я обернувся знов до місцевого чоловіка.

— А не можна би проситися до вашого егомостя на ніч?

— У нас нема егомостя. До нас доїздять до дві неділі на відправу.

— А може, до якого газди?
— Та не знаю. Може би... Лиш не знаю, у кого би?

А потім, подумавши хвилину, він додав:

— Хоба би у нашого навчителя.

— У вас хіба є навчитель?

— А є.

— То, значить, є й школа?

— А є. Вже п'ять літ маємо чколу.

— А де ж той ваш вчитель?

— Та недалеко. Он тут за коршмою.

І він показав нам дорогу. Було справді недалеко. По дорозі, йдучи стежкою понад потоком, що заступав місце головної сільської вулиці і якого берегом провідник проводив коней, я встиг розпитати у чоловіка, що їх навчитель молодий іще чоловік, живе сам, нежонатий, не виїздить майже нікуди з села, що у нього не буває ніхто чужий і що громада досить задоволена з нього, бо вчить дітваків пильно, не б'є в школі та й з людьми людяний: у всьому порадить і не одного й грішми порятує, хоч сам живе бідно. Отак розмовляючи, ми дійшли до «чколи», що стояла на крутому березі над потоком. Заїзду до неї не було ніякого, тільки стежка горі невеличким пустим огородом. Школа була така ж сільська хата під соломою, як і інші, збудована хіба остільки відмінно від селянських, що складалася з двох половин, переділених вузькими сінми. Одна половина з трьома вікнами до городу — се була шкільна зала, а друга з двома вікнами — помешкання вчителя. Перед сею половиною огород був скопаний, засаджений яриною, з-між якої тут і там виростили гарні щепки яблунь та груш; пліт отінювали густі корчі насадженої малини, порічок та «веприн»¹. В однім куті стояла альтанка, отінена густим диким хмелем та обсаджена смерічками. Смерічки, засаджені в два ряди перед дверима, по п'ять у кождім ряді, заступали місце ганку. Двері були заперті, але вчителю застали в альтані. Пора була літня, вакаційна, і шкільного заняття не було; він, очевидно, порався в своїм огороді, а тепер відпочивав у альтані та покріплювся квасним молоком і чорним житнім хлібом.

Я ввійшов до альтани й поздоровив його. Він мотнув головою, не відповідаючи нічого на моє поздоровлення і не встаючи з місця. Я попросив його переночувати мене і мого провідника. Він видивився на мене якимось тупим поглядом і, не перестаючи жувати, дивився досить довго, не говорячи ані слова. Я стояв у вході дивився на нього з заклопотанням, не знаючи, як мені

¹ Агрус.

бути. На поміч мені прийшов селянин, що припровадив мене.

— Та вже, пане вчителю, будьте ласкаві! Я би й сам переночував панича, але, знаєте, в мене тісно. А в коршмі не хочуть, бо там блошиці.

Учитель поклав ложку, встав і, не кажучи до мене ані слова, вийшов з альтани та пішов до перелазу, за яким стояв мій угро-руський провідник з парою коней.

— Ти відки? — запитав він.

— Та з Волівця.

— А багато взяв від панича?

— Та два ринцьки.¹

— А заплатили тобі?

— Та заплатили.

— Ну, то сідай на коня і їдь додому. Ще маєш час доїхати.

— Та чому ні? До ночі доїду до своєї границі, а там я вже як дома.

— Ну, то добре. На, маєш шустку² на тютюн. Їдь, а я вже панича проведу, куди треба буде.

Я з не меншим, як досі, зачудуванням слухав тої розмови і дивувався, як се так пан учитель, не розвідавшись гаразд, розпоряджається моїм провідником. Я наблизився до нього і сказав:

— Мені би треба до Турки.

— Добре-добре, най він їде, — відповів якимось байдужно учитель, навіть не обертаючися до мене. І мій провідник поїхав. І місцевий селянин, поклонившись, пішов собі додому. Ми лишилися самі.

— Позвольте вам представитися, — сказав я, знов наближаючися до нього.

Він усміхнувся якимось силуваним сміхом.

— Ніби я не знаю тебе! За першим разом пізнав. То хіба ти не пізнав мене.

Я придивився йому, та не міг пізнати. Се був чоловік на вид 35 літ з довгою чорною бородою, трохи згорбле-

¹ Гульдени.

² Шустка (шістка) = десять крейцарів.

ний, у літній полотняній блузі і в таких самих штанах, з якимось не то меланхолійним, не то заляканим і непри- томним видом. Його очі немов уникали вашого погляду, але тоді, коли він не чув на собі вашого погляду, вони спочивали, вперті десь у одну точку, в якусь далечінь, немов відси визирали когось. Я глядів, та не міг пізнати його. Він якимось скривився, далі здвигнув плечима і похилив голову.

— Ну та й не диво. Давно ми бачилися. А ти навіть у мене в хаті був. Моримуха Опанас, тямиш?

— Та не може бути! — скрикнув я. — Опанас! Ні, ні- защо не пізнав би! Та господь з тобою! Відки ти тут узаявся? Вчителюєш? І в такому глужім закутку! І стільки літ я не чував про тебе... Ну, ходи, оповідай, що з тобою?..

Я засипав його питаннями, та він похилив голову і якимось спідлоба дивився на мене, немовби або не вірив у щирість мого зацікавлення або міркував над тим, як би викрутитися від моїх запитань.

IV

Увечері при лампі ми сиділи в кімнаті вчителя і розмовляли. У мене знайшовся чай та цукор, пан учитель роздув огонь та розігрів окріп, і ми згадали старий школярський звичай, попиваючи гарячий чай та закусуючи хлібом та бриндзою. Моримуха їв з апетитом, слухав моїх оповідань, та сам говорив мало. Оповідуючи про спільних знайомих, учителів та товаришів, я пильно дивився на нього, силкуючися пізнати давнього Опанаса, та все щось немов перепинювало мені, заслонювало знайомі риси, показувало в привичнім для мене обличчі якісь чужі, невідомі мені риси. Я мав таке враження, немовби в житті того чоловіка пройшла якась широка й глибока борозна, якою відорано його минуле від те- перішнього. Кілька разів мені здавалося навіть, що в заляканій чи апатичній душі сього нового Опанаса воружиться щось, блимає якийсь огник, що рад би освітити сю дивну борозну, що якісь питання, якісь признання снуються у нього на язиці, раді зірватися та вилитися, але якась таємна сила зупиняє, прогонює їх назад у глибину його душі. Я постановив собі допомогти тим боязким

пташкам зірватися і вилетіли, постановив, як кажуть, легенько потягнути Опанаса за язик.

— А я недавно був у твоїм селі,— закинув я несподівано.

— В моїм,— з якоюсь дрожжю в голосі відповів Опанас. І, сумно всміхаючися, додав: — Де там у мене яке село? Хіба те моє, де я тепер.

— У твоїм ріднім,— поправив я.— Там, де твоя батьківщина була.

— Минулося-забулося!

І він махнув рукою і звисив голову.

— Ну, але тебе там люди не забули. Хоч ніхто не міг сказати мені, куди ти подівся.

— Благословляють мене?

— Не можу сказати, щоб так дуже,— мовив я.— А все-таки не можуть вийти з дива, що тобі сталося, що ти так, ні сіло ні впало, продав свою батьківщину. А особливо я здивувався. Адже я знав, як ти любив її.

Опанас кинувся, мов ужалений.

— Ти знав! Що ти знав? Ти міг знати лише частину. А проте...

Він знов махнув рукою і звисив голову.

— Ну, Опанасе, скажи по правді, що се з тобою сталося? Так ти якось ні з сього ні з того щез із нашого горизонту, так безслідно пропав... А ще потім та нагла продаж батьківщини...

— Се не потім було, а дрібку перед тим,— нервово, мов зачеплений за болюче, втрутив Опанас.

— Ну, то вже чи потім, чи перед тим, а все-таки загадка. Я довідався про смерть твоїх старих і думав, що ти пішов сісти на ґрунті та господарювати. Вже збирався писати тобі на село, коли якось випадком довідався від селян, що ти продав усе...

— Ще до того жидові! — додав він з гірким усміхом.

— І вибрався кудись. Зрозумієш і сам, що я не знав, що й думати про се.

— І що ж ти думав?

— Нічого не думав. Зупинився на тім, що тут якась загадка, якої самою логікою не розв'яжеш.

— А інші товариші що?

— Якось не доводилося ні з ким говорити про тебе. Ти в товариствах ніколи не бував.

— Ну, певно, забули! — мовив Опанас.— І добре так.

— Але скажи, що таке тобі сталося? Йшов у один бік і раптом звернув з дороги та й гаття! Немов якась киценька перебігла тобі дорогу.

Опанас аж підкинувся, мов ужалений.

— Киценька! Ти тямиш її?

— Кого?

— Адже ти отсе згадав про неї. Значить, знаєш щось. Догадався! Чи, може, чув що від когось? А може, вона сама?..

І він з жахом впер в мене очі.

— Вибачай, Опанасе, але я, бігме, не розумію тебе. Про кого я згадав? Хто такий вона сама?

— Киценька.

— Що за киценька?

— Як-то? Не тямиш Киценьки? І не знаєш моєї історії?

— Та нічогісінько ж. І про яку се ти киценьку?

— Не тямиш? А, правда, ти не бував у Суберльової.

— Був пару разів.

— Ну, то, може, пригадаєш. А втім...

Я пригадав собі кав'ярню Суберльової, що була на розі вулиць Вірменської і Гродзиських. Се була нічна кав'ярня з дамською обслугою, свого часу ославлене місце гулянок золотої молодіжі. Я заходив туди рідко, і то лише вдень, тому й не диво, що назва Киценьки не сказала мені нічого.

— Там була одна панна,— мовив якось нехотя Опанас.— Свого часу славна була. Її звали Киценькою. Брюнетка, з розкішним волоссям, з чорними, блискучими очима. Лице — кров з молоком. Зуби чудові. На устах усміх такий, що аж за серце хапав. Голос — у розмові, не в співі, бо вона мало співала, — але такого голосу я не чув ніколи. Та й загалом уся вона, кожний її рух, кожда рисочка, кожде слово, кожний позирк її очей — усе в неї було таке, що я від першої хвили забув себе, все в неї мені видавалося невиданим і нечуваним, таким, якому нема пари в світі. Недаром кажуть, що закохання — слабкість, манія. Коли я побачив її, почув її голос і усміх, на мене найшла така хороба, і то в такім сильнім ступені, що я

навіть здумати не міг того, щоб їй опертися. Знаєш, що я звичайно не був ласий до жіноцтва, ані надто чутливий. Але тоді се наскочило на мене раптом з такою силою, що я цілком стратив застанову. Так, мовби з лісової гушавини нараз вийшов на лісову пожежу. І я станув без власної волі, без сили, без тям. Чув, що судьба заглянула мені в очі і що не втечу від неї.

Опанас зупинився. Він аж задихався, наговоривши стільки одним духом. На його білому лиці запалав гарячий рум'янець, мов і справді випечений пожежею. Він говорив з очима, втупленими в землю, немов углиблювався в своє внутрішнє життя і боявся глянути мені в очі, щоб я кризь них не заглянув йому в душу. Помовчавши трохи та сьорбнувши чаю, він заговорив знов, проти свого звичаю сквапно, уривано, немов ловлячи образи, що неслися по овиді його душі, мов дощові хмари.

— Я не був частим гостем у Суберльової. Але раз засидівся до пізнього вечера. Сиджу за газетою, коли підвів очі, побачив її. Витріщив очі, мов сам собі не вірив. Зачудування — се було перше і найсильніше чуття, яке опанувало мою душу. «Невже?», «Чи справді?» — такі питання вертілися в моїй голові, мов сухе листя в осінньому вітрі. Я сидів і дивився на неї. Коли вона проходила поміж столами, мої очі бігали за нею, як вірні собаки за паном. Коли наближалася до мене, мене кидало в жар, пробігало дрожню. Коли вона щезала, я сидів, мов оглушений, і ждав її. Минала година за годиною; у мене навіть не ворушилася думка в голові, щоб іти кудись. Йти? Куди йти, коли тут був увесь світ, було сонце, було життя? Десь коло одинадцятої прийшли деякі товариші, вже добре підпиті, з голосним реготом, веселі, співучі. Вони позасідали при двох столах, замовили цілу масу коньяків, а побачивши мене, притягли мене до себе. Вона ввійшла, несучи замовлені коньяки.

— А, Киценька! — закричали вони і почали тиснутися до неї. — Servus¹, Кицю! Як ся маєш? Здорова була! Wie gehts?²

¹ Форма привітання, буквально «ваш слуга» (лат.).

² Як живеться? (нім.).

Десятки рук простяглися до неї, одні брали чарки з коньяком, інші тислися до її грудей, рук, плечей, стану, доторкалися її, щипали її. Я весь тремтів, стояв мов обсипаний приском. У мене в голові шуміло, немов мене оглушено довбнею. А вона йшла спокійно, байдужна на всі безсоромні рухи, дотики та окрики. На її лиці грала якась маєстатична усмішка, немов увесь отой п'яний гармидер не досягав до її п'ят, не міг доторкнутися до неї, ані тим менше опоганити її. Я також узяв чарку з її рук і почув при тім, як її очі спочили на мені. Я затремтів увесь, кров ударила мені до голови, і та чарка коньяку полилася в моє нутро, мов огненна течія. Я якось безтямно зажадав іще одної «колійки», а далі не тямлю, що діялося зі мною. Знаю лише, що у мене в кишені було двадцять гульденів, із яких я другого дня не знайшов ані цента, що ми ревли пісень і перекидалися цинічними жартами, що вона сиділа у мене на колінах і торгала мене за вуса, а я плакав, цілував її руки і безтямно белькотав:

— Киценько! Життя моє! Киценько!

Хто, коли й як завів мене додому, роздяз і поклав до ліжка, я й досі не знаю. Я прокинувся другого дня аж десь над вечором з тріскучим болем голови. В горлі щось пекло, в ухах шуміло, і я не міг отямитися, де я і що було зо мною. Та коли нарешті я зволікся з ліжка і вимочив голову в воді, мені почала вертати пам'ять прожитої ночі. Я не почував ні сорому, ні жалю, не міркував ні про що, хіба про те, що у мене нема грошей, щоб і сеї ночі бачити її, бути з нею. Та се була невелика ще турбота. Я одним позирком обміркував, що з мого гардеробу можна продати, щоб добути гроші. Книжки, розуміється, без ніякого міркування пішли зараз «на гєбраїку». Пішов і годинник. О десятій я вже сидів у кав'ярні і знов мучився: і горів, і тремтів, дивлячися на неї. Вона ходила поміж столами, гарна, маєстатична, ані сліду втоми, перепою, невиспаної ночі не було видно на її непорочно чистім, дитячо-невиннім лиці. На мене вона якось не дивилася, а може, тільки робила такий вид, немов не бачить, не пізнає мене. Я просидів отак мовчки до першої години, пив одну чарку по другій і не осмілювався заговорити до неї, та й вона не чіпала мене, хоч тут, то там поблизу мене лунав її срібlistий сміх, коли до неї заговорювали або

зачіпали її знайомі паничі. По першій я вийшов із кав'ярні і пішов додому.

Почалося для мене життя від ночі до ночі. Я покинув ходити на університет, покинув думати про себе, про свою будущину, жив тільки тим, що бачив її, ловив вухом її сміх та її слова, думав про неї. Після тої першої ночі я не пробував заговорити до неї, та й вона, бачачи, що я не п'ю і не сиплю грішми, не цікавилася мною і немов і зовсім не добачала мене. Та мені про се було байдуже. Я не був заздрісний, коли інші жартували з нею, обіймали, щипали або цілували її. Я, бачилося, навіть не любив її так, як люблять закохані. Я тільки почував невідхильну потребу щодня бачити її, так, як відчуваємо потребу світла та повітря.

V

Ми допили чай, але спати нам не хотілося. Мені цікаво було дослухати до кінця Опанасову драму, в якій для мене виявлялася чимраз яркіше вся його тиха, та глибоко пристрасна натура. А Опанас, очевидно, рад був, що може перед кимось висповідатися, що знайшов слухача, який розуміє його і симпатизує з ним. Він потер долонею чоло, поглядів на мене якийсь час недовірливо, немов боявся мого осуду, але, не бачачи на моїм лиці нічого такого, що могло би знеохотити його, відвернувся знов очима до кута і почав тихим голосом:

— Сказати тобі по правді, все те, що далі сталося зі мною, се був якийсь такий чортівський танець, що я й досі не приберу йому назви. Іноді мені здається, що то був сон, що я відтоді й досі сплю і ось-ось прокинуся таким самим студентом, яким був тоді, коли побачив Киценьку. А іншим разом я готов вірити в чудо, в призначення, в чари, в що хочеш, — так неправдоподібним видається мені все те, що тоді сталося зі мною. Зрозумієш, що й оповісти тобі всю отсю історію не зумію докладно. Мабуть, не одно важне діло шмигало поуз мене, а я й не завважував його, і навпаки, моя увага не раз серед того шаленого виру подій зупинялася на мало важних дрібницях, на привидах, із яких потім годі було зліпити щось ціле та природне.

Почалося з того, що одного дня я одержав із дому телеграму: «Приїжджай зараз. Твій тато». Щось немов торкнуло мене в душі, коли я прочитав ті слова. Але телеграму я одержав о дев'ятій годині вечором, саме коли вибирався до кав'ярні Суберльової, щоб пасти свої очі видом Киценьки. У мене тремтіли руки. Я кинув телеграму на стіл, не думаючи про неї, натиснув шапку на вуха, бо надворі ревла та свистіла хуртовина і біла в очі снігом, і побіг вулицями. У мене було ще в кишені кілька гульденів, одержаних за продаж годинника. За півгодини я сидів уже в кав'ярні серед клубів диму та п'яного гамору, пив чорну каву, читав газети, а властиво глипав іноді очима на друковані сторінки, а сам ненастанно глядів на двері, якими мала ввійти вона. Але минула десята — вона не приходила, минула одинадцята — її не було, минула дванадцята — Киценьки ні слуху ні духу. Я сидів, мов у гарячці, пив одну чарку за другою, в голові у мене шуміло, перед очима скакали друковані букви з газет, які я держав у руках, та думки не клеїлися в моїй голові. Нарешті по важкій боротьбі з самим собою я зважився запитати у одної з тих панночок, які usługували сьогодні, що сталося з Киценькою.

— О, вона вже не прийде сюди! — весело відповіла панна, сідаючи біля мене і дмухаючи мені дим із своєї папіроски просто в очі.

— А то чому?

— А вам цікаво знати?

— Авжеж цікаво.

— А мені не цікаво оповідати.

— А чого треба, щоб вас зацікавити?

— Го-го, багато дечого треба. А поперед усього два келишки коньяку, щоб добре бесідувалося.

Я велів принести два келишки коньяку. Вона стукнулася зі мною, пригубила свою чарку, а решту вилила на тацьку. Я також лише пригубив і не пив.

— Отже, що сталося з Киценькою?

— Нема її.

— А де ж вона?

— А нащо вам знати?

— Треба.

— А пощо треба? Так вам вона сподобалася?

- Та вже чи сподобалася, чи ні, а треба.
 — Е, ні, я на таке не пишуся. Кажіть, подобалася вам чи ні?
 — Авжеж сподобалася.
 — І ви закохані?
 — Смертельно.
 Мої уста сміялися, а за серце стискало щось, мов кліщами.
 — А, коли смертельно... Але пийте! Чому не п'єте?
 Я випив.
 — Ще два коньяки! — гукнула вона кельнерові.
 — Пан велять? — запитав мене кельнер, не дивлячися на неї.
 — Так, — сказав я машинально, не зводячи з неї очей.
 Вона знов дмухнула мені димом із своєї сигаретки просто в очі.
 — Смертельно! Бідний хлопчина! І за що властиво?
 Ну, скажи, за що ти любиш її?
 — Або я знаю? Так якось трапилось. Але де вона?
 — Може, дома.
 — Чому не прийшла сюди?
 — Бо її відправлено. А може, й сама виступила. Сього не знаю.
 — А де вона живе?
 — Тут же на другім поверсі.

Мене мов штовхнуло щось. Я готов був у тій самій хвилі відіпхнути свою розмовницю, зірватися з місця і без тями бігти кудись, бігти до неї, щоб лиш побачити її, бути на хвильку близько неї. Та все-таки я переміг себе, зробив байдуже лице, покликав кельнера, заплатив і вийшов. Опинившись на вулиці, я мимовільно обтер собі піт із чола і важко відітхнув, мов вирвався з-під тяжкого тягаря. Потім я пішов вулицею навмання, силкуючися зміркувати, що властиво сталося і що значить для мене ся новина? Вона покинула службу в кав'ярні. Чому? Ну, се байдуже. Але вона без служби. Може, в прикрім положенні? Може, у неї стара мати, дрібні сестри та брати, яких вона мусить удержувати? Мені набігали на ум різні положення, де дівчина, нібито пропаща, являлась героїнею, що жертвувала свою дівочу честь на удержання своєї рідні. Я постановив собі навідатися

до неї, розпитати у сторожа про її обставини, віддати все, щоб допомогти їй. Я укладав собі різні плани, як доступити до неї, зблизитися до неї, здобути її довір'я, і з тою постановою зайшов додому, розібрався напотьмки і ліг спати.

І спав твердо десь до другої пополудні. Мене збудило сильне стукання до дверей. Листоноші із телеграмою. Я відчинив, підписав рецeпис, машинально розірвав телеграму, прочитав: «Приїжджай зараз. Твій тато!» Я здивувався. Що се таке? Я ж уже дістав таку телеграму. Чи се та сама, надана другий раз? У нас поштар іноді нап'ється та перепутає висилку. А коли ні, то що се значить? Чого два рази те саме телеграфують? Чого приїздити тепер, зимою, в таку хугу? Залізнична стація у нас мала, від неї чотири милі дороги саньми, у мене нема й оджеї такої; щоб можна було пускатися в таку дорогу. Що се може значити? Я тер долонею чоло, мучився думками, напився води і заснув. А коли прокинувся десь коло п'ятої, одинокою моєю думкою була Кишенька. Що з нею? Як добратися до неї? Де здибати її? Про телеграми я й не думав. Зібрався, замкнув pokій і вибіг на місто. Пообідавши, я побіг на Вірменську і почав ходити поперед каменицею, надіючися здибати Кишеньку, коли буде виходити або виходити з брами, а тоді вже, — що тоді буде, я й не брався думати, але чув у своїй душі якусь незламну постанову, якусь непохитну певність, що тоді здобудуся на якийсь рішучий крок.

Десь коло сьомої вона вийшла, гарно одягнена, в барвистім капелюсі з великим страусячим пером. У мене завмерло серце. Я поклонився їй, але підійти до неї, заговорити не було ані думки. Вона злегка кивнула мені головою і пішла, гордо випрямлена, вулицею. Я йшов за нею в віддаленні яких двадцятьох кроків. Я не зводив очей із її капелюха, мов моряк із Полярної звізди. Мене потручували, мені ставали на ноги, сніг замітав мені очі, та я не зважав ні на що. А вона озирнулася раз, озирнулася другий раз і, очевидно, все пізнавала мене. Що діялося в моїй душі в ту пору — страшно подумати. Одинока думка: невже вона т а к а? Ся думка, така натуральна в данім випадку, вистарчала для мене за ціле пекло. Я біг за нею, весь тремтячи, задиханий, безтямний, а вона,

здавалося, йшла все швидше, віддалялася від мене все більше, вибирала самі найлюдніші вулиці, потім вийшла на ринок, пройшла одним боком, вийшла на Трибунальську. Її капелюх чимраз частіше тонує у потоці чужих темних постатей і нараз щез зовсім. І я побіг наперед, кинувся сюди й туди — нема Киценьки. Мов шалений, бігав я по всіх суміжних вулицях, довкола ринку, по Галицькій, по Мар'яцькій площі, — ніде не було її. Щезла, мов парюю розвіялась. Сніг ліпив чимраз дужчий. Коло десятої почали вулиці пустіти. Я ще якийсь час ходив, мов вартовий, перед брамою тої камениці, де жила вона, але даремно ходив: Киценьки не було ані сліду. Мабуть, вернула додому швидше. А може, знайшла де інший обов'язок, що зупиняв її всю ніч? Але де? Нічних кав'ярень таких, як Суберльової, у Львові більше не було. Я даремно ламав собі голову і по дванадцятій, весь розбитий, утомлений, мокрий і зіпрілий, вернув додому. Сторож, відчиняючи мені браму, набурчав на мене, що раз у раз волочуся так допізна, а тут телеграфний післанець розбивався за мною.

«Що за лихо з тими телеграмами?» — подумав я і махнув рукою, мов обганяючися від влазливої мухи. Але вдумуватися в положення моєї батьківщини я не мав ані часу, ані охоти, ані сили. Я роздягся, весь продрог у нетопленій хаті і, обвинувившись ковдрою та накинувши ще на ковдру все моє мокре убрання, я лежав, дзвонячи зубами та трясучися, мов у пропасниці, поки важкий сон не наліг на мої повіки.

Рано я прокинувся з сильним болем голови. Я мав таке чуття, що хтось довбнею б'є мене по тім'ю. Важко стогнучи, я підвів голову і тільки по хвилі розібрав, що хтось сердито стукає до моїх дверей. Я зволікся з ліжка, босими ногами пішов до дверей і відчинив. У клубах морозної пари, що бухнула до покою, стояв возний від телеграфу.

— Я вже думав, чи вас не вбито або чи ви не загоріли? — мовив він. — Півгодини стукаю до дверей, та й годі вас добудитися.

І він подав мені дві телеграми.

— З одною я вчора не міг вас дождатися, — пояснив він. — Надіюся, що нема там нічого пильного.

Я підписав оба рецeписи, дав возному двадцять крейцарів, затулив обі телеграми в жменю і, січучи зубами, замкнувши двері, закопався знов під ковдру. Якась невимовна млість опанувала мене, якесь ослаблення не то тіла, не то волі. Я лежав, як колода, грівся. Ворухнути рукою або ногою видавалося мені величезною, надсильною працею. З телеграмами в жмені я швидко заснув, не розгортавши їх.

Що було далі, не тямлю. Мов крізь сон, пригадуються якісь люті стукання, якісь голоси, якісь холодні руки, що стискали мене, мов кліщами, а далі все заволікає сіра, непрозора мряка.

VI

Опанас помовчав хвилю, передихнув, обер пiт, що виступив йому на чоло, і, зирнувши несміло мені в очі та переконавшись, що я не дримаю, почав оповідати далі.

— Я прокинувся в шпиталі. Мені сказали, що я пролежав без тямі два тижні. Безтямного спровадили мене сюди. Коли сторож, почувши стогнання в моїм покої, покликав поліцію, ся виважила двері і веліла забрати мене до шпиталю. Обі телеграми і пару листів, що прийшли були в часі моєї хвороби, знайшов я обік себе в шухляді нахткастлика. В одній телеграмі були слова: «Благословляю тебе, твій тато», а в другій відомість про смерть мого тата. В листі наш громадський писар доносив мені про те, як мій тато, а зараз по нім моя мама, занедужали на тиф, як обое бажали конче бачити мене перед смертю, посилали післанця за післанцем до телеграфу, як тато, не дїждавшись мене, вмер, а за ним до трьох днєв умерла й мама. Тепер, з поручення начальника громади, доносив мені, що мою рідну хату опечатано, що тато при свідках полишив для мене все своє добро, що про се вже заявлено до суду, і звивав мене, щоб я якнайшвидше зголосився обняти в посідання свою батьківщину.

Я читав ті документи і дивувався. Мені здавалося чомусь, що все те мені відоме, що я сам був там, ішов за похороном свого батька, прийняв благословенство від матері і перебув усе те, що повинен був перебути при

такій нагоді. І ніщо тепер не ворушилося в моїм серці при тій вісті. Так відразу й вийшло, немов усе те так і мусило статися, і власне тепер, у сю пору. Я почув навіть якесь облегшення, мов на мені порвалися якісь пута, що в'язали мене, і мов тепер я буду міг свобідно полетіти кудись, розпочати щось таке, про що перед тим навіть не смів подумати. Про Киценьку я неначе зовсім забув — вона не існувала для мене, в голові не ворушилася про неї ані одна думка.

Я пролежав іще кілька день у шпиталі, поки міг вийти на світ. Та скоро тільки я вийшов на вулицю, і мене обхопило холодне січневе повітря, і в очах замигтіли діамантові відблиски снігових зірочок, розіскрених сонцем, я в тій самій хвилі почув, як думка про Киценьку, непереможне бажання летіти до неї, шукати її, кинути їй до ніг усе, що маю, віддати себе їй увесь без огляду опанували всю мою істоту. Ще нетвердими кроками я поспішив на Вірменську і почав вартувати перед брамою, відки надіявся виходу Киценьки. Пару годин я ждав даремно, перемерз і пустився ходити по вулиці, коли нараз на розі наткнувся на Киценьку. Вона йшла з ринку. Я з неописанною тривоگوю поклонився і став, неначе вкопаний. Вона зиркнула на мене, всміхнулася, зупинилася, подумала щось, потім приступила до мене і мовила коротко:

— Ходи до мене!

Я жахнувся, немовби ось тут коло мене вдарив грім. Та проте я машинально пішов за нею. На другім поверсі у відчинених дверях вона ждала на мене зі свічкою в руці. Я зупинився в нерішучості. Вона взяла мене за руку і потягла за собою, шепнувши одно слово:

— Ходи!

Я ввійшов. Вона замкнула двері і попросила мене зняти пальто і сісти собі. Її помешкання складалося з просторого, ясного покою й ниші, де стояло її ліжко. Покій був уряджений як салоник, обставлений зі смаком, хоч без виставності. На мене дихнуло любе тепло, не знаю, чи від натопленої печі, чи від її особи. Вона скинула з себе пальто і опинилася переді мною в елегантній вовняній сукні, скромно і зі смаком зачесана. На її лиці не видно було ані сліду заклопотання. Поверталася

свобідно, з тою властивою їй маєстатичною грацією, що так хапала мене за серце. Повецтавшись по помешканню, поправивши перед дзеркалом волосся і кокарди під шиєю, немов хочачи дати мені хвилю часу отямитися, вона станула передо мною і, вдивляючися мені в лице, з таємничим усміхом запитала:

— Любиш мене?

Я не відповів нічого, тільки вхопив її руки і почав покривати їх поцілунками. Сльози ринули мені з очей, закапали на її руки.

Вона сіла біля мене на кріслі і пригорнула мене до себе, притулила мою голову до своїх грудей. Я тихо хлипав.

— Ну-ну, цить, дурненький! — мовила вона. — Я все знаю. І чого б було не прийти зараз тоді, як тобі Наталя казала? Треба було конче простудитися і йти до шпиталю?

Я з жахом поглянув їй у лице.

— Кажу ж тобі, що все знаю. Про тебе було в газетах і про те, що твої старі померли.

Я тільки в тій хвилі догадався, що телеграми і лист, які я знайшов у шпиталі, були порозпечатувані. І як се я в першій хвилі не доглянув сього? А вона встала, поправила огонь у печі і лампу на столі і знов стала переді мною.

— Ну, скажи що. Чого тобі треба від мене?

— Нічого, — відповів я. — Я щасливий тим, що ти дивишся на мене.

— Ха-ха-ха! — засміялася вона. — От іще дивачина! Ну, але скажи, що думаєш робити тепер?

— Не знаю. Нічого не думаю.

— А багато лишили тобі старі?

— Не знаю. Грошей, певно, ніяких, але господарство, поле...

— Кілько ж се може бути варто?

— Не знаю. Три-чотири тисячі.

— Гм!

Вона пару разів пройшлася по покою, немов обмірковуючи щось, а потім знов стала переді мною.

— І що ж ти думаєш робити з тим?

— Не знаю.

— Може, схочеш іти на село, осісти на ґрунт? А може, й від мене зажадаєш, щоб я йшла з тобою, зробилася селянкою і годувала гуси та свині?

Я з переляком видивився на неї. Таке жадання видавалося мені чимось бездонно абсурдним та неможливим.

— Ну, скажи-бо! Говори! Думай!

І вона обома руками потермосила мене за плечі.

— Зроблю все, що звелиш,— прошептав я.

— Так? Ну, се гарно. За се люблю тебе. На!

І вона нахилилася і поцілувала мене в чоло. Від дотику її уст у мене мов огняні мурашки забігали попід шкірою.

— Слухай же! — мовила вона, знов сідаючи біля мене і пригортаючи мою голову до своєї груді лівою рукою. — Подобаєшся мені. Хочеш їхати зі мною?

— Куди?

— В світ. Я не думаю сидіти в тім проклятуцім Львові. Тут мені не місце. Тут я Киценька і ніщо більше. А мене тягне до чогось вищого. Чую в собі силу, талант, огонь. Хочеш допомогти мені вирватися з сеї проклятої нори?

— Все віддам, щоб допомогти тобі! — скрикнув я з запалом.

Вона скоса з усміхом дивилася на мене.

— А ти навіть гарний, коли не киснеш. Люблю такий запал у молодих хлопців. Дай уста.

І вона вхопила обома руками мою голову, прихилила до себе і поцілувала мене в уста. Я стратив пам'ять. Якесь невимовна розкіш наповнила моє серце. Думалось, що зомлію, що минуся в тій хвилі.

— Слухай же,— мовила вона далі.— Віднині за тиждень їду геть зі Львова. Мушу, не видержу довше. Коли хочеш їхати зі мною, будь готов до того часу. Віднині за тиждень. Увечері. Ось тут. Зліквідуй свої діла, продай свою спадщину, чим дорожче, тим ліпше. Роби, як знаєш. Віднині за тиждень, вечером, ось тут жду на тебе. Не прийдеши завтра за тиждень, уже мене тут не буде, і ніхто не знає, де я. Якби не ти, якби не те, що ти подобався мені від першого разу, і якби не ота пригода з тобою, що попала в газети, я була б уже виїхала перед тижнем. Отже, чуєш? Розумієш? На, поцілуй мене і йди тепер і

роби, як знаєш. Я не силую тебе, але ждатиму. Хочеш закуштувати щастя зо мною, то-приходь. Добраніч!

Я поцілував її в уста, в руки і вийшов, позбавлений доразу власної волі, вийшов її невільником. Моя доля була запечатана, і я не міг навіть подумати про те, щоб боротися зі своїм призначенням.

VII

Опанас замовк. Я підвів очі і глянув на нього. Його лице було смертельно бліде, з очей градом котилися сльози.

— Опанасе! — скрикнув я.— Годі тобі! Тебе занадто розворушують ті спомини. Ходім спати, а то ще занедужаєш.

— Ні, не бійся,— відповів він.— Не занедужаю. Навпаки. Ти не знаєш, яку полегшу на серці робить мені те, що можу раз поділитися тими споминами з кимось іншим. Десять літ я мовчав і носив їх, мов камінь, на серці. То вже тепер, коли твоя ласка і коли... Але ти, може, втомлений з дороги, спати хочеш?

— Ні, зовсім ні! — запевнив я.— Та й хіба би чоловік деревом був, щоб твоє оповідання не прогнало йому сон з очей.

— Но-но, без компліментів! — осміхнувся він, обтер очі і веселим голосом говорив далі.

— Мені зрештою небагато й лишилося оповідати. Кінець історії нецікавий, можна й наперед догадатися його. Я зараз на другий день поїхав у село, оглянув свою батьківщину і заходився шукати купця на неї. Певна річ — потиху. Селяни всі радили мені вертати в село, господарювати, але ніхто не знав, що кипіло в моїй душі. Залагодивши потрібні судові формальності, я продав місцевому орендареві всю свою батьківщину за п'ять тисяч. Лице горіло мені з сорому, серце краялося, коли я підписував контракт, але у мене не було вибору: над усім панував образ Киценьки. Думка про те, що се її воля, її наказ, що вона жде мене зі своїми палкими обіймами й огнистими поцілунками, зі своєю ненаглядною красою й грацією, — ся думка переважила все. І коли по доконаній продажі я, мов злодій, виїздив із села, я

прощався з ним без сліз, без жалю; я чув тільки звиток з п'ятьма тисячоринськовими банкнотами на грудях, а серце було повне Киценьки. І коли обурені селяни на від'їзді обкидали мене лайками, прокляттями та жменьми болота, я кулився та хилився, мов під громом, але не почував ніякого жалю, ніякого гніву, ніякого сорому. Киценька заслонювала мені весь світ, замінювала всі почуття, заповнювала всі бажання.

Був остатній вечір перед визначенням нею реченням її від'їзду. З якою душевною мукою біг я на Вірменську! Ану ж одурила! Ану ж виїхала без мене! Що тоді? Передо мною рознімала чорну пащеку якась страшна безодня. Опинившись на розі Вірменської, я зирнув угору, на її вікна. Ах, вони були освітлені! — значить, не виїхала! Як вихор, полетів я горі сходами, застукав до її дверей і, не дожидаючи голосу, влетів до покою. Вона сиділа на великім куфрі в подорожнім убранні, з очима, оберненими до дверей. Її лице було бліде-бліде, очі горіли.

— Ось я! — скрикнув я, переводячи дух. — І ось тут — на!

І я поклав перед нею п'ять тисячоринських банкнотів. Вона всміхнулася і махнула рукою.

— Сховай се! Я ждала тебе. Бачиш, я готова до дороги. Подзвони на сторожа, щоб покликав фіакра.

Я подзвонив і розпорядився, а потім обернувся до неї.
— А якби я був не приїхав, запізнився о півгодини, то ти була б від'їхала без мене?

— Розуміється, — сказала вона коротко.

Я взяв її руку. Вона була холодна, як крига.

— Що тобі таке? Ти хора? — запитав я її.

Вона не відповідала.

— Киценько! Життя моє! — скрикнув я. — Скажи мені, ти ненавидиш мене? Нерада, що я прийшов? Хотіла їхати сама, без мене? Коли так, то на тобі гроші і їдь. Я не маю ніякої претензії.

Я подав їй гроші. Вона легким рухом руки відсторонила їх, потом усміхнулася — як мені здавалося, крізь сльози — і своїм звичаєм, узявши мою голову в обидолоні і пригорнувши її до себе, поцілувала мене в чоло і мовила:

— Який дуренький! І не вгадав. Знаєш, я вже почала

було сумніватися, чи ти приїдеш. Думала, що твоя батьківщина переможе в твоїй душі мій образ. Ну, а якби ти не був приїхав, я була б, розуміється, від'їхала, але з одним наміром.

— З яким?

— Се вже мій секрет.

— Скажи мені його.

— Пощо?..

— Пощо? Щоб я знав.

— Про мене. З наміром на найближчій станції або за станцією кинутися під колеса залізниці.

Я з жахом обняв її, немов хтось силкувався вирвати її у мене.

— Киценько, а то чому? — скрикнув я.

— Ну, у мене не було іншого виходу. Так і пам'ятай собі: сьогодні ти своїм прибуттям урятував мене від неминучої...

Кінець сього речення я заглушив своїми поцілунками.

Десять минут пізніше ми сіли на фіакра і поїхали до залізниці.

— Куди ж ми їдемо? — запитав я.

— А тобі що до того? — відповіла вона різко. — Їдемо, куди я хочу. Ти тепер мій, і я роблю з тобою, що сама захочу, доки...

— Доки що?

— Доки не кину! Ха-ха-ха! Страшно тобі?

— Ні, не страшно.

— Любиш мене проте?

— Люблю.

— Ну, гляди ж! У мене тверда школа.

Ми надоспіли якраз на кур'єрський поїзд до Відня. Вона взяла два білети другої класи, ввіткнула щось у руку кондукторові, і, коли поїзд рушив, він запер за нами купе. Тоді Киценька кинулася мені на шию і, цілуючи мене, мовила:

— Ну, тепер починається наша шлюбна подорож!

У Відні ми стали рано. Я був безтямний, ошеломлений, а вона — мов зовсім нічого. Покликала пакера, заговорила до нього чистісіньким віденським діалектом, щоб замовив нам фіакра, і ми заїхали до якогось готелю. Там нам дали дві гарні кімнати, і в них я прожив з Киценькою

чотири дні — чотири найщасливіші дні мого життя. Що я буду тобі описувати те, що пережив тоді! Такі речі не описуються, а хто їх не пережив сам, той не відчує ніякого опису, а головна річ, кожний із тих щасливців, яким випадають на долю подібні дні, переживає їх по-своєму. Киценька розсипала передо мною всі чари своєї краси, свого доброго, справді золотого серця, свого незвичайного розуму. Кожда хвилина могого побуту з нею відкривала мені в ній щось нове, принадне, любе. Ані одна хмариночка, ані одно непорозуміння, ані одна брутальна чи цинічна рисочка не закаламутила того світлого, чистого образу, який зложився в моїй душі в її подобизну. Все і всюди вона була супроти мене така суцільна, натуральна і, бачилось, непорочна душею, а при тім весь спосіб її поведження виявляв стільки простоти й делікатності, що я тільки тоді пізнав, до якої висоти може цивілізація піднести людину, а спеціально жінку. І я всім своїм еством поклонився тій цивілізації і поклявся служити їй усе своє життя, ширити хоч-ті слабії промінчики, які здужав захопити. А дивлячися на Киценьку і любуючися нею, я в душі запитував себе, відки се і яким правом я, бідний рутенець, приходжу до того, щоб розкошуватися такою перлиною людського роду?

Було щось загадкове, таємниче в її поведінці, якісь наглі скоки, мов непереможні пориви якоїсь темної сили. Я кілька разів запитував її, благав, щоб відкрила мені свою душу, поділилася зо мною всім тим, що тисне й турбує її. Вона якось милосердно всміхалася при тих словах, гладила мене попід бороду та говорила:

— Ну-ну, ти, дурненький! Годі тобі.

А потім сяде до фортеп'яна, вдарить кілька акордів і затягне пісню. Співала і грала чудово — бодай я ні перед тим, ні потім не чув нічого кращого. Особливо любила одну пісеньку — може, й сама зложила її...

Вдень мене любить
Сонце в просторі,
Я ж покохала
Нічній зорі.

Вдень мене сонце
Цілує в очі,
Серденько ж прагне
Темної ночі.

Якби я мала
Над сонцем силу,
Я б його вклала
В темну могилу.

Я б заміняла
Сонце за свічку,
Всі дні б віддала
За одну нічку.

А проспівавши, кинеться до мене, цілує, і пестить, і приговорює:

— Розумієш се? Розумієш? Знаєш, яка я? Ну, то не допитуйся далі.

Я не розумів, не хотів розуміти нічого понад те, що давала мені хвилина. Одно тільки я прочував, що таких хвилин нікому чоловікові в світі, а тим менше мені, не могло судитися багато.

Отим-то мене майже зовсім не здивувало, коли збудившись п'ятого дня, я не застав Киценьки на її ліжку і коли покликана моїм дзвінком *Zimmermädchen*¹ сказала мені, що «*die gnädige Frau ist verreist*».² Правда, у мене при тій відомості зробилося на душі так, немов наді мною раптом погасло сонце, але зараз же потім прийшла рефлексія і почала шептати мені: «А ти ж як думав? Воно лише для тебе світить? І для тебе сходило? Будь рад, що й стільки бачив його!»

Якийсь час я снував по покоях, мов неприкаяний, не знаючи, що робити, за що взятися. Потім, глянувши на її нахткастлик, я побачив на ньому лист із написом на конверті «*Fidelio*». Се мене вона назвала тим романтичним іменем. Я отворив той лист і прочитав. І раджу тобі також прочитати його. Нехай він сам говорить за себе. Тим більше, що я тепер і не потраплю висловити тобі і сотой часті того враження, яке він тоді зробив на мене. Ось на тобї його. Бачиш, я справив собі на нього срібну пушку, одиноку люксузову річ, яка є у мене. Бо се ж найбільша моя святість, одинока пам'ятка жінки, що раз

¹ Служниця (нім.).

² Ласкава пані від'їхала (нім.).

на все заповнила мою душу. Читай і міркуй сам, що маю судити про неї.

І він з окремої шухлядки свого столика виняв невеличку, гарно зроблену пушку, відчинив її і виняв із неї маленький листок у незапечатаній коверті. Заким подати його мені, він притулив його до уст.

— Ще чути запах тої перфуми, яку вживала вона тоді, — мовив Опанас і по короткій мовчанці додав: — Знаєш, я не забобонний, але поклав собі в душі таке вірування: доки від сього листа чути її перфуму, доти я певний, що вона живе, і, значить, доти можу надіятися, що вона ще верне до мене.

Я розгорнув листок, писаний дуже гарним жіночим почерком на моднім перед десятима роками листовім папері, і прочитав ось що:

«Дорогий мій Fidelio. Пора нам розійтися. Я їду, куди кличе мене моя доля. Не сердься, що виїжджаю без прощання. Вір мені, так буде ліпше. І не винувать мене, що користуюся грішми, які ти подарував мені. Беру їх, як доказ твоєї любові. Я дала тобі за них те, що могла дати наразі, і вважаю себе надалі довжницею. Надіюся, що приїде ще час мені поквитувати тебе. Вірю в твою вірність і щирість, що ти не обвинуватиш і не будеш пошукувати мене. Се зрештою і не придалося би ні на що. А тепер слухай моєї ради. Вертай назад до свого рідного краю. Кінчи студії, здобувай собі життєве становище. І доки у тебе в душі не вигасне спомин про мене, не забувай хоч до року написати мені пару слів на адресу: А. Z. №12 Wien VIII, poste restante. Як живеш, чим займаєшся, чи жонатий — чуєш, се доконче — і яка твоя адреса. Чи дістанеш коли яку відповідь від мене, чи ні, а ти не забудь написати. Се потрібно. А тепер бувай здоров! Ти спиш солодко. Цілую тебе в чоло. Твоя Киценька.

P. S. Наш готелевий рахунок я вирівняла. Тобі на дорогу і на перші потреби лишаю в твоїй валізі сто гульденів. Більше не можу. Ну, до побачення».

— Ось тобі й уся моя драма, — мовив, зітхаючи, Опанас, коли я, дочитавши лист, зложив його і віддав йому, а він знов обережно поцілував його, сховав до пушки, а пушку до столика.

— Ну, і що ж ти зробив потім? — запитав я.

— Зробив усе так, як веліла вона. Не шукав за нею, поїхав із Відня, а зрікшися раз на все всякої думки про кар'єру, пішов зі Львова до Станіславова, скінчив там учительську семінарію, зробив іспит і отсе вже п'ять літ учителюю тут у горах та сію потроху зерно цивілізації в темнім закутку.

— А до неї пишеш?

— Раз на рік. Коротко, без чутливості, подаю лише реляцію із мого життя, свою адресу і поздоровлення та й годі.

— А дістав коли відповідь?

— Ніколи. Ані слова.

— І не знаєш, де вона, що з нею?

— Нічогосінько не знаю. І байдуже мені. Люблю її, живу споминами про неї — і досить мені. І ті спомини піддержують мене в тяжких злиднях. А з-поза туманів невідомого все мов її біла рука киває до мене і чується її остатнє слово: «До побачення!»

Опанас замовк, задумався. Лампа почала погасати. Ми полягали спати.

Другого дня по сніданні обидва ми вибралися в дорогу. Опанас провів мене до місточка, куди було треба. Він був замислений, але спокійний, оповідав про свої заходи коло просвіти селян та їх економічного піддвиження, про свою ненастанну боротьбу з властями. Про Киценьку не було ані згадки.

VIII

Минуло звиш п'ятнадцять літ від того часу. Я знов стратив із очей Опанаса, тим більше, що на два чи три мої листи до нього не одержав відповіді. Аж літом 1904 р. я побачився з ним на вічі галицьких і буковинських учителів. Він значно постарівся, посивів, запустив велику бороду, але все-таки держався просто, був статний і крепкий, говорив сміло. Давнього заляканого погляду, меланхолійного зітхання не було ані сліду. Се був, очевидно, чоловік, який знав, що і пощо робить, а чуючи

за собою совісну і позитивну працю, глядить-кождому сміло в очі. Ми привіталися сердечно, умовилися, де маємо здібатися по вічі, а зійшовшия ввечері при склянці пива, розбалакалися.

— Ну, що там твої гори? — запитав я Опанаса.

— Го-го, мої гори! — відповів він. — Такі вони мої, як твої. Я вже давно з гір. Від того часу, як ми бачилися, — осьмі мої переносини.

Ми побалакали про ті переносини та ще про дещо, та Опанас, видно, ждав від мене якогось питання, на яке у нього готова була відповідь. А не можучи дідатися того питання від мене, він нарешті нахилився до мене і при-тишеним голосом запитав:

— Ну, а про неї не питаєш?

— Про кого б то?

— Ну, а про Киценьку.

— Що ж про неї питати? Хіба сталося щось нове?

— Авжеж сталося. Вона вернула до мене. Я вже був у К., недалеко Дрогобича. Одного вечора приїздить до мене фіакер і на ньому дама, вся в чорному, закрита чорним серпанком.

— Здоров був, *Fidelio!* — скрикнула ще з воза. Голос її був мов переламаний, але я пізнав її відразу. — Ось бачиш, я до тебе!

Я поміг їй злізти з воза. Властиво я зніс її майже зовсім на руках. Була легенька, як дитина. Коли станула на землі, я почав цілувати її руки.

— Ну-ну, дай спокій! — мовила вона. — Я приїхала до тебе вмирати.

І при тім вона відкинула заслону зі свого лица. Було бліде, з випеченими на щоках рум'янцями. Уста були бліді, очі горіли. Я взявся потішати її, хоч у самого серце, мов кліщами, здавило.

— Ні вже, синку, не балакай нічого! — мовила вона. — Я же знаю, пощо приїхала. Доки була сила, я розсипала її по світу. Доки була краса, я чарувала нею. Доки було здоровля, я шафувала ним. Я жила — що вже казати? А тепер приїжджаю до тебе вмирати. Приймеш? Не бійся, я довго не потягну.

У мене сльози бризнули з очей.

— Е, ти, бачу, ще не позбувся сентиментальності. Ну-

ну, дай спокій! Встигну ще набриднути тобі. Моя хвороба така, як той чех казав: «*Ne boj se, Mariska, ja te bubu romalenku rizal*».¹ Я для того її носила її з собою отсе вже три роки, щоб не надто докучати тобі. А гарно тут у тебе! Треба буде піти та роздивитися по кладовищі та винайти собі місце спочинку до вподоби.

Вона говорила майже весело, хоча по кождім реченню уривала і важко дихала. В грудях чулося легесеньке харчання. І кожде її слово, кождий отакій тон із її грудей різав мене по серці.

Прожила у мене ще вісім місяців. До самого кінця держалася на ногах, була весела, хоча говорила вже майже лише шептом. На мої намови, щоб узяла шлюб зі мною, відповідала все одним рішучим «ні». Мусила б показати мені свою метрику (спалила її давно), виявити своє дійсно ім'я й прозвище, а сього не зробить ні за що. Я називав її Галею, і вона полюбила се ім'я. Хто вона була, відки й якого роду, се лишилося тайною, яку вона й понесла з собою в могилу. На тихім сільським кладовищі в тіні прастарої липи я похоронив її відповідно до її волі в простій дерев'яній домовині, в тій одежі, яку сама собі приготувала на смерть. Ані хреста, ані надгробного каменя на своїй домовині не веліла класти. «Життя дало мені все, що могло дати, нехай же й смерть бере все, що може взяти», — говорила вона.

— Дивне діло боже отака жінка, — додав Опанас по хвилі роздуми. — Глядиш на неї збоку — пропаща. І сама вона не вважає себе нічим ліпшим. А піди ж ти, яка сила в ній! Одним своїм позирком, одним, може, навіть не-свідомим, рухом, одним недбало киненим словом може зіпхнути чоловіка в безодню і підняти його та попхнути до праці, до посвяти.

— Не всякого чоловіка, Опанасе, — додав я. — А скільки-то було таких, перед ким твоя Киценька весь свій вік розсипала чари своєї краси, та перли своєї грації, та блиски свого розуму, і все-таки не попхнула їх нікуди. Все це було для них «аки усерязь злат в ноздрех свиній»: перли сипалися перед ними лиш на те, щоб вони могли

¹ Не бійся, Маріє, я тебе буду помаленьку різати (чеськ.)

топтати по них. На се треба мати також певну здібність, треба мати, ще так скажу, в своїй душі свою «батьківщину».

1904 р.

СОЙЧИНЕ КРИЛО

Із записок відлюдька

Завтра Новий рік і zarazом сорокові роковини моїх уродин. Подвійний празник. А бодай подвійний пам'ятковий день. І я надумав стрітати його незвичайно, празнично.

Ха, ха, ха! Празнично! Що таке празничне стрічання Нового року? Шумне товариство, молоді жіночі голоси, мов срібні дзвоники. Старші панове гудуть, мов дуби в теплому вітрі. Світло салону. Звуки фортеп'яна. Хор, пісні, сола... Декламація, брава, оплески. Жарти. «Кришталева чаша, срібная криш...» Наближається північ. Починає бити дванадцята. Всі підносять чарки, вихиляють душком, а батько родини кидає свою додолу. Нехай так пропадає всяка турбота! Бреннь! І раптом гаснуть світла. Всі запирають у собі дух. Бам... бам... бам... Числять до дванадцяти. Най жиє Новий рік! Най сяє нове щастя! Світла! Музика. Пісні. Нові чарки, нові тости. Поцілуї. Радість і стиски рук... Діти, діти!

Та що балакати! І я там був, мід-пиво пив. І я колись стрічав отак сю врочисту хвилю, сміявся і радувався назустріч тій примані, що зветься Новим роком. І до мене простягалися теплі руки, сміялися блискучі очі, шептали солодкі слова не одні малинові уста. І я вірив, мріяв, любив. Тонув душею в рожевім тумані, будував золоті замки на вітрі, вважав окрасою життя те, що було лише конвенціональною брехнею...

Минулося. Сороковий рік життя, так як і тридцять дев'ятих, і тридцять восьмих, починатиму зовсім інакше. Відлюдьком, самітником. Та сим разом поспробую празничніше, краще, гармонійніше розпочати його, як двох попередніх років.

Поперед усього до чорта меланхолію!

Двох попередніх років я ще був новаком у твердій школі самоти. Ще не порвав усіх ниток з минулим і теперішнім. Ще щось тягло мене кудись. У душі ще не вмерла була та мала дитинка, що плаче до мами. Тепер се вже скінчилося. Давні рахунки замкнені, давні раїни загоєні. Де колись хвилювало та бушувало, тепер тихо та гладко.

Сьогоднішній празник буде zarazом перший триумф могого нового світогляду, нової життєвої норми. А ся норма — старе Горацієве: *Aequam servare mentem*!¹

Без оптимізму, без зайвих надій, бо оптимізм — се признак дитячої наївності, що бачить у житті те, чого нема, і надіється того, чого життя не може дати.

Без песимізму, бо песимізм — се признак хоробливої малодушності, се *testimonium paupertatis*², яке сам собі виставляє чоловік.

Без зайвої байдужості і без зайвого ентузіазму! Без зайвого завзяття та жорстокості в життєвій боротьбі, але й без недбальства та слямазарності. У всьому розумно, оглядно, помірковано і поперед усього спокійно, спокійно, як годиться сороклітньому мужеві.

Дурень, хто на порозі сорокового року життя не пізнав ціни життя, не зробився артистом життя!

Я пройшов важку школу і, здається, навчився в ній дечого. Я погубив багато цвітів по життєвій дорозі, похоронив багато ілюзій та охоронив коштовний плід і виніс його зі всіх катастроф, як Камоєнс свої епопеї з кораблекрушення, а се, власне, ту вмільість жити і насолоджуватися життям.

Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!

Життя — се мій скарб, мій власний, одинокий, якого найменшої частинки, одної минутки не гідні заплатити мені всі скарби світу. Ніхто не має права жадати від мене найменшої жертви з того скарбу, так, як я не жадаю такої жертви ні від кого.

Суспільність, держава, народ! Усе се подвійні кайда-

¹ Зберегти рівновагу духу!

² Свідоцтво вбожества.

ни. Один ланцюг укований із твердого заліза — насилля а другий паралельний із ним, виплетений із м'якої павутини — конвенціональної брехні. Один в'яже тіло, другий душу, а оба з одною метою — опутати, прикрутити, обезличити і упідлити високий, вольний витвір природи — людську одиницю.

Живе, реально живе, працює, думає, терпить і бореться, паде й триумфує тільки одиниця. І моя скромна одиниця доходить до того, щоб триумфувати по многих і болючих упадках. Триумфувати не шумно, со тимпани і органи, щоб шарпати дуку ворогів і будити зависть завидючих. Се триумф дикунів, негідний освіченого чоловіка. Мій триумф тихий і ясний, як погідний літній вечір. Мій триумф не має ворогів і не будить нічиєї зависті. Та він правдивий, глибокий і тривкий. Він не моментальний, не вислід шаленої боротьби і зусилля. Се мое щоденне життя, але піднесене до другого ступня, осяяне подвійним сонцем, напоєне красою і гармонією.

Я витворив собі оте життя як нездобуту твердиню, в якій живу й паную, з якої маю широкий вигляд на весь світ та яка, проте, не стоїть нікому на заваді, не дразнить нікого своїм видом і не манить нікого до облоги. Ся твердиня побудована в моїй душі.

Світові бурі, потреби, пристрасті, мов щось далеке і стороннє, шумлять наді мною, не доходячи до моєї твердині. Я даю тому зверхньому світові свою данину, посвячую йому частину свого життя в заміну за ті матеріальні і духовні добра, що потрібні мені для піддержання свого внутрішнього життя. Я працюю в однім бюрі, занятий працею, що напружує мій розум, але не торкає серця. Я поводжуся зі своїми зверхниками і товаришами по бюру та іншими знайомими чемно, навіть дружньо, але здержано. Всі вони поважають мене, але ніхто з них не має доступу до могого «свята святих», нікому я не відкриваю своєї душі, та й, сказати по правді, ніхто з них не виявляє надмірної охоти заглядати в мою душу. Таких надмірно цікавих я вмю швидко висунути поза клямру своєї знайомості.

І ніхто з тих, що кланяються мені на вулиці, стискають мою руку в каварні, радяться зо мною в бюрі, ані не догадується, що у мене поза тим конвенціональним,

шаблонним життям є своє, інше, окреме. Ніхто не підозріває в тім сухім формалісті та реалісті духового сибарита, артиста, що плекає одну штуку для штуки — вмілість жити.

Ось тут, у тім затишнім кабінеті, обставленім хоч і не багато, та по моїй уподобі, я сам свій пан. Тут світ і поезія мого життя. Тут я можу бути раз дитиною, другий раз героєм, а все самим собою. Зо стін глядять на мене артистично виконані портрети великих майстрів у штуці життя: Гете, Емерсона, Рескіна. На полицках стоять мої улюблені книги в гарних оправках. На постаменті в кутику мармурова подобизна старинної статуї хлопчика, що витягає собі терен із ноги, а скрізь по столиках цвіти — хризантеми, мої улюблені хризантеми різних кольорів і різних відмін. А на бюрку розложена тека з моїм дневником. А обік бюрка столик, застелений, уквітчаний — їй-богу, сьогодні не лише листки барвінку, але й сині його квітки! Штукар мій Івась, се він таку несподіванку придумав для мене. Знає, що я в тім пункті забобонний, вірю, що цвіт барвінку на Новий рік приносить щастя.

Вірю — або не вірю, а так собі. Приємно колисатися в такій надії, мов у гамаці.

А на столику вся холодна кухня. І яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька бутельок вина. Самі добірні марки. І два келишки! Ха, ха, ха! Збиточник Івась! Думав, що й вона буде! Що без неї й празник не празник і Новий рік не Новий рік. Помилівся, хлопче! Минулося мое гречане. Тепер «вона» вже не манить мене до себе, хоч би й яка була. Попробуємо обійтися без неї. І думаю, що моя радість буде не менша, та в усякім разі глибша, чистіша, як би була з нею. А то хто її вгадає! Здається, й гарна дівчина, і говориш із нею, як із другом, а тут на тобі, з її рожевих устк вилетить якась бруталне слово, якийсь цинічний натяк або й те ні, а по її лиці мигне якась тінь, щось таке погане, огидливе, і попсує тобі весь вечір, прожене всю радість, розвіє всю поезію.

Від часу моєї остатньої романтичної історії, тої там, у лісничівці, перед трьома роками, на мене не раз находить дивне чуття. Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо брунетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці

робляться прозрічасті і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдасть морозом. Чи се знак, що я старіюся, чи, може, щось інше?

Та гов! Який-то денний порядок нинішнього вечора я уложив собі? На такі празничні вечори я все укладаю собі наперед денний порядок, з тою, одначе, умовою, що вільно мені зовсім не держатися його. Маю подвійну приемність: укладаючи точку за точкою, смакую в думках кожду з них, а потім, переменяючи їх, люблюся новими комбінаціями в виконанні.

Перша точка: Россінієва увертюра до «Вільгельма Телля», виконана на фісгармонії. Моя улюблена композиція — вводить мене звичайно в поважний та при тім бадьорий настрій. Потім оглянемо хризантеми, обнюхаємо геліотропи та туберози в салоні — вони, бідні, давно ждуть мене і сьогодні, як навмисно, порозцвіталися в повній красі. Потім вип'ємо й закусимо. Потім прочитаємо новий нумер «Neue deutsche Rundschau», а властиво Уальдову статтю про Христа — що то такий майстер стилю і такий хоробливо-новочасний чоловік сказав нового на сю тему? Потім — ах, а яка тепер година?

Сьома! Ну, до дванадцятої на все се буде час. Іще переглянемо свіжі ілюстрації — і «Jugend», і «Liberum veto», і «Артистичний вісник». Дбають добрі люди за нас, грішних, щоб ми не нудьгували. А коли нічого не знайдемо в тій купі паперу, то у нас іще інша розкіш на сьогодні прилагоджена — цілий гарнітур нових валків до фонографа з піснями і розмовами різних знаменитостей. Послухаю, як із парламентарної трибуни гримить Жорес, як у крузі приятелів розмовляє Габрієль д'Аннунціо про потребу плекання краси серед мас народних, як зі сцени палить словами Елеонора Дузе в ролі Джуїконди і як цвіркоче в своїм салоні Клео де Мерод. Правда, бажалось би... Та ні, ні, ні! Нічого не бажаю. Не слід бажати нічого над те, що здоровий розум показує можливим до осягнення. Печеного леду не слід бажати. Нехай молокососи та фантасти бажують неможливого! Мої бажання повинні йти і йтимуть рука в руку з можливістю виконання.

Отже, потім почне бити дванадцята година, і тоді...
Дзінь-дзінь-дзінь!

А се що? Дзвінок у передпокою? В сю пору? До мене хтось? Се не може бути! Ну, розуміється, нікого не приймаю. Хто має право сьогодні вдиратися до мене, і заковчувати мені мій порядок, і позбавляти мене моїх тихих, чесно зароблених і без нічийої кривди осягнених радощів?

Тихі кроки в салоні.

— Се ти, Йвасю?

— Я.

— А хто там дзвонив?

— Листonos. Лист до пана радника.

— До мене?

Ось він у мене в руках, той лист. Не лист, а чималий пакет. Адресований недоладно. Моє ім'я і прізвище — і Львів. Щастя, що нема нікого другого, що називався б так само, як я. А правда, і «д-р» напереді. А проте видно, що пише хтось...

Та що се? Марка російська і штемпель Порт-Артур! Із Порт-Артура? Се що за диво? Хто там, у Порт-Артурі, може мати інтерес до мене? Кому там, у Порт-Артурі, цікаво доносити мені щось? А може, то не до мене? Може, яка помилка? Може, всередині є друга коверта і лист призначений для передачі комусь іншому?

Розкрити коверту і переконатися — се була би найпростіша річ. Та ні. Нехай іще хвилюк полежить. Ось тут передо мною. Запечатаний лист на твоє ім'я, з невідомого місця, писаний невідомою тобі рукою, — се все-таки якась тайна, містерія, загадка. Люблю такі містерії, бо моє життя тепер не має ніяких. Моє життя — як проста, широка, вигідна, гарними деревами висаджена алея, що веде...

Тьфу! Що се я? З якої речі буду сьогодні згадувати про те, що лишається на кінці тої алеї, на кінці кожної життєвої дороги, чи вона проста алея, чи крута, камениста та вибоїста стежка? Лишімо се, воно нас не мине, а самохіль літати туди нема ніякої потреби.

Але лист! Що в ньому може бути так багато напакова-

но? Кореспонденція до газети, чи дневник якогось полководця, чи якісь урядові донесення, чи розпорядок ос-татньої волі якого землячка, загнаного долею аж на край світу та застуканого там війною?

Адресовано, очевидно, жіночою рукою, але се не зна-чить нічого. Такі жіночі адреси криють не раз дуже му-жеські інтереси.

Щось тверде всередині. За грубістю верств паперу годі домацатися, що воно таке. Ключик не ключик, монета не монета... ну, відчинимо та й побачимо.

Де ножиці? А може, не відчиняти? Може, сей лист, що тепер лежить іще так спокійно і лише принадний своєю таємницею, по відчиненні стратить увесь свій чар, зро-биться коробкою Пандори, з якої поповзуть гадюки, що затруять мое життя, знівечать мою твердиню, а щонай-менше збентежать і розворушать мое нинішнє свято? Адже такий здоровий пакет паперу — то, певно, не голий папір. Скільки там слів написано! І подумай собі, що іноді досить одного слова, щоб убити чоловіка, щоб на-віки або на довгі літа зробити його нещасливим!

Я здавна боюся всяких листів і сам не пишу їх, хіба дуже рідко, в урядових або ділових справах. Кождий лист — се бомба. Може показатися іноді, що се шокола-дова бомба, але з верхнього вигляду ніхто не може пі-знати, чи та бомба не наладована мелінітом і чи не ро-зірве тебе в найближчі хвили.

Моя рука тремтить! Якесь холодне чуття пробіга по всьому тілі...

Стий! Се нехибний знак, що лист має якийсь фаталь-ний зміст. Стий! Не руш його! Якби я тепер узяв і, не розпечатавши, кинув його в огонь? Він згорів би і поніс би всі свої тайники в безмірний простір, назад туди, відки прийшов. А я лишився б з утаєним у душі почуттям іще одної нерозв'язаної загадки — та й годі. Нерозв'яз-на загадка цікавить, навіває жаль або тугу — все те при-ємні почуття. Розв'язана може зранити або вбити.

Ха, ха, ха! Але я таки порядний боягуз! Чую себе таким певним у своїй твердині за заборонами своєї філософії, серед башт своєї самоти — і боюся отсього паперового гостя. Навіть коли б се була бомба, кинена злобною рукою, то що вона мені зробить? Особисто мене не

трафить, а постороннього, дорогого і любого мені не знищить, бо нікого такого, здається, на всім світі у мене нема! А коли так, то чого мені боятися її?

Але чого ж тремтить моя рука, держачи ножиці? Чого стискається серце якимось тривожним прочуттям?

Так і є! Се якийсь фатальний лист! Без виразного наказу моєї волі, якимось механічним відрухом рука від-чинила його. Тонесенький пасочок з краю відкритий. Загадка відкрита — і коли у тебе є ще який арсенал оруж-зя против мене, доле, коли ти якраз сьогодні, перед Новим роком, із другого кінця світу, з далекого Порт-Ар-тура, навела ворожі батареї на мене, то стріляй! Поборе-мося!

Лист відчинений!

Лист. Не ждана кореспонденція. Нема окремої ковер-ти і ніякої передачі. Значить — до мене. Хто се може писати? Датовано з Порт-Артура в вересні, — якраз чверть року пройшло. Міг би сей пакетик оповісти дещо, як то йому було перебиратися через японську оболугу. Але хто пише?

Підпис: «Твоя Сойка». Що се значить? Ніякої Сойки — боже мій! І сойчине крило в листі!.. Та невже би? Невже вона, та, яку я від трьох літ споминаю між помершими? Та, якої нагле і загадкове щезнення ввігнало в гріб її батька, а мене випхнуло з кипучої течії громадської праці і загнало в отсю тиху, відлюдну пристань? Вона в остатніх днях нашого товаришування любила називати себе сой-кою і все дразнила мене тою сойкою, що гніздилася перед моїм вікном, поки вона не вбила її. Невже се з тої самої сойки крило?..

Мої руки тремтять ще дужче, як уперед. У грудях се більший неспокій, голова крутиться. Чого ти, дурне сер-це? Що тобі? Невже ти не оплакало, не похоронило її? Невже одна поява отих кількох аркушів, записаних її рукою, одного засушеного крильця давно вбитої пташи-ни може вивести тебе з рівноваги?

А втім — є ще рада. В огонь з отсим листом! Від-пійників кореспонденцій не приймаю.

Дурню, дурню! Мелеш язиком таке, чого не можеш

сповнити! Хіба ти здобувся б на те, щоб тепер, зараз спалити сей лист, її писання, не прочитавши його? Фаталізм! Лист прочитаю, хоч би моє серце мало тріснути з гніву, з жалю чи з обурення.

«Чи тямши мене?»

Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Тямши мій сміх? Ти колись любив його слухати. Чув його здалека і приходив до мене. Чи чуєш його тепер через океани, та степи, та гори? Чи тремтить він у твоїм вусі разом з шумом вітру? Чи мерехтить разом із промінням заходового сонця? Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Чи тямши мене?»

Тямши ту весну з її пурпуровими сходами сонця, з її теплом і ясністю, з її бурями, мов сварки закоханих, з її громами, мов крики любих дітей, що пустують у широкіх покоях? Се я була.

Тямши той ліс із його полянами і гущавинами, з його стежками й лініями, з його зрубаними та хащами, де стояли високі квітки з тужливо похиленими головками, де до сонця грали тисячі сверцків, а в повітрі бриніли міліони мушок, а в затишках гніздилися рої співучих пташок, а по полянах паслися ясноокі серни, а скрізь розлита була велична гармонія, і життя йшло рівним могутнім ритмом, що передавався душам людським? Тямши той ліс, мій рідний ліс, якого нема другого в світі? Се не був ліс, се я була.

Чи тямши мене?»

Тямши ту лісничівку в самій середині того лісу? До неї сходилися всі лісові дороги, як артерії до сонця, а з неї виходив лад, і порядок, і сильна воля на всі окраїни лісу. А в ній кублилося тихе, відлюдне життя старого батька і молоді дівчини. Лунали голосні, різкі, з золотого серця пливучі мужеські слова і ще голосніші, дзвінкіші сміхи і співи дівчини-пестійки. Тямши її? Се я була.

Чи тямши мене?»

Тямши ту поляну, де ми уперве здибалися? Я була в зеленій стрілецькій куртці, з лефошівкою через плече, з готуром свіжо застріленим у торбі, з свиставкою в губах. Тямши, як ти витріщив на мене очі, побачивши мене? А

я розреготалася, побачивши твоє зачудування. А ти був у простій блузі, підперезаний ремнем, блідий іще від недавно відсидженої тюрми, з утомленим, помарнілим лицем, з крисатим капелюхом, насуненим на чоло. А почувши мій регіт, ти стрепенувся нараз, і зняв капелюх, і наблизився, і почав звинятися, що без дозволу ходиш по лісі, але тобі веліли лікарі... а ти тільки що вчора приїхав... і власне мав намір представитися татові... і пригадуєш собі мене ще маленькою панночкою... і тямши мою маму... і вибачайте, що на перший ваш вид так зачудувався... і не сподівався застати вас таким Німродом. А я подала тобі руку, і ти поцілував її, і я чула, як твої уста під чорними вусами тремтіли і горіли, і гадала, що се у тебе гарячка, і просила тебе провести мене додому... а ти запитав, що я застрілила, і я показала тобі готура, і ти здивувався, відки тут узявся готур, і заявив, що ти прожив у тім лісі всю свою молодість, і ночував тут не раз з кінями, і вештався скрізь по лісі ранками й вечорами і ніколи не видав ані не чував готура. А я сміючися сказала, що се задля мене завелися тут готури, зваблені моїм сміхом і моїм свистом, і що я чарівниця і прошу тебе берегтися мене. Ха, ха, ха! Пригадуєш тепер? Се я була!

О, я знаю, що ти тямши мене! Мусиш тямити! Неможливо, щоб ти забув мене! Я ж сконцентрувала всю силу своєї волі, весь огонь своєї пристрасті, всі чари своєї душі й тіла, щоб навіки, незатертими буквами вписатися в твою тямку. Як добрий режисер, я брала до помочі все, що було під рукою: сонце й ліс, пурпури сходу, чари полудня і меланхолію вечора. Оповідання батька і шум лісу. Рев бурі і тихі шепти дружньої розмови. Все, все те була штафажа, були декорації для моєї ролі, яку я хотіла відіграти перед тобою, щоб лишити в твоїй душі незатерте, незабутнє, високоартистичне вражіння, таке вражіння, де ілюзія ані на волосок не різнилася від найпоетичнішої дійсності. Ха, ха, ха, пане артисте, вдячний ти мені за мою роллю?»

Годі читати! Сього занадто!

Чи ти ворона, що дереш горло своїм ненастанним:

«чи тямиш? чи тямиш?» І сама знаєш, що тямлю. Та, мабуть, не знаєш, як тямлю. Гарнесенько зібрав усі спомини, як кісточки зі спаленого покійника, зложив їх у штучно точену урну з карнеолу і поставив далеко в куток свого серця. Нехай стоїть, нехай буде як оздоба, а не як завада в житті.

А ти з далекого краю простягаєш свою демонську руку, підіймаєш свій воронячий голос і витягаєш ту урну з глибокого закутка душі, відчиняєш і перебираєш кісточку за кісточкою, одіваєш її м'ясом і шкірою, наливаєш кров'ю і соками і надихаєш своїм огняним, демонським духом. І ще й регочешся, мов упириця, і показуєш мені ті постаті, і верещиш при кожній своє ненависне: «Чи тямиш мене? Се я була?»

Женцино, демоне! Чого тобі треба від мене? Чого ти завзялася мучити мене? Чи я в своїм житті зробив тобі яке лихо? Я віддав тобі все, що було найкраще в моїй душі, без домішки хоч би атомика низького, підлого, брудного, а ти погралася моїми святощами і кинула їх у болото. Я вірив у тебе, як у себе самого, а ти кажеш, що лише ролю грала передо мною. Я вкладав усе своє життя, всю свою душу в кожний свій погляд, у кожне своє слово до тебе, а ти хотіла лишити мені лише незабутнє артистичне вражіння!

Женцино, комедіантко, прокляття на тебе! Всі твої слова, і сміхи, і сльози — все комедія, все роля, все ошука!

Та годі! Я тепер *expertus Robertus*.¹ Тепер ти дармо граєш передо мною свою ролю, бо я знаю, яка її ціна й яка її вартість. Тепер я міцніше узброєний на твої стріли. Тепер я й сам сиджу за естетичними заборонами, що, мов шліфована сталь, відкидають від себе всі кулі та гранати фальшивих слів, і сліз, і сміхів.

Говори собі, пиши собі, що хочеш! Я тепер дивлюсь на все оком естетика, розпізнаю кожний момент фальшивої гри. І де ти сміятимешся, я байдужно здвигну раменами. І де ти плакатимеш, я засміюся і скажу: «Ні, дитино! Се не так! Тут ще того й того треба до досягнення

¹ Досвідчений Роберт (лат.).

повної ілюзії». І де ти впадеш у пафос, там я скривлю уста і скажу: «Тфі, се вже зовсім злий смак!»

Говори собі! Пиши собі! А я почитаю далі.

«Не сердься на мене, мій Массіно, не сердься на мене!

Тямиш, як я з руського Хоми перехрестила тебе на італійського Томассо, а сього здригнула на Томассіно, а сього вкоротила на Массіно? І як ти тоді сердився на мене за те, що я протягом одної години, між трьома серіями поцілуїв і пестошів, тричі перехрестила тебе?

Ти все сердився на мене. Твоя любов виявлялася голловно сердитістю. Була немов мимовільна, силувана концесія для твоєї пророцької чи апостольської гідності.

Ха, ха, ха! Тямиш, яким пророком і апостолом я пізнала тебе? Як ти не говорив, а благовістив, не кланявся, а снисходив? І се дразнило мене. І я нищечком постановила собі стягти тебе з п'єдесталу — іронією, кпинами, сміхом, жартами. А коли ці способи не помагали, бо в тебе в душі були заборона перебутого терпіння, то я пустила в діло інші способи — сердечність, щирість і, нарешті, остатній, найсильніший — свою любов. І ти не міг опертися їй, і я побідила. А ти, почувавши свою безсильність супроти мене, супроти того людського, мужеського, що було в твоїй натурі, — сердився на мене, на себе самого, бурчав — і плив за течією. Тямиш се все, Массіно мій?

А проте не сердься, навіть тепер не сердься, коли нас розлучили отсі три роки небачення. Не докоряй мені комедіанством! Не докоряй тим, що я грала ролю перед тобою! Хіба ж я могла інакше?

Ти любиш цвіти? А приглядався ти їм коли уважно? Пробував вникнути в їх душу, в їх психологію? Ти вчений, вдумливий чоловік, ти повинен би частенько робити се.

Хіба ж ти не знаєш, що цвіт — се кокотерія рости, що всі оті рожі, геліотропи, хризантеми та туберози те тільки й роблять, що кокетують, грають ролю, б'ють на ефект — а все в одній цілі. Ти знаєш у якій. Вони дразнять наш зір своїми пишними кольорами, лоскочуть наш дотик незрівняною ніжністю своїх листочків та чашечок, бентежать наш нюх різноманітністю та розкішними комбінаціями запахів, яких наша мова не в силі назвати, а

наша наука укластифікувати. Але їм іще сього мало. Вони не задовольються нашими змислами, заходять у нашу душу, глибоко торкають наше естетичне почуття нечуванним багатством та різномодністю рисунка, грацією своєї цілості, принадністю та таємничістю своїх рухів. Аджe геліотроп повертає свою голочку за сонцем! Аджe інші цвіти соромливо стуляють свої чашки вдень, щоб сонце не виссало з них пахоців, розхилиють їх аж вечором. Вдумайся в їх психологію, Массіно, і докори їм, вони грають ролю, що кокетують, що виставляють себе в фальшивій красоті. Хіба ж вони можуть інакше?

Хіба ж жєнщини можуть інакше? Те, що вам, твердішим, тупішим, видається кокетерією, комедією, се у них найінтимніший, несвідомий вияв їх натури, се у них таке просте, і конечно, і неминуче, як дихання легкими і ходження ногами.

Не сердься на мене, Массіно мій! Я не винувата, що ти в моїм житті був тим палким сонцем, яке змушує квітку розвистися і розпуститися і відкрити свою чашечку, і розлити свої найкоштовніші пахоці.

І признайся одверто, перед самим собою, чи ти тоді не був щасливий? Чи я не була квітчастим оазисом у твоїм житті? Чи ти в нашій лісничівці не пережив найкращого літа, яке взагалі випало тобі на долю на твоїм віці?

Ти сам говорив мені се тоді. А тепер, по трьох роках розлуки, що скажеш?

Чи осмілишся проклясти те літо за те тільки, що воно минуло? А ти ж як хотів? Щоб одно лише твоє щастя зробило виїмок із усього на світі і не минуло ніколи?

Чи осмілишся кинути каменем на мене за те, що я покинула тебе? Гай, гай, Массіно, в такім разі камінь упав би на тебе самого. Не я покинула тебе, а ти не зумів удержати мене. От що, небоже! Ти мав часу шість місяців і не зробив нічогосінько для того. Хіба ж я тому винна, що інший за шість неділь упорався зо мною краще?

Се я, Массіно, я мала би право нарікати на тебе, проклясти тебе. Аджe признайся по щирості перед собою самим: ти не вірив у мене, в мою щирість, у мою любов. Ти приймав мої пестоці, всі вияви мого розбурханого молодого чуття з пасивністю сибарита — нехай і так, що

ніжно, вдячно, але не виходячи з-поза заборолу свого успокою, свого егоїзму. І я відчула се. Як мене боліло те, того ти не знав і не відчужеш ніколи, ти, поганий егоїсте й сибарите! Але маеш за се кару! Я покарала тебе, і, коли у тебе є хоч шматочок людського серця в грудях, ти мусиш відчужти ту кару і мусиш іще не так, не так відчужти її!

Та проте, Массіно, не сердься на мене! Я, караючи тебе, потерпіла сто, тисячу разів дужче, як ти, і за моє терпіння...»

Кінець речення замазаний, букви розплилися — чи води накапано, чи сліз?

А може, її правда? Може, вона під впливом свого темпераменту, своєї крові, своєї вдачі робила так, як мусила і не могла інакше?

Ха, ха, ха! Я, освічений чоловік, матеріаліст і детермініст, і ставлю таке питання? Я вірю, що в природі ані один атом не порушається інакше, як під впливом неминучої конечності, і я смію ще сумніватися, щоб людина могла поступати не так, як мусить? Не так, як тягне її вічний, неохибний, хоч у сьому разі безмірно скомплікований, паралелограм сил!

Се тільки ми, гупі і тупі, не розуміючи законів того скомплікованого паралелограма, не добавачучи всіх тих сил, що складаються на його результат, плещемо про вольну волю, про злу волю або самоволю людини. І плачемо, коли рух по перекутні того паралелограма перейде через наше гупе, невидюще, егоїстичне серце і скалічить або бодай болочче торкне його.

Каже, що вона перетерпіла багато...

Каже, що могла б на мене нарікати, що я не зробив нічогосінько, щоб задержати її, прикувати її до себе. Що я колисав в колисці сибаритства та егоїзму, поки вона розливала передо мною коштовні пахоці своєї першої любові...

Се — гм — се... се таке, що не сьгодні слід про се думати.

Се може затруїти чоловікові не лише передвечір Нового року, але навіть розкоші раю.

Ні, про се годі думати. Чоловік не може доходити кожній колоді кінця, а то «i umrze i nie bedzie umial w to ugodzic»¹, як казав колись Кохановський.

А ми читаймо далі! Може, там щось веселіше буде.

«Посилаю тобі сойчине крило. Тямиш ту сойку, що гніздилася на смереці перед самим вікном тої лісової хати, в якій ти проводив літо?

З моєї намови. Я хотіла мати тебе близько себе.

Я щоранку зі стрільбою на плечі прибігала до твоєї хати, щоб сказати тобі добрий день крізь вікно. І щоранку ота сойка, що гніздилася на смереці проти самого вікна, своїм скрекотом упереджала тебе про мій прихід.

Я зразу полюбила її. Вона була немов моя повірниця, моя служка. Задля неї я щадила весь сойчиний рід у лісі, бо боялася, щоб, стріляючи, не застрелити її.

Тямиш, як ми не раз обнявшись перед хатою сиділи мовчки, в щасливім забутті, і дивилися на спокійне порання сеї сойки в гнізді? Як вона, вичистивши гніздо, сідала в ньому і тихими розумними очима цікаво дивилася на нас, презабавно зазираючи понад краєчок гнізда та повертаючи головку? Її очі мали якийсь магічний вплив на тебе. В таких хвилях ти цілував палкіше, пригортав мене до серця сильніше, і з твоїх уст лилися слова, що були для мене, мов роса для зв'яленої квітки. В таких хвилях мені здавалося, що заглядаю в твою душу, а крізь неї в якийсь величний світ, повний чудес і невиданої пишноти.

А потім я почала ревнувати тебе до сеї сойки. Тихо, в глибині душі, я почувала глуху заздрість до неї. Мені здавалося, що ти не мене любив, а її. Її веселий скрекіт будив тебе щоранку; її тихе порання в гнізді оживлювало тебе; цікавий погляд її очей наповняв тебе чарами, окрилював твої слова. І я зненавиділа її, як свою суперницю.

Не смійся з мене, Массіно! Се правда. Я з часом дійшла до того, що голос сойки — не лише сеї, але всякої

¹ І вмере і не зуміє в це поцілити (польськ.).

взагалі — псував мені гумор, робив мене злою і сердитою. Я чула, що не зможу терпіти її обік себе.

І я вбила її.

Одного ранку я прийшла вчасніше, як звичайно. Хотіла підійти так тихо, щоб ота ненависна сойка не почувала мене, щоб мій, а не її голос збудив тебе. Та ні! Ледве я наблизилася на яких п'ятдесят кроків до твоєї хати, ледве моя зелена сукня показалася на стежці серед сірих дубових пнів, а вже моя суперниця почувала мій прихід, побачила мене, вискочила з гнізда і, скачучи по гілляці над самим твоїм вікном та злорадно — так мені бачилося — тріпочучи крильми, заверещала своїм хрипливим голо-
сом:

— Кре, кре, кре, кре, кре!

І в тій хвилі я побачила, як ізсередини твоя рука відсуває вікно. Вона збудила тебе, а не я!

Ні, я не могла стерпіти сього! Я зайшла смерічками за вугол твоєї хати, підвела стрільбу до ока, і, поки нависна сойка все ще скрекотала, сидячи на гілці, я вицілила.

Гукнув вистріл, сипнуло вгору дрібненьке пір'я, і моя суперниця, ще тріпочучи крильми й лапками, мов грудка, скотилася вниз.

Ти вибіг з хати. Ти був увесь блідий. Побачивши мене, ти не всміхнувся, не простяг мені, як звичайно, обох рук, тільки з якимось докором у голосі запитав:

— Манюсю, а се що таке? Ти забила нашу сойку?

А в мене в хвилі вистрілу вже зайшла реакція в душі. Мої руки дрижали. Я вхопила мертву пташину і почала цілувати її закровавлену головку. Потім розплакалася.

Тямиш, як ти обтирав мені сойчину кров із уст, і поцілував мої уста, і вчитькував мене? А того-таки й не допитався, за що я забила сойку.

А на обід ми з'їли її смажену. І сміялися. Тямиш? Але я тоді вже знала, що нам не бути в парі, що та сойка — то наша розлучниця.

Я заховала її крильця, поклала їх між обложки і картки свого молитовника і не розставалася з ними ніколи. Отак зо мною заїхали вони аж сюди, до Порт-Артура.

А тепер посилаю тобі одно з них. Здається мені, що се летить до тебе половина моєї душі. А як одна половина залетить, то від твоєї душі буде залежати, чи прилетить і

друга. Коли в твоїм серці є ще хоч іскра любові до мене, хоч крапельночка бажання — побачити мене, то се буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе.

Лети ж, сойко, в далекий світ! До того, що любив слухати твого скрекоту, любив дивитися в твої очі! Затріпочи отсим крилом над його душею і роздуй те, що там тліє ще під попелом байдужності та розчарувань! Навій на нього солодкі мрії, любі спомини! Розворуш його серце, щоб забилося невимовною тугою, запали в його очах блискучі іскри, щоб горіли, як дорогі брильянти, і потім угаси їх слізьми, мов перлами та пишними кришталями!

Та коли він, зворушений, запитає тебе: «А де ж ти бувала? А що ж ти чувала!» — то мовчи! мовчи!»

Впадає в сентиментальність, шановна пані! Вона шкодить вам. Поетичні вислови та сльозоточиві фрази не до лиця вам.

Того писання ще груба пачка. Вже восьма вибила. Як воно все таке саме, то зачинає бути нудне. Не варто було й трудитися писати таку пустомельщину.

Все се, коли сказати вам по правді, панно Маню, ані крихти не зворушує мене. Бо все се слова, фразеологія. Правдивого чуття в тім нема, от що. А я занадто старий воровець, щоб дав зловити себе на полове.

Ваша історія з сойкою зовсім не до речі приточена. І містику якусь із тим крилом ви не до речі підпускаєте. Се малим дітям та старим пряхам до лиця, а не нам із вами, панно Маню.

Почитаю ще трохи далі. Коли й там таке саме, то покину. Не буду дочитувати. Або лишу на завтра, або зараз кину в огонь. Не цікаво. А от валки повставляю до фонографа, послухаю Габріеля д'Аннунціо, або Дузе, або красуню Клео. Се буде зовсім інша забава, ніж нудне сентиментальне балакання тої авантюриці з Порт-Артура! Ну лише, що там далі пише?

«Я знаю, Массіно, ти не любиш сентиментальності. І тебе вже занудило отсе балакання без змісту. І ти питаєш себе: чого вона хоче? Чого чіпляється? І чи довіку думає натуркувати мені голову своїми катеринковими: чи тямиш? чи знаєш?»

Се чорт, не жінчина! Завважую, що вона, пишучи се, немов душею розмовляла зо мною і, укладаючи свої фрази, рівночасно своїми ящірчачими очима слідила кожний рух моєї душі. Вела зо мною нечутний діалог і зараз же відповідає на кожний заміт, що ворухиться в моїй душі.

Allen Respekt! ¹ Се також талант. Чи, може, яка інша сила? А може, лише привичка, віртуозівство? Ну, та чиймо далі, побачимо, чи вміє вона промовляти й іншим тоном, бо се, очевидно, заповідає її остатня рефлексія.

«Отже, почну щось інше. Почну таке, чого ти найменше надієшся.

Знаєш? Вертаю до тебе. Скоро тільки буду вільна, скоро покладу в могилу свого мужа, вертаю до тебе.

Не думай, що я без серця, що спекулюю на смерть свого мужа. О, ні, я вірна йому, так, як була вірна сімом його попередникам. Але йому не довго жити. В останнім штурмі куля відірвала йому обі ноги, і тепер він лежить безнадійно хорий, лежить і конає отсе вже другий тиждень.

Я сиджу біля нього. Замість сестри милосердя. Дні й ночі пильную його. А в вільних хвилях пишу тобі отсей лист. Коли тоска занадто давить серце, я хоч на папері сміюся до тебе. Коли жорстока дійсність кліщами шарпає за душу, я нагадую своє минуле, свою молодість, своє щастя і тебе, невідлучно тебе, Массіно мій.

І я верну до тебе. Тільки вмре Микола Федорович, — а він неминуче вмре, не сьогодні, то завтра, — я зараз

¹ Повна пошана (нім.).

рушаю з цього пекла. Сідаю на першу-ліпшу китайську джонку, в темну ніч, у супроводі хоч китайців, хоч самих чортів пускаюся на море і пливу, лечу, мчуся — хоч на дно моря, хоч до тебе, Массіно мій!

Я не спекулюю ні на що, не надіюся нічого від тебе, не хочу каптувати тебе для себе. Мені байдуже, чи ти приймеш мене, чи ти привітаєш мене, чи відіпхнеш мене. Байдуже. Я хочу лише побачити тебе, ще раз стиснути твою руку. А потім — байдуже.

Бачиш, яка я фантастка, романтичка. Ти сказав би: глупа сойка! Принаймні з цього погляду не змінилася за сих три роки, що ми не бачилися.

Микола Федорович застогнав. Спішу до нього!...

«Ти віриш у силу сповіді?

Колись маленькою я була дуже побожна. Моя мама була побожна і мене виховувала в тім дусі. І я почувала дивну полєкшу в молитві і дивну розкіш у сповіді.

Потім прийшла весела вільнодумна молодість. Батько був вільнодумець і своїми жартами, дотепами, а далі й доказами розвіяв мою дитячу віру.

А потім прийшла буря, що захопила мене, мов листок, відірваний від гілки, і покотила далеко по світі, аж занесла сюди, на край світу. І весь сей час, хоч як мені не раз приходилося болюче, важко, страшно, я не молилася, не сповідалася. Не почувала потреби. Серце запеклося і не м'якло ані разу.

Аж тепер... Ніч. Тихо, ясно. Осінні пахощі ллються крізь відчинене вікно разом із теплом ночі. Далеко грає море, а по його хвилях танцюють роями дрібненькі світла та час від часу пересуваються величезні світляні стовпи — се рефлектори слідять, чи не підкрадається японець. Мій хорий спить важким, напівмертвим сном. Над ним плаче тінь його далекої матері. Я свобідна. В тій самій кімнатці, відділена лише параваником від його ліжка, сиджу при світлі лампи і пишу.

Розмовляю з тобою, Массіно мій. Тулюся до тебе, як бідна, нещасна сирота, що прибукалася з далекого світу і вся терпить безліччю перебутого терпіння. Тулюся до

тебе, і мені якось м'яко робиться на душі. Чую присутність якоїсь вищої, доброї сили над собою.

Тямиш той чудовий уступ у Біблії: степом проходила буря, та в тій бурі не було Єгови. Гуркотів грім, та в громі не було Єгови. Свистів вітер, та в вітрі не було Єгови. Гуло землетрясіння, та в землетрясінні не було Єгови. Та коли прояснилося, і засяло сонце, і пов'яв легесенький легіт понад цвітами — глянь, і в подуві того леготу був Єгова.

Отак і я тепер, в одну з рідких для мене хвиль тиші та супочинку, чую щось таке, мов той містичний легіт. Душа відчиняється, мов квітка, що в часі бурі стулила була свої барвисті листочки.

Почуваю потребу висповідатися. Поділитися з кимось усіми своїми пригодами, всіми своїми злочинами, всім своїм терпінням.

Массіно, любий мій, єдиний на світі, кого я правдиво і беззавітно любила і досі люблю, прошу тебе, слухай моєї сповіді!

Не прошу в тебе милосердя для себе. Не прошу в тебе розгрішення для своїх гріхів. Нічого не прошу, лише вислухай моєї сповіді. А потім суди або не суди мене, як знаєш!»

Femina — animal clericale.¹ Хто то сказав сю сентенцію?

І не помилився. Жінчина жие чуттям і, як геліотроп до сонця, обертається все до тих, що вміють найліпше грати на струнах чуття. А се, розуміється, поперед усього чорні яси.

Містерії, тайни, сакраменти — отсе їх життєвий елемент. Се невідхильна потреба їх природи.

Коли б у всіх людей не було віри в чуда, жінчини витворили б її.

Чи ж не з жінчиною трапилось перше чудо? До неї заговорив вуж.

Коли б не було церкви з сакраментом, жінчини

¹ Жінка — клерикальна істота.

вितворили б її. Недаром у первіснім християнстві роля жінчини така визначна, як не була в первопочинах жадної іншої релігії.

Коли суспільність почне емансипуватися від клерикалізму, жінчини силою своєї чутливої вдачі знов затягнуть її в сутінь сповідальниці. Недаром дочки Дюма, виховані в атеїзмі, в старшій віці повступали до монастиря.

Які дурні наші поступовці та радикали, що декламують на тему конечності рівноправності та рівнопросвітності жінчин з мужчинами! Як коли би се було можливе! Як коли би се було потрібне! Як коли би се було комусь на щось пожиточне!

Дай їм сьогодні рівноправність у державі, вони зробляться незламною опорою всіх реакційних, назадницьких, клерикальних та бюрократичних напрямів.

Дай їм рівноправність, коли для них усяка просвіта, всяка наука — се тільки окремиї рід туалети, спорт, спосіб приманити спеціального рода женихів.

Певно, бувають виїмки. Виїмкам усяка свобода. Але тягти весь загал жіноцтва, особливо того ситого, та вбраного, та випарфумованого, до вищої науки — се цілковита страта часу й засобів.

Ну, та годі! Що се я в антифемінізм забігаю? Нехай би почули се наші фанатики поступовства, тото би мені було! Чоловік найменше розуміє жарту в таких речах, які найменше розуміє.

А ми все-таки послухаймо сповіді нашої сойки з Порт-Артура!

«Ах, та сцена, та сцена, остатня сцена нашого спільного побуту!

Тямиш її, Массіно? У мене вона досі мов жива в пам'яті. Татко від'їхав до Львова і мав вернути пізно вночі. Ти по цілоденній праці над якоюсь книжкою в своїй лісовій хатчині надвечір прийшов до нас. Ми пили чай — я, ти і пан Генрись, молодий татків практикант, прийнятий місяць перед тим.

Тямиш його? Хлопець ледве 26-літній, рум'яний, ніжний, як панночка. Так мало говорив у товаристві...

Рум'янівся при кождім натяку на любов та на жіночий рід. Працював так пильно в татківній канцелярії. Був такий тихий, слухняний, такий делікатний та чемний у поведженні... Тямиш його, Массіно?

О, я думаю, що добре тямиш і тямитимеш до самої смерті.

Ми пили чай на веранді. Пробували свіжі смородинові конфітури, що я наварила того дня. Ти дуже любив їх, а пан Генрись не терпів їх запаху. А я долила йому їх до склянки з чаєм. А він почервонівся весь і з подякою відсунув склянку. А ти мовчки взяв його склянку і подав йому свою з чистим чаєм. А я реготалася, реготалася, як шалена.

О, я багато реготалася того вечора, дуже багато. Занадто багато.

Я знала, чого регочуся, але не знала, що се остатній мій регіт. Не знала, що прийде по ньому. Ти оповідав про свій вранішній грибозбір. Потім свою розмову з селянином, якого ти здивав у лісі. Потім перейшов загалом на положення селян, на відносини до них управи камеральних дібр. Ти розвивав передо мною свій улюблений план перенесення камеральних дібр під заряд краю, закладання на тих добрах вільних хліборобських спілок при участі селян і інтелігентів, ступневого викупування панських дібр і парцеляції їх таким спілкам, ступневого розбивання теперішніх сіл на групи фільварків, удержуваних такими спілками. Іншим разом я так любила слухати тих твоїх реформаторських планів. Чи ти й досі ще носишся з ними?

Але тоді мені було не до спілок, і не до фільварків, і не до грибів, і не до лісових кар. У мене перед очима миготіли, мерещилися та іскрилися чарівним блиском інші, широкі, чудові світи. Світи, про які тобі й не снилося, бідний мій Массіно. Світи, повні невимовної розкоші, вольної волі, палкого кохання. Я вже кілька день носила їх у своїм серці, леліяла і берегла, як свої найсвятіші святощі, і пильнувала, яка ока в голові пильнувала, щоб не зрадитися з тим своїм скарбом перед тобою. Щоб навіть надмірний блиск моїх очей не зрадив перед тобою те, що там горіло, та ясніло, та іскрилося в моїй душі.

Я напустила на себе поважний вид і почала питати

тебе, як же ти думаєш зробити те, щоб перетягнути ті камеральні добра під краєву управу? А ти почав толкувати мені про потребу агітації серед народних мас, про організацію великої людської партії, про виборення виборчої реформи. А мені, слухаючи твоїх висновків, було так смішно, так смішно!..

Ти весь думками й душею був у майбутньому, в громадській праці, в службі загальному, а не знав, що діється ось тут коло тебе.

Твої очі спочивали на мені з такою певністю, з такою любов'ю і вірою, а мені було смішно, смішно, що ти такий сліпий, такий добрий, такий легковірний, як дитина!

Генрісь посидів трохи і сказав, що мусить іти лагодити коні, бо ще сьогодні мусить поїхати до сусіднього села передати якісь розпорядження тамашньому лісничому. Відходячи, він ані не глянув на мене.

Ми лишилися обоє. Я споважніла. Ми мовчали хвилину. Ліс довкола нашого дому помалу тонує у нічній темряві. Сова загукала на дупластім дубі, і ти стрепенувся.

— Гарна птиця, — сказав ти по хвилі, — а коли отак загукає, то чогось поневолі на серці моторошно робиться.

— Наче щось живе вмирає, — додала я, і по мені також пройшов мороз при тих словах.

— Мов якийсь демон глузує з людської віри, з людського сподівання.

— І з людської любові, — докинула я сентиментально.

А мені було так смішно, так смішно!..

— І знає чоловік, — промовив ти по хвилині, коли сова обізвалася ще раз, — що се ж нічим неповинна, ні в яких демонських штуках неприємна пташка, а проте її голос робить такий ефект. Чисто театральний ефект. Штука для штуки.

— А ти певний, що за сею штукаю не криється якась тенденція? — запитала я.

— Яка ж тут може бути тенденція?

— Ну, а може, справді який лихий демон у тій хвилі сміється над нами?

— Га, га, га! — засміявся ти. — Над нами? Чим же ми далися йому на сміх?

— Нашою любов'ю. Може, він зазидує її.
— Гм... як на демона, то се можливо. Та ми маємо міцне забороло на його стріли.

— Яке?
— Саму нашу любов. Її силу... Її щирість. Оту одвертість, що не допускає найменшої тіні між нами.

Ти сказав се з таким дитячим довір'ям, з такою певністю, що в мене навіть не стало духу подразнити тебе. Я затулила тобі уста гарячим поцілуєм.

— І ти, Массіно, так віриш мені? — запитала я.

— Хіба ж можна не вірити тобі? Не вірити отсьому?..
І ти притиснув мене до себе і цілував мої уста.

В тій хвилі від нашої возівні почувся дзвоник.

— Се Генрісь збирається їхати, — сказала я мимоходом.

— Нехай собі їде. Ніч місячна, — сказав ти, держачи мене в своїх обіймах.

Затупотіли коні. Затуркотіла бричка. Скрипнула брама. Я ще раз палко поцілувала тебе і легенько увільнилася з твоїх обіймів.

— Хвилинку, Массіно. Я зараз буду тут.

І я вибігла з веранди до салону, звідтам до свого покою і тут мало не впала на ліжко. Мене душив шалений сміх.

Я залилася п'яним, божевільним реготом.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! Хвилинку, Массіно! Я зараз буду тут. Ха, ха, ха!

Чи довго ти чекав?

Ся хвилинка протяглася трохи довго, мій бідний, глупий, недогадливий Массіно! Від тої хвилинки ми не бачилися й досі».

«Мій бідний, глупий, недогадливий Массіно!»

А ти то, багата, мудра, догадлива Маріє, великого щастя доскочила? Адже скроплюєш сльозами отсі картки!

Стаєш мені як жива перед очима в тій остатній хвилі нашого бачення. Веранда густо обросла диким виноградом. У однім куті простий дощаний столик. На ньому лампа. Ти з одного боку сидиш на кріслі, я з другого.

Генрісь тільки що пішов. Ти регочешся вслід йому.

— Манюсю, — говорю я, — ти дуже весела сьогодні.

— Так, дуже весела, дуже весела! Ха, ха, ха!

— А не можна знати, чого ти така весела?

— Мабуть, перед сльозами.

— Що ти, люба! Відки тобі до сліз, пташино моя?

І я беру твою руку і стискаю її.

Ти встаєш і приступаєш до мене. Легенько виймаєш свою руку з моєї, кладеш мені обі руки на плечі і поважно, тихо дивишся мені в лице.

В тім моменті й тепер стоїш мов жива мені перед очима. На тобі перкальова сукня, червона з білими круглими цятками. На шії золота брошка з опалом. У волоссі металевий гребінець. Стоїш похилена наді мною. Мої очі спрочивають на твоїх грудях, що злегка хвилюють під сукнею. Потім я підводжу їх на твоє лице. Твої губи легенько тремтять.

— Любиш мене, Массіно?— запитуєш ти тихо.

— Дитя моє, ти ж знаєш, як я люблю тебе!

Я беру одну твою руку і тулю її до уст. Ти легенько відтягаєш її і знов кладеш на моє плече. Щось мов здавлене зітхання підіймає твої груди. А я сиджу і люблююся тобою.

— Любиш мене, Массіно?— по хвилевій мовчанні знов запитуєш ти.

— Манюсю моя!

І я обіймаю рукою твою талію і пригортаю тебе до себе, не встаючи з місця. Ти вся починаєш тремтіти. Твій віддих прискорюється, руки тремтять на моїх плечах.

— Та невже ж се правда, Массіно?— запитуєш ти.— Невже ти любиш мене?

— Як же маю тобі се доказати?

— Як маєш доказати?— звільна, немов з розчаруванням, повторяєш ти, і твій зір понад мою голову блудить десь у далечині.— Як маєш доказати? Хіба ж я знаю?

— Щастя — се факт, який не потребує доказу,— мовив я, не випускаючи тебе.— Я щасливий.

— Ти щасливий,— повторила ти якимсь бездушно, мов луна. А потім, обертаючи до мене очі, в яких раптом запалали якісь таємні іскри, ти запитала:

— А що таке щастя?

Я глядів на тебе. Мені було так любо глядіти на тебе, впиватися твоєю красою. Се було моє щастя. Давати в

тій хвилі філософічну дефініцію щастя видалося мені профанацією сеї райської хвилі. Ти перша перервала її своїм сміхом. Із подвір'я забряжчав дзвінок.

Ти вибігла, щоб не вернути більше. А я сидів на веранді, курив папіроску, пускав із неї дим тонкими клубками і плавав у рожевих хвилях розкоші, дожидаючи тебе.

Дурень, дурень! Засліплений, егоїстичний дурень! І як я міг тоді не розуміти тебе? Як моє глупе серце не спалахнуло, як мої уста не крикнули, як мої руки, мої зуби не впилися в тебе?

Адже ж я знаю, розумію тепер, що та хвиля рішила про мою долю. Що в тій хвилі я втратив тебе.

О, я дурень! О, я засліплений егоїст! Естетик убив у мені живого чоловіка, а я ще й горджуся тим убитим трупом!

Маню, Маню, чи можеш ти дарувати мені непрощений гріх тої хвилі?

«Чи тямиш ту сукню, що я в ній була вбрана того вечора? Червону в круглі білі цятки. Вона в мене досі. Я бережу її, як святість, як найдорожчу пам'ятку.

Вона нагадує мені ті остатні хвилі, пробуті з тобою. Буває так, що, дивлячися сама на себе, згадуючи свої пригоди, я починаю сумніватися, чи се я сама, чи, може, моя душа ввійшла в якусь інше, чуже тіло. В таких хвилях та сукня дає мені живий доказ моєї тотожності.

Я цілую її і мочу сльозами. А знаєш чому? У мене в голові повсталала і, мов цвях, сидить думка, що в тій самій сукні я маю знов появитися перед тобою.

Ось чому я бережу її, як святість. Вона для мене жива запорука кращої будучини.

Бідні ми створіння з нашими святощами! Шмат старого полотна, засушене крило давно вбитої пташини, перед лотами зів'яла квітка, стара книга на давно забутий мові — а піди ж ти!

Прикипить наше серце до такої бездушної річі, настелить на неї наша уява все найкраще і найстрашніше, що має наша природа,— і ми носимося з тою річчю; бережемо її, терпимо, і б'ємося, і вмираємо за неї!

А глянути збоку, нечутливими очима і невіруючим серцем — тільки засмієшся або плюнеш і відвернешся!»

«Як я сміялася, як я сміялася, сідаючи на візок біля Генрися!

Голос дзвоника — се був наш умовлений сигнал. Я спакувала свої річі вже за дня і потайно передала йому. Він мав їх у себе на возику.

В своїм покою я лише написала татові карточку: «Па, татусю! Іду на пару день до тітки до Городка. Дуже просила. Не турбуйтеся мною». Положила йому на бюрко і вийшла. Ані хмариночки жалю не було в душі.

О; пізніше, аж геть пізніше прийшла вона, але вже не хмариночка, а порядна осіння хмара, що затяглася на триденну — що я кажу! — на трилітню сльоту!

Як я сміялася, виїжджаючи з рідної хати! Серце аж підскакувало, в грудях тріпалося щось, мов пташина, що виривається з клітки. Я горячо стискала Генрися, що мав обі руки заняті, одною держачи віжки, а другою батіг. Я стискала його, цілувала, гризла з радості його рамія, мало не кусала його дівочо-невинне лице.

Гей, якби я була знала в тій хвилі те, про що дізналася троха пізніше! Гей, якби я була знала!

Ми заїхали до Городка на одинадцять. Саме пора була. Я зараз метнулася до знайомого жида, де звичайно ночували люди з нашого села. Сказала жидові, що прийхала сама (не раз так приїжджала) і маю побути пару день у тітки. Чи не ночує в нього хто з нашого села, що завів би коні й візок назад до татка? І овшім, зараз знайшовся такий чоловік із нашого села. Я ще й тут написала татові карточку і передала тим чоловіком. Дала йому корону. Втішився неборака, бо мав завтра пішки вертати три милі і тратити робочий день. Обіцявся, що, лише попасе коні, зараз поїде додому, щоб ранісінько бути на місці. Зорудувавши все, я побігла на двірець залізниці.

Була крайня пора. Вже йшли сигнали, що поїзд рушив із Каменоброду. Ще пару минут, і ми обоє з Генрисем сиділи в окремім купе другої класи і всею силою паригнали до Кракова.

Між нами все було уложене. Генрись мав у Кракові

родичів. Його батько — маючий купець, визначний краківський міщанин, що власне купив село з показним шматом лісу і для того й сина дав на лісову практику. Батько хоче віддати йому се село в заряд і буде дуже рад бачити сина відразу жонатим. Візьмемо шлюб у Мар'яцькім костелі і по кількох днях гайда на село. Чудова підгальська околиця. Розташуємося, розгосподаруємося і зараз спровадимо до себе таточка. Ой, як гарно буде!

Генрись навмисно не хотів наперед говорити татові нічого. Ми знали, що татко не спротивиться моїй волі, а бачачи мене щасливою з Генрисем, і сам буде щасливий.

От такі плани снували ми до самого Кракова, переплітаючи їх рясними поцілуями, пестошами, реготом та поважними розмовами.

Генрись умів оповідати забавні анекдоти і, коли лише бачив хмарку задуми на моїм чолі, зараз починав якесь веселе оповідання, щоб розсмішити мене.

В Кракові нас зустріла перша несподіванка. На двірці дожидав нас пан Зигмунт — Генрись казав, що се за відателъ дому його батька. Що се за уряд такий, я не могла зрозуміти, та й не до того мені було. То був пан високий, сильний, плечистий, як медвідь, з великою чорною бородою, з малими блискучими очима, з понурим видом, від якого віяло якимось холодом і жахом. Я відразу почула до нього антипатію. Але Генрись привітався з ним як з добрим, любим знайомим і розмовляв щось довго. Я сиділа в ідальні і снідала. Потім прийшов до мене Генрись і сказав, що його батьки виїхали до Варшави і веліли й нам зараз же їхати туди. Там у них велика фамілія, і там має відбутися наше весілля. Пересидимо лише сей день у Кракові в готелі, бо їх власний дім виорендував на пару місяців пан граф Стенжицький для якихось заграничних гостей. Се все сказав йому пан Зигмунт. До мене він не зближався, завваживши, мабуть, що я глянула на нього тим оком, що на пса. «А на ніч, — мовив далі Генрись, цілуючи мене в руку, — поїдемо далі. Пан Зигмунт вистарає нам паспорти, і завтра повітаємо наших у Варшаві».

Я була, неважаючи на втому, така щаслива і така весела, що навіть не пробувала розмірковувати ті історії. Я віддалася Генрисеві в розпалі своєї пристрасті, і мені

байдуже було, де брати шлюб, у Кракові чи в Варшаві. Ми поїхали до готелю.

Я лягла спати. Генрись вийшов кудись. Прийшов аж на обід. Пообідали, попестилися, і Генрись знов пішов кудись. Казав, що має ще деякі інтереси полагодити. Вернув надвечір. Паспорти для нас були вже готові, властиво один для нього «з жінкою». Я кинулась йому на шию і почала пристрасно цілувати його, побачивши урядово затверджену ту свою титулятуру. Ми заплатили в готелі, поїхали на залізницю і за чверть години мчалися поспішним поїздом до Варшави».

Генрись, Генрись! Якось я мало тямлю його. Так собі, молокосос. Не любив глянути просто в очі. І хто б його подумав, що він...

А, правда! Старий лісничий поїхав був із дочкою до Львова. Два дні гостювали. Приїхали втрійці, привезли отого Генрися. Старий дуже тишився, що знайшов такого гарного практиканта. Хлопець хоч до рани приложи. З дуже доброго дому. Має укінчену лісову школу. Свідощтва дуже гарні. За плату не торгувався, бо казав, що має деяку поміч із дому, а бажає тільки практики.

Справді випрацював гарно!

Старий любив його, як свою дитину. Держав у себе в лісничівці. Водив із собою по лісі. Не мав, здається, перед ним ніякого секрету.

Цікава річ, що, коли зникла донька, і тиждень по її від'їзді не було відомості від неї, і тітка з Городка на запитання відповіла, що Манюся зовсім не була у неї, і всякі пошукування через поліцію і жандармерію не дали ніякої вказівки, крім тої, що Манюся і Генрись разом поїхали до Кракова, і коли показалося, що Генрись у Кракові не мав ніякої рідні і нікому не був відомий, — коли показало[ся] все те, старий мов і зовсім забув про Генрися, жалував за дочкою, але не робив ніяких дальших старань, щоб віднайти її, а швидко й зовсім замовк, перестав говорити і видатися з людьми, поки в початку зими не спочив у могилі.

Ну, ну, цікаво, чим-то покаже себе той Генрись!

«Чи ти віриш у сни, Массіно?»

Чи снилося тобі коли таке, що ти злякався чогось і втікаєш? А за тобою погоня. Якись вороги, якись скажені собаки, якись дикі звірі. Женуть щодуху, з різних боків. Ти біжиш із усеї сили, швидше, швидше, а вони за тобою. А з боків усе нові. Ось і спереду забігають. Ти вбік скачеш і знов біжиш. Рад би летіти, а тут у тебе ноги слабнуть, робляться мов олов'яні. Щось немов хапає за них. Ти падеш, а під тобою земля провалюється. Ти лешиш, лешиш униз і все ще чуєш за собою погоню. Секунда, друга, третя, а кожда довга, як вічність, а страшна, як пекло. Ти ждеш, що ось-ось розіб'ється о щось тверде — і прокидаєшся. Ти весь мокрий від поту, серце б'ється швидко, дух у груді заперло, ти весь тремтиш і ще не знаєш, що се було перед хвилиною, сон чи ява?

Чи переживав ти коли такий сон, Массіно? А тепер подумай собі, що такий сон з усіми його страховищами я переживаю отсе вже три роки. Не секунди, а тижні, місяці, роки. А в них кожда година здібна вбити живу душу.

А я живу і, як кажуть мої аматори, виглядаю нічого собі. Я давно отупіла на всі страховища свого життя. Я відвчилася плакати, відвчилася жалувати, відвчилася боїтися чого-будь.

У хвилинах, коли до мене вертала рефлексія і застає нова, я все мала почуття, що кручуся, мов билина в вітрі, і лечу кудись, лечу в якусь безодню, сама не знаю, що там на дні і чи далеко те дно.

Нічого не ошаддила мені доля за ті три роки. Ані розчарувань, ані ганьби, ані багатства, ані бідності. Ще в остатніх місяцях ось тут, у Порт-Артурі, порадувала мене стрічею з одним солдатом, що був родом із Томашева і часто бував на заробітках у Галичині і знав мого покійного батька. Порадувала мене доля стрічею з ним тільки на те, щоб я з його уст дізналася, що мій батько три місяці по моїй утеці вмер і до смерті вважав мене злодійкою. Мене, Массіно! Мене, горду, чисту, чесну і непорочну тоді!

Богом кленуся тобі, соколе мій, коли й до тебе дійшли

такі слухи, що я, втікаючи, обікрала свого батька, не вір тому!

Богом кленуся тобі, я нічогосінько не знала про те, що його обікрадено. Аж геть пізніше дізналася...

Чи ж ти міг би припустити, щоб я тоді, в тій хвили, коли розсталася з тобою, могла була побігти просто до таткової канцелярії, розламати його бюро, виняти ключі до вертгаймівки і забрати з неї скарбові гроші?..

Як бачиш, і того загробного батькового підозріння не ошадила мені доля!

... А я все те витерпіла, Массіно! І навіть... мої адоратори кажуть, що й досі виглядаю непогано. Правда, вони тут, під японськими кулями та гранатами, не дуже перебірчиві».

«Те, що я тут оповідаю тобі, се лиш ескіз, нарис, скелет моїх пригод. На докладне оповідання не стало б мені ані паперу, ані часу, ані сили.

Торкнуся тільки злегка наболілих струн, бо, вигравши повний їх концерт, можна б одурити».

«Через російську границю переїхали ми без клопоту. Я троха боялася, та показалося, що не було чого. Генриць якось таємно моргнув на жандарма, що переглядав паспорти, сей лише заглянув у наші і віддав нам їх назад.

Зараз по виїзді з першої стації за границею до нашого купе ввійшов Зигмунт. Я здивувалася. Я не знала, що він їде з нами. Але ще дужче здивувалася, коли він зачав поводитися з Генрицем не то як рівний з рівним, а як старший із підвладним. Він, що в Кракові мав вигляд не то льокай, не то економа, кланявся нам низько і силкувався говорити солоденько, тепер плескав Генриця по плечі, щипав його в лице, як дівчину. Я зразу визвірилася на нього, та се було йому байдуже. Потім сказала Генрицеві навмисно так, щоб він почув: «Віддали сю льокайську душу!» Та вони оба лише розсміялися на сі слова, і Зигмунт лишився далі в купе. Тоді я зо злості заплакала. Генриць заговорив до нього щось, здавалося, по-польськи, але так, що я нічогосінько не зрозуміла, і він,

відповівши таким самим жаргоном, вийшов із нашого купе і не показувався більше.

— Генрицю! — скрикнула я по його відході, тулячися до свого милого і вся тремтячи зі зворушення. — Хто сей чоловік? Я боюся його. Чого він хоче від нас? І як він сміє говорити з тобою так, як зі своїм слугою?

— Але ж, дитино! — заспокоював мене Генриць. — Се мій вуйко, брат моєї мами. Дуже маючий обиватель із Любельського. Бездітний чоловік.

— Чому ж ти не сказав мені сього швидше? Пощо ти представляв мені його як завідателя свого дому?

Генриць зачервонівся, та зараз же сказав:

— Бачиш, Манюсю, він у Австрії чимось скомпрометований і був там і сьогодні за паспортом нашого управителя.

Я так мало знала світу, Массіно! Виросла в лісі, при мамі й при батькові, серед добрих, чесних, недосвідних людей. У моїй душі щось бунтувалося проти Генрицевих слів, але уста не вміли відповісти нічого. Своїми жартами та поцілуями він заспокоїв мене.

Я лягла на софку в купе і заснула і прокинулася аж тоді, як ми в'їхали на варшавський дворець.

Ми заїхали до готелю. Заночували я й Генриць у однім покою, а Зигмунт у сусіднім. Рано снідали разом. Потім оба вони вийшли, велівши мені сидіти в покою і не виходити нікуди.

Я дістала якусь книжку і взялася читати. Вполудне прийшов Генриць. Ми пообідали якось мовчки, бо він був дуже втомлений. На мої питання відповідав коротко і неначе нерадо. По обіді вийшов, не кажучи, куди їде. Вернув аж пізно вночі. Мені здавалося, що був троха п'яний. На мої питання не відповідав нічого. Швидко заснув. Зигмунта того і пару дальших днів я не бачила.

Другого дня знов те саме. Третього знов. На питання, коли ж підемо до родичів, Генриць усміхався якось дивно, жартував якось дико, цинічно або відмовчувався, мов і не чув нічого. Я плакала цілими днями.

Різні фантастичні думки приходили мені в голову: телеграфувати до тата, піти на поліцію і допитатися самій до Генрицевих родичів. Але я була немов зламана не-

певністю. Боялася вийти на вулицю. Боялася всіх у готелі і звичайно сиділа замкнувшись.

Одного вечора, пізно вже, прийшов Зигмунт і провадив Генрися п'яного до безтями.

— Боже мій!— скрикнула я. — Вуйцю, що йому таке? Зигмунт зареготався.

— Що я вам за вуйцю? От постелить тому хлопчиськові. Бачите, як струбився.

Генрись кинувся на софу і захріп відразу.

— Ви не вуйцю? Хто ж ви такий?

— Я такий самий, як і ваш Генрись.

— Такий самий?... Що се має значити? Який же він?

— Такий, як я.

— Хто ви такі?

— Хіба ж він не казав вам того? Держить вас досі в дитячій невинності? Ге, ге, ге! Ми, панно Маню, треба вам знати, такі добродієць людськості, що вменшуємо багатим людям клопоту.

Я витріщила на нього очі. Він розреготався і зробив рукою зовсім не двозначний знак, як витягають щось із чужої кишені.

Я вся поблідла. Хотіла кричати, та щось у горлі здавило. Потім побігла до другого покою і пробувала повіситися. Та Зигмунт, почувши, як я тріпалася на шарфі, прибіг і відрізав мене вже зовсім непригому».

«Два тижні я лежала хора. Генрись уже не лишав мене вдень, але сидів при мені, пильнував мене. Тепер уже не грав зі мною комедії, говорив по ширості. Він був не злий хлопець з природи, але бездонно зіпсутий. Змалку вихопившись з батьківського дому, пройшов усю злочинську школу на варшавським бруку. У мене серце хололо, коли я слухала його оповідань.

Пробувши місяць у Варшаві, ми виїхали на «турне», як говорив Генрись. До Лодзі, Домброви, Радома і інших міст. Ми двоє, Зигмунт і ще кілька зовсім темних фігур, що приходили часом уночі до нашої квартири, говорили щось своїм незрозумілим злочинським жаргоном, ділилися здобичею і знов розходилися. Зигмунт був провідирем тої шайки, укладав плани, розділював роботу,

контролював виконання. В разі непослуху або недбалства був страшенно злий і острій.

З часом почав і мене втягати в свої плани. Я мусила одягатися в яркі сукні і ходити з Генрисем на прохід попри вистави і склепи, де було багато панства. Я мала звертати на себе увагу і приманювати багатих паничів, а члени шайки шниряли в юрбі і «працювали». Я знала се, Массіно! Моя душа бунтувалася, та проте мої уста всіміхалися. Я чим далі, тим більше підлягала якійсь магичній, демонській силі Зигмунта. В міру того, як ми жили разом, Генрись якось блід і затирався в моїй душі. Виявлялася вся його нікчемність, і я не звертала на нього ніякої уваги. Зигмунта я боялася, але його сила, інтелігенція й енергія імпонувала мені.

Тямлю, се було в Дорпаті. Генрися вхопили на гарячій і арештували. Я сиділа в готелі, коли до мене прибіг Зигмунт.

— Панно Маню, одягайтеся в що маєте найкраще. А не забудьте чисту білизну!

Я витріщила на нього очі з німим запитанням.

— Не глядіть на мене, як теля на нові ворота!— гримнув він остро.— Генрись арештований. Поки ще сидить в участку і не відданий до тюрми, ви можете вирятувати його.

— Я?

— Так. Ось вам 50 рублів. Се для пристава. І просить, щоб вас запровадив до поліцмейстера, якого ви попросите особисто. Розумієте? Так і скажіть: особисто! А живо!

За десять мінут я сиділа в дорожці... За годину Генрись був на волі.

Адже догадуешся, якою ціною?

Того вечора я другий раз пробувала повіситися, але знов Зигмунт відрятував мене. Він, очевидно, відчував, що кипить у моїй душі, і пильнував мене, хоч удавав, що не звертає на мене більш уваги, як на всякий інший знаряд своєї волі».

«Наша тура по російських містах потяглася довго. На весну ми злетіли до Одеси.

Тут мій Генрись пропав. Зигмунт казав, що його піймали на крадіжці в кораблі і, небагато питаючи, зав'язали в мішок і кинули в море. А я думаю, що швидше він сам спрятав його. В остатніх часах він чимраз дужче сердився на нього.

— Ну, Маню,— заявив мені одного вечора,— ти тепер моя.

Я видивилася на нього з тривогою, але чула себе до тої міри в його власті, що не посміла противитися.

— Той молокосос не варт був одного волоска з твоєї пишної коси,— мовив він, притискаючи мене до себе.— Я тобі покажу, як любить муж.

Дивна річ. До тої хвилі, коли Зигмунт являвся передо мною як ватажок, як комендант, оточений тайною, і недоступністю, і якимось німбом неминучого фаталізму, доти його постать заслоняла всю мою душу, і мені іноді здавалося, що я могла б полюбити його. Але тепер, коли він показався передо мною як мужчина, негарний з лиця, старший літами, з грубими, малокультурними привичками та манерами, я по кількох днях почувла до нього погорду, обридження, а далі смертельну ненависть. За те, що він силкувався показувати мені свою любов, переслідував, мучив мене нею.

І в міру того, як я гордувала ним, ненавиділа його, знущала над ним, він усе м'як та м'як, запалювався дужчою пристрасстю до мене, тратив свою волю й силу.

— Маню,— кричав не раз у п'янім стані, коли ми були самі,— ти доведеш мене до того, що я тобі й собі зроблю конець.

— Овва,— відповідала я, здвигаючи плечима,— про себе мені байдуже, а про тебе ще більше.

В Нижнім Новгороді в часі весняної ярмарки його арештували на значній крадежі. Він не признався до мене, і мене не чіпали. Я мала децю грошей і перший раз почувла себе свobodною. Та я була вже зламана, приборкана своїм дотеперішнім життям. Що з собою робити? Куди податися? Я не знала. Вертати додому? До кого? Пощо?..

Я взяла білет і поїхала до Москви. Чого — й сама не тямилася. Думка була, що там знайду деесь місце, де зможу притулитися. По дорозі, в залізничнім вагоні зо

мною познайомився молодий залізничий інженер, що їхав до Іркутська, а відси мав їхати далі, за Байкал, до будови залізниці. Ми розговорилися — і швидко зговорилися. Він був чоловік нежонатий, ішов на добру плату в далекі, некультурні краї. Я небагато й надумувалася, коли він предложив мені їхати з собою.

Володимир Семенович був чудовий чоловік. Стільки смирності, делікатності та виrozumіlostі я ще не стрічала у мужчини. Від першої хвилі знайомості я говорила з ним свobodно, як із старим добрим знайомим. Він услуговав мені, упереджав мої бажання, дбав за всі дрібниці в дорозі і на квартирі, як добра мати. Я дивувалася не раз, відки в Росії беруться такі мужчини.

Та швидко мені довелося пожалкувати, як вони пропадають,— як скоро і як глибоко падають!

Ми зупинилися в Іркутську. Зразу на тиждень, поки не надійдуть інструкції з Петербурга. Та минув тиждень, минув другий, ба місяць і два місяці, інструкція не приходила. Пенсію мойому Володі платили, і то дуже гарну, а роботи не було ніякої, веліли ждати.

Ось тут я пізнала його з іншого боку. Свої медові дні ми пережили швидко, а потім він почав нудитися зо мною. Ми переговарили все, що могло цікавити його, та швидко обоє наткнулися на такі теми, про які не хотілося говорити. Книжок не було, товариства не було. На світі сніги, морози, метелиця. Швидко мій Володя почав виходити по обіді з дому і вертати аж вечір п'яний. Зразу соромився того, але потім перестав і перепрощати мене.

В п'янім стані він робився зрештою дуже милий. Жартував, сміявся, оповідав анекдоти. Тільки по невчасі я дізналася, що в тім стані до нього присідається ще одна відьма — карти. В п'янім стані його опановувала пристрассть грача, і тоді він готов був програти все, що мав.

Запізно я дізналася про сю його хибу — аж тоді, коли він програв... мене саму.

Се так було. До Іркутська приїхав деесь із далекої Сибірі багатий золотопромисловець Светлов. Чоловік немолодий уже, із тульських купців, багач страшенний. Дива оповідали про його жорстокість і багатства. Між іншим, він був великий аматор жінок і в кождім своїм заводі, яких мав кільканадцять понад Байкалом, держав, казали,

цілі гареми. Побачивши мене з Володею десь у якімось товаристві і розвідавши, що я не шлюбна жінка, він почав міркувати; як дістати мене в свої руки. Швидко він розвідав Володину вдачу, підпоїв його, завабив до карт і обіграв із усіх грошей. Розпаленому програною позичив невеличку суму грошей. Володя знов програв. Светлов позичив йому ще раз — знов програв мій Володя. Тоді Светлов запропонував Володі грати на мене: коли Володя виграє, пропадають усі позички Светлова, а як виграє Светлов, то бере собі мене.

Розуміється, Светлов виграв».

«Тямлю, як нині, ту сцену, Массіно! Ніч. Надворі фуга, вітер вие. Я сиджу при лампі за якоюсь роботою і жду на Володю.

Стукання. Входять. Не сам Володя, а ще якісь грубі голоси. Я так і завмерла зо страху. Якесь нещастя!

Входить Володя, а за ним велетень у медвежій футрі, з широкою рудою бородою, з товстим червоним лицем і плескатим носом. А за ним поліцмейстер і кілька ще якихось панів.

Я встала і обернулася лицем до них. Володя підходить до мене нетвердим кроком. У нього сльози на очах.

— Манюсю, — мовить і уриває.

Потім узяв обі мої руки в свої долоні, поцілував їх, а потім замахнув ними і вдарив себе з усеї сили по щоках — раз, другий, третій...

— Манюсю, я підлий, я негідний! Я програв тебе в карти. Отському... Никанору Ферапонтовичу програв.

І показав на велетня, що, розтягнувши своє лице вишир якимось нечувано широким усміхом, підійшов один крок ближче до мене.

— Так-с! Ми мали честь і приємність, — промовив він, кланяючися незграбно.

— Чого ж, панове, хочете від мене? — запитала я ледве чутно зі зворушення.

— Манюсю, забудь мене, підлого! — благав ридуючи Володя. — Не варт я тебе! Одного пальчика твого не варт. Наплюй на мене! Відвернися від мене! Я не твій, а ти не моя.

— Дуже просимо вашої милості, — говорив до мене всміхаючись велетень. — У нас вам, Марія Карловна, добре буде. Я чоловік хрещений і до вашої милості, скажати вам, усею душею і всім серцем.

— Але ж я вас не знаю і не хочу! — скрикнула я до нього.

— Познайомимося, Марія Карловна, се діло недовге. І охота прийде. Милості просимо не гаяти часу, бо завтра нам треба в дорогу. Пакуночки свої, що вам потрібно, звольте забрати. Тут у мене й повіз на вулиці.

— Ні, пане! — мовила я рішучо. — Я не розумію того всього і прошу вас дати мені й мойому мужеві спокій...

— Милості просимо, Маріє Карлівно, — мовив незрушеним солодким тоном Светлов, — не сердитися і не супротивлятися. І не забувати, що ви в Сибірі, а не в вашій еретицькій Німеччині. Ми ще тут, богу дякувати, живемо в страсі божім і в послузі і маємо способи уговорувати непокірних. Ось мій кум, його високоблагородіє пан поліцмейстер, може в разі потреби поговорити з вами троха інакше.

Поліцмейстер, що досі держався якось у тіні за велетенською фігурою Светлова, виступив наперед і запитав мене коротко:

— Ви знали Зигмунта Зембецького? Знали, правда? Не перечите. Він тут у нас у острозі, і ми можемо поставити вам його до очей. І коли не хочете завтра сидіти в острозі разом із ним, то не робіть комедії і слухайте Никанора Ферапонтовича. Се вам моя рада і мій розказ...

На другий день, позавивана в шуби та в медвежі шкіри, я з Никанором Ферапонтовичем їхала вже на схід, далеко на схід, у безмежні снігові простори Сибірі».

«Микола Федорович конає.

Перед моїми вікнами тільки що луснула японська бомба і знесла півдачу з будинку. Ані одної шибки цілої не лишила. Що то буде далі?

Щось немов стоїть за моїми плечима, і торкає за руку, і шепче:

— Швидше! Швидше! Кінчи!

Куди швидше? До якого кінця гонить мене невмолима доля? Чи під бомбу, чи на дно моря, чи до якоїсь таємної фірочки, якою ще сьогодні, ще завтра можу висмикнутися на вольний світ, на кращу будучину, а післязавтра вже не можна буде?

Масіно мій! Я ні про що не думаю, лише про тебе. Думка про тебе додає мені сили і певності серед отсього пекельного життя. Чи що роблю, чи куди ходжу, все мені здається: се лише для одної цілі здале, щоб вернути туди, до рідного краю, і побачити його. А яке буде наше бачення після всього... Всього того, що ось тут стоїть, як ряди мерців, на отих картках?

Дарма! Не думаю про се.

Швидше, швидше до кінця, будь він собі який хоче!»

«Никанор Ферапонтович був для мене дуже добрий. Проте грубість його натури і неотесаність його поведінки збуджувала в мені обридження, тим більше, чим більше він силкувався надати їй вигляд цивілізованих манер.

Боже мій, коли подумаю про ті три місяці, проведені з ним...

Та ні! Пощо тобі моїх вражінь, моїх гірких досвідів, оплаканих кровавими слізьми? Швидше, швидше до кінця!

Весною коло самого Красноярська, коли ми обоє їхали на якийсь його завод, на нас напали бродяги. Мабуть, довго засідалися на нього. Мабуть, візник був у змові з ними. Досить: їдемо лісовою просікою, нараз — гов! Коні стають, і до нас з усіх боків тиснуться страшні, кудлаті обличчя, блискотять ножі, револьвери...

Никанор Ферапонтович боронився. Був страшенно сильний. Та з самого початку борні один бродяга ввіпхнув йому свій ніж між лопатки. Він рванувся, і ніж лишився в тілі. Доки ніж був у тілі, доти Никанор Ферапонтович боронився. Кидав напасників, як снопи, ламав їм ноги копняками своїх здровенних чобіт. Та коли бродяга підсунувся ззаду і вирвав ніж із рани, Никанор Ферапонтович швидко ослаб і покотився додолу.

Мучили його страшенно... Знущалися над ним, поки не сконав.

Я сиділа в повозі, як труп, і гляділа на се труп'ячими очима.

Потім ми поїхали. Хто такий? На козлі сидів інший візник, а обік мене в футрі Никанора Ферапонтовича... Зигмунт.

— Цілий місяць полюємо на тебе, — сказав він коротко. — Ну, богу дякувати, нарешті спіймали.

На лісовій поляні була нарада. Боже мій, які лиця! Які фігури! Які голоси!

Ділили добичу. За мене зчинилася бійка. Зигмунт доказував, що я його жінка, але там, у сибірських лісах, сей доказ не мав ніякої ваги. Я дісталася ватажкові. Його звали коротко «Сашка», але хто він був, якої народності і якої віри, сього не знав ніхто, і до сього було всім байдуже.

Мені здається, що він був жид.

Зигмунт покинув ватагу, шепнувши мені на відхіднім:

— Не бійся.

По двох тижнях ватагу в її лісовій криївці обскочили три роти солдат. Сашку на місці повісили. Інших позакувували.

Мене взяв капітан. Зигмунта, що припровадив їх туди, закували разом з іншими. Більше я не бачила його. Ніч нас звела, ніч розвела, і для мене він лишився страшним виплодом ночі».

«Переводжу дух. Згадую...

Оте, що тепер прийшло, майже рік, се було найтяжче, найстрашніше з усього, що я зазнала в житті.

Ані побут між злодіями, ані блукання по сибірських тундрах, ані життя в тайзі серед бродяг не було для мене таке страшне та погане, як життя в домі капітан-ісправника Серебрякова.

У нього була шлюбна жінка, зла, як гадюка, але загукана ним, держана в страхі і вічних побоях. Подумай, як то було нам жити обом?..

Капітан раз у раз пив, а в п'янім виді бив нас обох, не розбираючи.

Дні й ночі минали мені, як у найтяжчій каторзі.

Нарешті я втекла від нього. Хотіла йти в Байкал утопи-

тися, та натрапила на поїзд, яким їхали війська на війну з Китаєм. І поїхала з ними. Мені байдуже було з ким...»

«Страшна була ніч. Бомбардування сильніше, як коли-будь досі. Здавалося, що все місто розторощать на порох.

Микола Федорович умер. Ховають його з парадом. Сьогодні тихо. Штурм відбито. Обі сторони ховають убитих та перев'язують ранених. Якби ти бачив, що криється в сих худеньких, невидних словах!..

Китаець говорить мені:

— Ся ніч — почта приїхав.

Кінчу сей лист: Досить. І так усього не переповісти. А маеш доказ, що я не хотіла утаїти від тебе нічого.

Прощай! Любий мій!.. Та ні, не буду розжалоблювати себе.

Адже побачимося... як не тут, то там? Віриш у бачення там? Я вірю. Здається, що якби на хвилю перестала вірити, здуріла б, руку наложила б на себе. А може, ся сама віра — симптом божевілля?

Прощай! Гармати грають. Чи новий штурм? Іду над море, щоб передати лист китаїцеві. Ще раз прощай! До побачення.

Твоя Соїка».

І се має бути правда? Ні, ніколи!

Глупа, романтична дівчина повидумувала, щоб...

Та що се я?

Три чверті на дванадцятю! Господи! А я сиджу над сим листом і весь замочив його сльозами!

Цілу годину просидів, сам себе не тямлячи. І плачучи. Що се зо мною діється?

Новорічна година наближається. Чи так-то я надіявся зустрічати її?

Де мої сподівані радощі? Де мої естетичні принципи? Де моє тихе задоволення? Пропало, пропало все! Ось де життя! Ось де страждання! Ось де боротьба, і розчару-

вання, і безмежні муки, і крихітки радощів, задля яких і безмежні муки не муки!

Що таке чоловік для чоловіка? І кат, і бог! З ним живеш — мучишся, а без нього ще гірше! Жорстока, безвихідна загадка!

«До побачення». Так вона кінчить. Та невже ж се можливе? Невже для нас, розділених так многими могилами, є якесь побачення? Ні, не вірю!

А понад ті могили пливе рікою одно велике неперерване страждання. І мучить нас.

До побачення, серце! Приходь! приходь! Що врятувалося, переходячи через стільки могил, що лишилося живе в наших серцях по стількох руїнах — нехай живе! Нехай надіється!

Та ні, мабуть, не для нас надія! Не для нас весна. Ми змарнували, поховали її. Нашої весни не воскресить ніяка сила!

Де ти тепер? Чи все ще там, у тім кровавім Порт-Артурі, серед ранених та призначених на загибель, саманосячи своє велике кладовище в серці? Чи, може, давно вже твої кості розмиває бурхливе Жовте море?

Чи, може, знов доля викинула тебе в широкий світ, у сибірські тундри, в китайські брудні передмістя, вкинула в болото і грається тобою, як забруканою, попсованою забавкою, поки не кине десь на смітнику? Голубочко моя! Де ти, отзовися! Нехай у сю новорічну годину хоч дух твій перелине через мою хату і торкне мене своїм крилом! Нехай його подих донесе хвилю дійсного, широкого, многостраждущого життя в моє слимакове, паперове та негідне існування! Може, й я прокинуся, і я стрясу з себе ті пута, і рвонуся до нового життя!

Дзінь-дзінь-дзінь!

Дзвоник у передпокої! В сю пору?

Що се таке? Телеграма?

Івась, мабуть, спить уже.

Та ні. Чую, відмикає.

Якийсь гомін! Що се? Хто се? До мене? В таку пору?..

Кроки в салоні.

— Се ти, йвасю?

- Я, прошу пана.
— Ти ще не спав?
— Ні, прошу пана. Читав досі.
— Що там таке?
— Якась пані в передпокою. Конче хоче бачитися з паном.
— Пані? Стара? Молода?
— Не знаю. Завельонована. Я перепрошав — не хотіла йти. Скинула футро. Там холодно, а вона сидить у такій легкій сукні, червоній з білими цятками...

— Преси!

В лютім 1905

Володимир Винниченко РАБИНІ СПРАВЖНЬОГО

Ми страшенно й довго змагались. Одні, яких обидила Дійсність, доводили, що єдине цінне в життю — це Ілюзія, сон, уникання реального, що Дійсність — це бруд і страждання. Другі, які опеклись на Ілюзії, з піною у рота кляли облуди, мрії, всякий чад, який лише дурманить голову і збива людину з пантелику.

Доходило вже до лайки.

В куточку сидів один добродій з сумовитими ласкавими очима й весь час мовчав. Коли дебати дійшли вже до того, що ніхто нікого не розумів, добродій попрохав собі слова. Він якось так це зробив, що всі затихли й, очікуючи, подивились на нього. Він з тихою посмішкою озирнув усіх і сказав:

— А не думаете ви, панове, що Дійсність і Ілюзія не так то вже й важні? Га? Може б ви згодились вислухати два епізоди з мого життя? Вони б вам, здається мені, показали, що єсть щось таке, чому Дійсність і Ілюзія тільки служать... Хочете вислухати?

— Просимо! Просимо! — охоче залунали голоси. Ми вже стомились від суперечки й раді були спочинуту від власного крику.

Добродій з сумовитими очима помовчав і почав:

— Ну, так слухайте.

Перший епізод трапився зо мною років шість-сім тому назад.

Я жив тоді в одному великому місті. Знаєте, мені здається, що великі міста викликають більше мрійності у людини, ніж село, або степ, або й само море. Море та степ викликають настрої, а мрійність — фантазія родиться тільки в великих городах. Це поети набрехали на городи, що вони вбивають фантазію. Неправда. Коли барачи, як повз тебе проходить щодня сила різних облич, а кожне обличчя ховає в собі цілі століття, коли чуєш круг себе різнотонний гук життя, то найпоганенька фантазія

починає ворушитись і по-своєму комбінувати все, що бачилось і чулось.

А ще як до того чоловік живе самотою, то й зовсім біда: комбінації складаються такі кумедні, що який-небудь тихенький реаліст із семінарів аж жахнутись може. (Ви помітили, панове, що у нас найбільше жахливий, чистий, і ціломудрений народ — із семінарів?)

А я жив зовсім самотою. Правда, товаришів у мене було багато, але... мабуть, самі знаєте, що як більше товаришів, то менше приятелів. Особливо самотним почував я себе вечорами. Вечорами ж і фантазія моя особливо розходилась.

І знаєте, до чого, зрештою, розійшлась вона? Але... прошу вибачення, панове, — коли серед вас є семінари, то хай затулять вуха або, принаймні, зроблять вигляд, що червоніють, бо дуже боюсь, що зроблю їм прикрість своїм оповіданням. Уже?..

Ну, так от до чого розгулялась моя фантазія: знайти жінчину. Чекайте, чекайте, панове, семінари, не робіть вигляду, що одтуляєте вуха, бо це ще не кінець. Я знаю, і ви шукаєте жінчину, ідеальну, високоморальну, чесну, чисту. Але річ в тому, що я зовсім не чесної, не моральної й не ідеальної шукав, а просто жінчини. Ах, та почекайте ж! Я знаю, ви мені порадите піти на вулицю, й купити, як іноді в скрутну хвилину й самі, грішним ділом, робите. Тихесенько, мовляв, собі вийти отак вечерком на вулицю, бочком так собі пробігти, соромливенько кашлянути, моргнути, трошки поторгуватись (але, не довго, бо помітно) — і вся справа.

Ні, і не цього хотілось моїй фантазії. Я ж кажу вам, розійшлась вона до того, що аж самому чудно: їй неодмінно захотілось жінчини, яка б не купувалась і не була моральна. Ну, де ви такої візьмете? Бред, правда? Раз не продається, значить — моральна. Правда? А коли неморальна — то продається. А мені якраз хотілось неморальної. Просто химера розбещеної фантазії та й годі! Але що ти зробиш, як виникла й мучить? Серед товаришів моїх, правда, були семінари, але, каюсь, я не пішов до них за порадою і з огидою дивився, як вони торгувались з жінчинами. Купуючи не на одну ніч, а на все життя, вони ставили умовою бути, перш усього, мораль-

ними — себто: все життя горіти жагою тільки одно до одного. На випадок недодержання контракту платиться неустойка муками сумління й карається осудом всіх семінарів. А семінари, панове, як відомо, страшенно непохитний, неблаганий, чесний народ: раз контракт зроблено, раз тіло твоє запродане — кінець: є жага нема — на другого не заглядайся, не бажай і не смій бажати. І цілком слушно, мої панове, цілком слушно й справедливо: на те й контракт, на те й об'являється перед всіма, що от такі-то й такі женяться. Инакше, для чого ж це все? На сміх? Цілком згоджуюсь, панове, з семінарами!

Але мені все-таки хотілось мерзлого в петрівку, хотілося знайти таку жінчину, щоб не продавалась і, почувавши жагу любощів, без контракту, без примусу, вільно, доброхітно робила зо мною обмін цінностями й не вважала б цього ні моральним, ні неморальним. Як бачите, бажання просто дике, неможливе, продукт розпутньої, ненормальної фантазії. Ну, де ви візьмете у нас таку жінчину? Нісенітниця.

А тимчасом фантазія моя просто не давала мені спокою. Отакі абсурдні бажання іноді найбільше допікають людині. Я думаю, це й семінари знають (наприклад, хоч би з того, що мають страшенне бажання весь світ перевести в секту скопців або, принаймні, оддати до них в семінарію на виховання).

Вечорами я вже просто не міг сидіти дома й завжди виходив на вулицю. Вулиця ввечері — це зовсім щось інакше, ніж удень. Вдень вона носить потоки трудової енергії, вдень вона заклопотана, хмура, серйозна; вона грюкотить, лається, спішить. А ввечері, особливо, як виходить на небо блідий від суму місяць, вулиця робиться задумливою, лагідною й сумовитою, як закохана вперше дівчина. Сміється тихеньким, приглушеним, хвилюючим сміхом, не грюкотить, не лається, а дзвенить піснею, музикою, шепоче щось в тіні темних зпіднизу і срібних зверху дерев. Не знаю, яку я більше люблю, але вулиця ввечері надавала мені тоді ще більш бажання знайти витвір моєї дикої фантазії.

І я невмиовно вперто шукав його. Майже під кожну хусточку й капелюшок зазірав: чи не глянуть сміливі, жагучі очі, чи не покличуть, чи не скажуть: «А! ось де ти,

а я тебе шукаю так давно»... Мої ж зазірання різно приймали. Деякі хіхикали й соромливо одвертались, — мовляв, нас треба брати не зразу й обережненько; бо це ж річ така стидка й неморальна. Деякі прямо пропонували себе й одверто торгувались, — такі на знак цієї одвертої продажності вимазували щоки в білий колір, губи в червоний, а брови в чорний. Траплялись і такі, які продавались, не на вулиці, а з контрактом. Такі ходили строго, гордо, а коли я підходив до якоїсь такої й говорив їй «добри вечір», то вона так здивовано й ображено озирала всього мене з ніг до голови, ніби я їй сказав не просте вітання, а якусь неможливу й страшну новину, вроді того, наприклад, що всі семінари зчезли з лиця землі. Розуміється, я мусів почувати себе осоромленим і бурмотіти вибачення.

Але, вірите, від таких невдач моя фантазія ще більш розпалювалась. Лихо та й годі! Бувало, йду по вулиці, а сам і не пам'ятаю, куди повертати, де зупинитись, чого вийшов, куди йду. Стану, бувало, озирнусь і знов іду. А в голові історії одна за другою, одна чудесніше, дивоглядніше другої, та все з участю небувалої жінчини.

І от один час почав я ходити в один бульварчик на перехресті трьох вулиць. Нічого надзвичайного на тому бульварчиківі не було, але я любив його через те, що повз його ходило багато людей. І затишно було там; дерева стояли щільно одно біля одного, кудлаті всі, старенькі, спокійні, алеї рівні, чистенькі.

Раз увечері моя фантазія розгулялась щось занадто, аж серце билось, наче я вже знайшов те, що шукав. Бувають такі хвилини, особливо, як маєш двадцять літ, непокійну кров і не вчився семінарських наук.

Я довго сидів в той вечір на бульварчику. Вже дубліка майже порозходила, лави порожні були і блищали під світлом ліхтарів. Один тільки я та дві-три парочки й були в алеї.

Раптом справа, якось несподівано, немов з-під землі, з'явилась висока, поважна жіноча постать і тихо пройшла повз мене. Я сидів у темному кутку, далеко від ліхтарів і не міг роздивитись обличчя її, але бачив, що постать направила на мене свої очі, уважно й спокійно обвела мене ними й пішла далі. Одягнена була у все

чорне, голова замотана в чорний шарф, довге пальто, в руках торбиночка. Мені страшенно чомусь забилось серце, аж ворухнувся я, аж потягнувся за жінчиною, немов хотів бігти; але тут же спинив себе.

Жінчина пройшла кроків із п'ять і озирнулась. Озирнулась і... — чи мені здалось, чи справді так було — кивнула головою, ніби кликала до себе.

Я схопився на ноги. Схопився і став. Що за чорт? Чи мені привиділось, чи справді поманила? Очі глибокі, темні, обведені темною смугою, смугою страждання або жаги. Лице бліде, біле, таємне. Вся постать поважна, горда, упевнена.

Ні, я помилився, це мені здалося.

Але я все-таки пішов за нею, помалу, хвилюючись, нерішуче, а все-таки пішов. Хто знає, може я й не помилився.

Дійсно, вона знов озирнулась. Тепер я виразно бачив: вона озирнулась і, здається, посміхнулась.

Та чи посміхнулась же? А може, тільки так озирнулась, може, злякалась мене і, коли підйду, озирне з ніг до голови й ображено здивується?

Я рішив іти за нею оддалік.

Хто вона могла бути? А! яке мені діло до того? У неї глибокі, темні очі, які кличуть сміливо, просто. Більш мені не треба знати.

Гм! А, може, вона сміється з мене, думає, що я — семінар, збираюсь купити, що не підходжу до неї?

На виході з бульварчика знов озирнулась, подержала на мені погляд і пішла вперед по вулиці.

Ну, тепер ясно, що вона веде до себе. Але, значить, вона та. Значить, це вже вона!

Сказати вам, що зо мною сталося, коли я виразно поставив перед собою, що це вже вона, неможливо. Передати те чуття здивованого захвату, побожності, які раптом прийшли по мені і стали в грудях, в палаючій голові, неможливо. Я йшов, як в чаду, радісним, неймовірним чаду за нею.

Ось вона завернула в якусь вуличку. На повороті озирнулась — чи йду я. О, ще б я не йшов! Іду! іду!!

Такого щастя, як в той вечір, коли йшов за поважною,

високою постаттю жінки в чорному пальті, я дуже мало пережив за своє життя, панове. Дуже мало. Справді.

Йшли ми, може, хвилин п'ятнадцять. В ці п'ятнадцять хвилин я пережив стільки, скільки не переживав у п'ятнадцять місяців. Я двадцять раз встиг уявити всю її з ніг до голови, всі будучі наші розмови, наш сміх, радісний, вільний, навіть її кімнату, затишну, чисту, з білосніжним ліжком, з мрійним ліхтариком під стелею, напівсвітлом і таємно-темними кутками, де на сторожі стоять духи кохання.

Перед невеличким будиночком жінчина раптом зупинилась, поманила мене головою, на цей раз уже зовсім виразно, і ввійшла в двері, трошки подождавши мене. За тими дверима було темно, а попереду чулась її хода.

Якісь ходи нагору...

Зараз вона вийме ключ, одімкне свою квартиру, про шумить поперед мене і стріне там... в тій кімнаті.

Ключ не вийняла, а просто одчинила двері, озирнулась і пішла. Знову темно... Зупинилась і стала одмикати двері. Клацав ключ і шуміло наше важке дихання... Від сходів, чи?..

— Сюди... — прошепотіла вона, одчинивши двері...

Я помацки ввійшов за нею.

Мабуть, сходи були дуже високі... Я просто задихався. Ліхтарик не горів... Де ж вона?.. Темно, якийсь чудний запах.

— Ну, та й стерва ж ця Дунька! — раптом злісно, хрипло вирвалось у когось у п'ятні.— Кажен раз, сволоч, лампу мою заберуть!..

«Хто це?.. Що це?.. Тут хтось сидів?!»

Заторохтіло сірниками, чиркнуло. Застрибали по стінах незграбні тіні. Передо мною, спиною до мене стояла тільки вона. Я швидко озирнувся. Нікого більше!

— Ну, подожди ж ти, сука, я тебе покажу!.. — захрипіло від «неї».

Я захолонув... Щось страшно штовхнуло в голову, в серце... Ні, це не може ж бути!!

— І кажен раз! Мою заберуть, а свою покине... Світі їй!.. Сволоч! О!..

Сірник погас. Застукало скло, чиркнув знову сірник,

знову застрибали, захитались по стінах тіні, незграбні, дикі, великі.

Потім всі зупинились і застигли на одному місці. Вона розмотала з голови чорний шарф, скинула й недбало повернулася до мене.

Що?!!

Якесь широке, трухляве, намазане білим, лице, розплесканий в пудрі ніс, підведені, як у клоуна; брови й очі... Брудновата пасмочка волосся.

Я став весь важкий.

— Ну мілашка, роздягайся... Що стоїш?..

І вона, недбало і цинічно обнявши мене, байдуже одійшла до ліжка, швидко роздягаючись.

— Боже! Що ж це?

Я приголомшений дивився круг себе.

Кривий вмивальник... На ньому лямпочка з склом, заліпленим пригорілим папером... В місці в брудній воді — шкаралупи цибулі, долі — ночний горщик... Пара цікавих прусаків... Стіни з якимись безглуздими крикливими картинами. На столі тарілка з недоїденим оселедцем, пляшка від пива, шматочок хліба...

— Що ж ти стоїш? — крикнула вона здивовано.

Я перевів очі на неї. О, Боже! Вона стояла вже в одній сорочці, брудній, подраній на животі, в якихсь плямах... Великий живіт випинався і видно було, як хилитався, мов тісто; ноги сіріли й на них синіли сліди від линючих панчів.

А ліжко? Скривлене, з зсунутою на край брудною подушкою, без ковдри, оголене, завжди готове, з слідами її професії, убоге, огидливе ложе бідності, куплі й продажу жіночого тіла...

— Ну? Скарєй же, ціпка, скарєй! Некада. Нада ще разок вийти на бульвар...

І вона лягла, велика, незграбна, м'яка, як великий шматок тіста. Лягла з нудною діловитістю, з страшною байдужістю.

— Ну?? Чого ж ти прийшов? Стоять?

Я шарпнувся, дрижачими руками вийняв гаманець і кинув їй карбованця. Вона, підвівшись, здивовано дивилася на мене, а з сорочки вилились і звисли сірі, тістяні груди. Карбованець упав на живіт і наче вгроз у нього.

— Сумашедший какойсь! — вражено дивилась на мене шукаючи рукою монету.

Ноги винесли мене на сходи, на вулицю її зупинились.

Мені хотілось сміятись, божевільно, дико сміятись!

Бліде, таємне лице в скорбними очима... Напудрений ніс і брови паяца... Мармурова чистота!

Ха-ха-ха-ха-ха!!

Сміх душив мене. Хотілось виривать його шматками з грудей і шпурлять ним у цей місяць, у небо, у вікна спокійних, послушлих; хотілося впасти й битися грудьми, сміхом об землю щоб повисакували спокійні, послулі і з найненим від жаху волоссям, подивились на Дійсність, на велику товсту бабу Правду з тістяними грудьми й лицем паяца...

На!!!

Я озирнувся й харкнув їй в лице, в її наглі жорстокі очі.

Н-на!!!

Я цілком щиро плюнув тоді, панове, в морду Дійсності.

А проходячи повз бульварчик, мало не став на коліна й не поцілував те місце, на якому ясно уявив, що це вона. Хіба, панове, я не мав рації так зробити? Хіба та Ілюзія не дала мені Радості, а Дійсність — Страждання? Хіба я не був щасливий ті п'ятнадцять хвилин? Хіба не реально я почував у себе в грудях захват, побожність, радість? Хіба не все одно, хто прислужився моїй Радості: Ілюзія чи Дійсність?

Я бачу, дехто посміхається, — хіба можна рівняти цю стару, брудну бабу-Дійсність до юної, чистої, красуні-Мрії? Але позвольте мені, панове, розказати вам другий випадок зо мною, щоб показати, що я їх не рівняю й не маю потреби рівняти.

Ви слухаете?

Добре.

Другий випадок зо мною трапився років через чотири після першого. Уявіть собі, я не кинув навіть після того своєї фантазії. Правда, на вулицях уже не шукав, але до кожної жінки придивлявся всею душею.

І, можете уявити, знайшов! Як, де — це зараз не цікаво, одним словом знайшов, і вона стала моїм товаришем, другом, коханою. Звалася вона Ольгою.

Ми прожили з півроку щасливо, так щасливо, як, може, семінари й не повірять.

Але один раз на нашій дорозі трапилась одна жінка, якій я подобався. Вона ні за що не вірила, що жінці без символістичних церемоній можна надовго вдержати біля себе мужчину. І, очевидячки, поставила це довести на мені. Людина вона була завзята, з себе гарна і з тим одчаєм, який являється після якогось злочинства над мораллю. Їй, мовляв, було все одно, — все одно семінари осудили її, людина пропаща, отже — не вважай ні на що.

І от стала вона перевіряти. Певних її бажаних наслідків вона не добилась, а все-таки зробила те, що Ольга в один день зникла, лишивши мені записку, що не хоче зв'язувати мене. Це була для мене така несподіванка, що я в той же день, як з'явилась у мене експериментаторка, вигнав її з такою люттяю, що вона навіть виїхала з того міста зовсім.

Я довго шукав Ольгу, але знайти не міг. Партиїні справи хутко витягнули мене з того города; я виїхав в інший, потім опинився в тюрмі, просидів місяців три і виїшов на волю.

Знову почав шукати, але не знаходив. Шукати, правда, дуже і не можна було, бо був дуже гарячий час, тоді й партійних робітників не вистарчало для всіх потреб. Все ж я кожному вільну хвилину вживав на те шукання. І от, в той же час стала ходити чутка, що в тих місцях працює за шпика одна жінка, робітниця Феня. Казали, що вона дуже гарно одягається, заводить з революціонерами амурні інтриги й таким способом випитує та висліджує все, що їй треба.

Я, власне кажучи, спочатку тій чутці жодної віри не надавав, вважаючи її за звичайний об'яв шпикоманії товаришів. Але потім мусів змінити свою думку.

З деякого часу я почав помічати, що за мною вечорами часто ходить якась жінка, досить струнка, гарно одягнена, з густим вуалем на лиці. Мене не зачіпає, навіть робить вигляд, що не зверта ніякої уваги на мою особу, але видно, що знає кожний мій крок.

Я почав задумуватись і, навіть, вірити в існування Фені. Це було дуже неприємно. Став я стежити за нею, чого вона, власне, хоче від мене. З тюрми я виїшов недавно,

особливого нічого не зробив ще. Хоче по мені добратись до більш цікавого осередку? Мабуть. Але чому ж не знайомиться зо мною? Чекає з мого боку перших заходів?...

Хитро, але занадто вже. Знайомитись мені не було жодного бажання. Я рішив пожити якийсь час тихо, ухилившись од всякої партійної роботи і дати їй змогу переконатися, що від мене вона рішуче нічого не здобуде.

Одсунувся і став жити тихенько. Майже ні з ким з товаришів не бачився, навіть найближчого свого товариша бачив дуже рідко й через те дуже таки нудьгував.

Але Феня все-таки не одставала й раз у раз з'являлась на тих же місцях. Це мене почало дратувати.

«А, будь ти проклята!» — раз страшенно розсердився я й рішив плюнути та переїхати в друге місто, перемінивши пашпорта, перекарсившись і, взагалі, набувши вигляд цілком іншої людини.

Це мені остільки добре поцастило, що навіть Петро, мій найближчий приятель, не впізнав мене, поки я сам не признався до нього.

З його ж допомогою я втік з того города і, оселившись у другому, зараз же по саму шию вліз у роботу. Петрові ж доручив шукати Ольгу і, як тільки виявиться хоч якийсь слід її, дати мені зараз же знати. Петро гаряче пообіцяв.

В новій організації і взагалі у всьому городі мене ніхто не знав раніше і, навіть, товариші думали, що я живу по своєму власному пашпорту і дійсно звуся Іваном Березовським. Я дуже радий був тому.

І от, уявіть ви собі: місяців через два я якось озираюсь, ідучи по вулиці, і бачу, як в чиїсь ворота хутко ховається жіноча постать, похожа на Феню! Мене так і кинуло в холод. Це вже не спроста! (А роботу в цій організації я взяв таку, що менше каторги й не жди.)

«Ах ти ж, подла морда! Ну? Знайшла-таки!» — думав я. І страх, і лють мене взяли. Ну, що його робити? Раз вона мене таким знайшла, то схватись мені вже неможливо. Що робити?

Не пішов я вже й по справі своїй, вернувся додому, сів і сиджу. В квартирі повно «матеріялу» — «чистить» і не берись.

Знає вона, де я живу, чи ні. Давно вже слідкує, чи тільки сьогодні напала на мене?

Як дізналась вона, що я тут? Як впізнала? Від кого? Сама чи хтось сказав?

Розуміється, на всі ці питання одповісти я не міг.

Нудьга мене взяла, страшенна нудьга. Днів два я нікуди не виходив, а товаришів сповістив, щоб до мене не ходили й мене не ждали якийсь час — небезпечно, мовляв.

І все ходжу по своїх двох кімнатах та думаю. І, нарешті, придумав. Одягся, поклав бравнінга в кишеню й вийшов на вулицю.

Феня вже ходила проти дому, де я жив, на другому тротуарі. Вона була в іншому вбранні, але я зразу впізнав її. Я просто став прямувати на неї.

Але вона, помітивши це, спокійно, не хапаючись, наче скінчивши прогулку, підійшла до візника, сіла на нього, щось сказала й поїхала, промайнувши під самим носом у мене. Маєте!

Я скажено здавив рукою револьвера в кишені, зціпив зуби й вернувся додому.

Що робити?

Ще більша нудьга обхопила мене. Тікати знову. Яка рація? Що допоможе? Єдиний рятунок — убити її. Зазнайомитись, завести куди-небудь і вбити в той же вечір.

Але як це зробити? Вона, видно, має це на увазі, коли тікає.

Звернутись за поміччю до товаришів? Але чи маю я право втягувати їх в цю справу? Коли вона просліділа мене, то, значить, і товаришів просліділа, значить і їх буде берегтись, значить, і вони нічого не допоможуть. А як не просліділа якого, то хіба я знаю якого? Хіба я знаю, чи не забудуть його, як тільки він підійде до неї?

Та й коли це зробити? Може, в цю вже ніч прийдуть за мною?

Боронитись чи здаватись без бою?

Всю ніч я не спав і ждав «гостей». Задзеленчить дзвінок до дворника, я схоплююсь, замираючи, слухаю і жду. Ні, не до мене.

Знову лежу, не сплю і слухаю.

Так всю ніч.

Вранці я рішив звернутись до товаришів. Але, напившись чаю, заспокоївшись трохи, знову лишив цю гадку.

Надвечір не витримав, схопив пальто й хотів бігти, але знову роздумав і зостався. А може все тільки здається мені? Може, ніякої Фені тут немає?

Пам'ятаю, я був як божевільний. Злість, нудьга, лють душили мене. Голова від безсонних ночей горіла.

Ех! — пам'ятаю, вибухла в мені постанова. — Що буде, то буде. Так далі неможливо. Стріну на вулиці, тут же вбиваю. Годі!"

Схопив капелюх, пальто, бравнінг і вискочив на вулицю.

Йі не було. Пройшов квартал, другий, озирнувся, вернувся, знову пішов уперед — нема.

Став дихати трохи спокійніше.

«Може, справді, все нісенітниця?»

Навіть соромно трохи стало.

Коли — зирк! попереду, в воротах якогось великого будинку, виткнувся краєчок її каплюха. Пам'ятаю, в мені страшно замерло серце. Але я навмисне одвернувся, зробив найбайдужісінкий вигляд і тою ж ходою пройшов повз ворота, не дивлячись навіть у них. Був якраз невеличкий дощик, я підняв комір пальта й пішов далі, не озираючись і не хапаючись.

Вечір темний був, прохожі спішили додому і дедалі ставало їх менше та менше. Я все йшов не озираючись і не знаючи, чи йде вона за мною, чи ні.

Може, передала другому шпикові й той під виглядом хоч би того добродія з парасолем і йде оце?

На розі одної вулиці, ніби спіткнувшись, я хутко глянув назад. Далеко виднілась на мокрому тротуарі жіноча постать.

Але чи вона?

Я хутко завернув за ріг, перебіг вулицю і сховався в якийсь двір, виглядаючи на вулицю в щілину фіртки.

Довго ждав і вже хотів виходити, коли на тім самім розі з'явилась вона і стала пильно озиратись.

«Ага! — злорадісно думав я. — Шукай, шукай серце, ось зараз ти знайдеш щось!»

Жінка рішуче повернула вліво, в ту саму вуличку, де сховався я, і пішла по другому боці.

Я почав хвилюватись: що робити? Вийти, піти за нею і вистрілом в спину убити її? А як вона помітить і схо-

вається, або підніме крик і не допустить до себе та ще її арештує?

Чи зробити вигляд, що не помітив її, йти по другому боці, не озиратись і завести в якусь безлюдну вулицю, потім зразу, несподівано обернутись до неї, підбігти й тоді?

Я рішився на останнє.

Говорю ж вам, я був майже божевільний від всього того.

Я швидко вийшов з двору, знову підняв комір пальта і, як людина, що кудись спішить, заклопотана справами й цілком заглиблена тільки в них, пішов за Феньою.

Вона йшла прудко й часто озиралась. Спочатку, мабуть, не помічала мене, але, коли я наблизився вже дуже близько, раптом зупинилась і нерішуче, видно, гляділа на мене. Але я пройшов, не повертаючи голови, не подаючи ніякого знаку, що мене щось цікавить, нахилив низько голову, немов пірнув весь у своє міркування.

Скоса подивляючись все-таки на неї, я бачив, як вона помалу, ніби не довіряючи мені, обережно рушила за мною.

План удався!

Я ще з більшим заклопотанням засунув руки в кишені і йшов так само вперед, не озираючись і ні на що не звертаючи уваги. Вуличка була маленька, з одноповерховими будиночками, немощена, брудна. Прохожих майже зовсім не було, лихтарі стояли один від одного так далеко, що в просторі між ними було зовсім темно. В одному з таких просторів я намислив покінчити з нею. Спочатку ледве позбавити ходи, потім поправити щонебудь коло черевика, далі зразу повернутись і побігти прямо на неї.

Серце мені билось дедалі то дужче, але рука, пам'ятаю, почувалась твердою, залізною, непохитною.

Один раз я знову спіткнувся, щоб подивитись, чи йде вона.

Йшла!

«Так-так, голубко, йди, йди!»

Я став іти тихіше. На вулиці ні душі не було. Десь гавкала собачка. Накрапав дощик. Потягнувся довгий тин чийогось саду.

«Це добре! — думав я, — з цього боку, значить, безпечно».

З її боку були будиночки, але ставні так щільно затуляли вікна, що хатки здавались вимерлими й безлюдними. Я зупинився, нагнувся і став ніби зав'язувати шнурок коло черевика. А сам з-під низу пильно дивився назад. Вона йшла, не зупиняючись, і була недалеко від мене. Очевидячки, була певна, що я не впізнав її й не думаю про неї.

Зав'язавши шнурок, я пішов знов уперед.

Але недовго йшов. Щось ніби штовхало мене, шарпало за серце, серце замирало, весь я хвилювався.

І раптом, немов з чужої чинієсь волі, зразу повернувся й хутко пішов назад.

Жінка не зупинилась, але, мені здалося, ніби припинила трохи ходи. Я перебіг вуличку й попростував прямо на неї. Вона зупинилась, потім повернулась і хотіла бігти назад.

— Сті-ій!! — закричав я несамовито.

Крик був такий дикий і чужий мені самому, що, пам'ятаю, аж я злякався.

Жінка зразу стала й повернулась до мене.

Я витяг револьвера й біг на неї.

Ось зовсім близько. Жде.

«Стрілять чи ще ближче?» — мигнула думка.

І — підняв уже руку, коли жінка раптом здригнулась, жахнулась, крикнула, і знайомий зляканий голюс так і вдарив мене по нервах:

— Грицю! Чекай!!

Я аж кинувся назад: що таке?! Хто це? Як??

Жінка підбігла до мене, судорожно обняла й тут же, на вулиці, стала жагуче, нервово цілувати мене в очі, щоки, в комір пальта.

— Оля?? — врешті зміг я заревти.

Це була Ольга.

Говорити, панове, про мою радість я, розуміється, не берусь, можете самі собі уявити. Скажу тільки, що вона висліджувала мене весь час, як розійшлись ми, бажаючи знати, як я живу й чи люблю яку іншу. У всьому їй допомагав Петро.

Отже Феня і ввесь тяжкий, гидкий кошмар — була

тільки Ілюзія. З щирою огидою й гнівом я в той же вечір плював їй у пику, а Дійсність од всієї душі обняв і розцілував.

Таким чином, мої панове, звідци виходить така мораль: єсть щось більше і за Дійсність, і за Ілюзію, щось єдино-справжнє, якому служить все. І на мою думку, панове, зветься воно Чуттям життя. І коли Ілюзія чи Дійсність служать йому погано, ми лаємо та плюємо на них; і від всієї душі вітаємо та цілуємо, коли догоджають. Отже слава всьому, що на радість Життю і ганьба поганим слугам його, як би вони не звались — чи мрія, чи калоша!

Добродій замовк. Після того піднялася ще більша су-перечка, але він хутко десь зник.

КУПЛЯ

Мені було тоді літ... Але що там літ!

Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

Це було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить вам його? Можна! Ось тільки управитесь з тою та тою справою і вмент вам буде небо з зорями, з місяцем, сонцем, з чим хочете.

Може дракона якогось убити? Дракона з вогневою пащою і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон?

Ах, це ж була якраз та пора, коли аж кишить навкруги всякими драконами, коли так легко, так охоче йдеться на бій з ними.

Отож і було це тоді, коли я йшов убивати величезного дракона. Він сидів у мене в душі. Старий був уже, з древніми, волохатими лапами, які страшенно важко було одшарати від серця. Так важко, що Іра все частіш та частіш стала поглядати на мене й посміхатись.

— Слухайте! — сказала навіть раз, — вам це, видно, дуже тяжко... Лишіть... Хтось інший візьметься... А то ще провалите всю справу...

Всяко можна сказати ці слова. Але коли трошки приплющити очі, скривити губи в зневажливу посмішку й

недбало одвернутись, то приємно від них, у всякому разі, бути не може.

Та ще коли ці очі з довгими й пухкими, як тирса, віями, коли губи можуть іноді так ласкаво й злегка соромливо усміхнутись, коли ці очі й губи сняться тобі щоночі... Е! Чортової душі драконе, давайте його сюди! Давайте сотні, тисячі драконів, хай тільки не кривляться так губи.

І коли на останній «виконавчій» збірці голова збірки запитав:

— Хто на цей пункт? — а Іра одвернулася і пильно стала роздивлятись олеографії на стінах, я прокашлявся, швидко сказав: — Я!

Я хотів це сказати якомога байдуже і разом з тим твердо, але не встиг викашлятись і вийшло так, ніби мене несподівано хтось спихнув у яму, а я й скрикнув.

Але ніхто не виявив ніякої особливої уваги на мою відповідь, немов це сама звичайна, світова річ, що коли треба підпалити у батьків економію, то за це береться їхній син.

Навпаки, обличчя стали ще більш заклопотаними й серйозно-діловитими. Навіть Іра не глянула на мене, тільки одійшла від стіни, сіла на канапі і стала серйозно та строго дивитись на голову зборів.

Отже «пункти» всі роздані.

План наш простий і легкий: ми випускаємо прокламацію і від імени організації «Червоного Півня» оголошуємо, що поки не будуть виконані всі пункти нашої програми (тут же й пункти всі), то вся панська Україна палатиме од краю до краю. Пани, розуміється, учинять страшенний гвалт, наляжуть на уряд, уряд же, безперечно, страшно перелякається і зразу ж піде на уступки.

План, безумовно, сміливий, але простий і певний. І треба було бути «вкрай заїденими опортунізмом», щоб не пристати до нього. Іра так і сказала другій половині нашої організації, яка не погодилась з нами. А не погодившись, розуміється, одкололась од нас.

Ну, це, само собою, не могло спинити нашу половину. Тим паче, що ми мали в руках такі чудові «пункти»! От тільки з економією мого батька виходило трохи складніше. Річ в тім, що він держав цілу зграю черкесів, які

день і ніч їздили круг маєтку і всі, як один, мали гвинтовки й нагаї.

Певно, що при таких умовах туди треба було послати чоловіка, який би міг добре розібратись і справитись з цими обставинами.

Звичайно, що таким чоловіком був я.

Так, це був я. Але в мені сидів дракон.

В мені сиділо гибель драконів. Я, наприклад, любив мою мамуню. Вона була буржуйка, вважала, що селяни за те бідні, що багато грішать, але я любив її. Це був дракон — я знав, і його треба було вбити без вагання, але коли мамуня приїжджала в город, я навіть пропускав збори «Червоного Півня» й бігав їй в аптеку, в крамниці, до кузин.

І мамуня так лякалась усього. А коли лякалась, то серце їй так билось, що очі ставали великими-великими, напружено-болючими, й сама вся робилась такою безпомічною. І завжди тихо й ніби злякано прислухаючись до чогось, говорила:

— Це пройде... Це пройде...

Але я сказав рішуче моє «я».

І темним вечером одним, в призначений час, передягнений у драгу свиту, стару шапку й руді, величезні чоботи, що совгались мені на ногах, я тихо постукав у віконце до Іри.

Вуличка вже заплущила свої віконниці і, загорнувшись в палісаднички, тихо дримала.

З-за акацій батюшчиного садка обережно дним оком визирав червоний місяць, такий червоний, ніби він страшенно пнувся, здержував сміх. підглядаючи, й того по червонів увесь.

Рипнули двері ганку. Рипнули подзьобані жовтенькі східці, на яких в пекучий день виступає смола жовтими слезами.

Зсередини вікна завішані були плахтами та великими хустками. А на столику в кутку у зеленім абажурі, як в китайському брилі, горіла лампа. І Іра від пояса до землі була освітлена, а лице й груди в затінку. Але сердитий вихор з боку лоба все ж видно було. Він так само буйно й нетерпляче стримів догори, ніби сердився, що не пускають його кудись, куди він тягнеться з малих літ. У Іри

все ніби стриміло кудись: і лампа з гострим абажуром, і висока купка подушок, і тонкий гнучкий її стан, і кров її, що завжди заливала спочатку смугляні щоки, а потім гналась хвилею угору, в лоб і в вуха.

— Ви готові, значить? — суворо озирнула з ніг до голови мене.

Була чого незадоволена, ще більш поривчаста й лаконічна.

Я недбало і з сухо-діловитим виглядом усівся на стільці під патретом Богдана Хмельницького й почав говорити.

Отже, значить, вона завтра вранці виїжджає до наших в економію. Вона чула, що Галя заслабла трохи і, як ніжна подруга постановила провідати її. Там вона не спить. Рішуче, ані-ні... Пильно слідкує. Як тільки з'являється вогонь, вона вмент всіх будить і всі тікають, куди придумують уже собі там.

Що?... Про це вже говорили?... Нічого... Як от кажуть: «сім раз одмірай»... Принцип дурний, власне кажучи, а іноді... Ні, неважно!

Отже, як все щасливо обійдеться з ними, вона сідає на коня... Ні, це справді незручно...

Ну-да, прийде прямо пішки до того ліска, де вони колись агітували вдвох Омелька Задрипаного... Пам'ятає? Він ще з-під лоба неймовірно поглядав на неї... Так от туди...

Там він ждатиме... Коли все добре, він зараз же іде назад.

Вона, звичайно, розуміє, що йому рішуче не ходить тут про всякі там родинні сантименти, але... Йому цілком байдуже, як там справиться з своєю бідною якась панотою, хоч би це його власна родина була, але він гадає, що це необхідно для самого діла. Взагалі він дуже просив би, щоб не думали, що якісь родинні мотиви можуть спинити його в тому великому... Він, звичайно, звик до сім'ї, але... І йому тяжко...

— Вам треба вуса наставні почепити! — сердито перебила мене Іра. — Неодмінно. У вас є такі вуса?

— Ні, нема!

— Глупо. Надзвичайно глибо. У вас надзвичайно ідіотські вуса. Ви це знаєте? Вони у вас з ніздрів ростуть... От так...

Вона приклала два пальці до ніздрів і провела вниз.
(У мене, справді-таки, були ідіотські вуса).

— А посередині нічого... Лисина якась... Глупо...

Дійсно, посередині була таки лисина.

— Тип українських вусів... — нетвердо сказав я.

— Що? — із здивованою зневагою зиркнула на мене.

— А, ну да... Українські вуса, звичайно, так ростуть...

Спочатку на кінцях, а потім посередині: Коли посередині заросте, то на кінцях вони будуть вже довгі...

— Ну? — чудно й строго дивилась мені в лице.

— Що «ну»?

— Ну, так що ж з того?

— Та те, що в мене, значить, будуть гарні вуса... Це нічого, що тепер такі. Це певний знак: як на кінцях раніше починають рости, значить будуть довгі... Та розуміється! Інакше, ви подумайте самі, як би могли бути...

— Значить, у вас чудові вуса?

— Я цього не кажу, але...

— Фу! Які ви дурниці мелете! — раптом сердито встала. — Ну, при чому тут ваші вуса? «Українські вуса»... Перш усього, ви — шовініст. А потім... Фу, який ви!... Ні, вам рішуче не можна йти на це! Ну, куди ви підете такий? «Вуса»... Господи!

Круто одвернулась і поривчасто одійшла до вікна. Правила хустку.

— Знаєте що? — вмить повернулась до мене й пильно озирнула з ніг до голови.

Ех! Очі в неї були! Великі, тонко зрізані з кінців, темно-сині, як вечірне небо коло хмари; губи строгі, також зрізані з кінців в тонкі рисочки. Там в кінцях, буває, дрібно-дрібно дрижачи, непокірливо розгоряється таки дзвінкий, дитячий сміх.

— Ви зараз... Прошу слухати уважно! Ви зараз скинете з себе всю цю ерунду... Чуєте? Роздягнетесь собі вдома й ляжете спати. А завтра заявите, що не можете. От і все. Серце холодно занило. Наче взяли та накрили його мокрою ганчіркою, а накривши, ще й притиснули.

Мовчки підвівсь я, надів свою шапку і сказав, тихо-тихо сказав:

— До побачення...

Прудко глянула, поривчасто підійшла до мене, здерла

з глови мою шапку й шпурнула її на своє ліжко. (Шапка впала якраз під подушки. Люба моя шапчинка! — я довго потім губами шукав, яким саме боком вона притулилась до подушок).

— Сядьте! Зараз мені сядьте! На цей стілець!... І слухайте... Слухайте: як тільки ви мені чогось злякаетесь... чуєте?... як тільки не осилите своїх... своїх... забобонів, краще не появляйтесь тоді мені... Уж, лучче не показуйтеся на очі!... Я говорю це цілком рішуче. І годі!... Прошу такими жалібними очима не дивитись... От. А тепер ось... ось вам ваша дурна шапка і йдіть. Ідіть моментально. Все... Ну? Ще, може, схочете прощатись? Заплакати може? Фу, який ви!...

— Дайте мені вашу руку... — прошепотів я.

Чогось мені голосу бракувало, сам не знаю чому.

— То ще для чого?

— Так...

— Обійдеться без рук... Значить, завтра або післязавтра вночі. У ліску... Ідіть.

— На одну хвилиночку руку...

— Я вам кажу, йдіть. Чуєте?

Пішов, чи то пак: переставив одну ногу, потім другу, помалу, з усилям повернув ручку дверей, ніби на ній висів цілий світ і переправив ногу за поріг.

— Чекайте!

Вмент причинив двері й озирнувся.

— Ви, той... Ну, чого так дивитесь? Глупо... Ви взяли револьвер?

— Взяв...

— Ну й добре. Ідіть. Ну, чого? Фу, терпіть не можу, коли так дивитесь. Наче три зуби разом болять...

Низько похилив голову й посунув знову ноги.

В сніях теплий дух васильків і трави. Десь мабуть, вінок на стіні висить із васильків.

Ще одні двері, надвір.

— Чекайте, ви не одчините... Тут треба знати. Ну, прошу-прошу... Ну? Не смійте... От. Ідіть.

Нічка тепло та м'яко війнула в лице.

Зачинилися двері. Потім раптом швидко заклацала заціпка і двері знову наполовину одчинились. Серце замерло з чеканням.

— Слухайте... Я забула... Скільки верст туди?

— Тридцять.

— Тридцять? Умгу... Як прийду в лісок, дам руку. Чувєте? Як тільки ж прийду!... А тепер забирайтесь... Ідїть!

І двері швидко зачинились, заторохтіла защіпка, затупали і стихли ступні.

Ззаду тихо підбіг вітерець, наче десь піджидав, щоб zostався я сам, і щось тихо, лукаво шепнув. Що він, любий, шепнув, що забилося так мені серце? Щось хвилююче, бадьоре, щось таке шепнув мені, що я враз на-сунув шапку, загорнувся у свиту й рішуче-радісно пішов од ганку.

Проїшов вуличку і другу, минув річку, вийшов в степ. Тихо спала річка і крізь сон щось тихо шепотіла осоці. Вулички дримали, тільки де-не-де з якихсь віконниць пробивались смужки світла, мов лукавий з сміхом погляд із приплюснених очей.

Спав і степ.

Позад мене стояв місяць. І не був уже червоний, перестав сміятись, тільки ніби був здивований увесь. Ніби вибрався на небо, глянув степом і аж ахнув: ти диви, мовляв, які простори! і не ждав! І благодушно-радісно сміється, і морга серйозно журним зорям, хмаркам легкодушним, гаям сумовитим та могилам старим і поважним. Всім моргає і сміється. Любий дідуганчик!

— Гей, зійди, зійди, ясний місяцю,

Як млиновеє коло,—

Ой, вийди, вийди, серце-дівчино...

Тш! Неконспіративно!...

Натовкмачив шапку геть на лоба, підтягнув за вушко чобіт і рішуче-діловито заступав. І поперед мене, трошки збоку, ніби скоса та цікаво зазираючи в лице, бігла довга тїнь.

На шляху ні душі не було. Геть далеко срібною смугою підгортався під темне небо край землі. І могили з одним темним боком щось таємне сторожили і мовчали.

Степ дримав.

Та думки мої не дримали. Хоч рішуче ступав я, хоч не озирався ні разу, а вони все линули назад.

— Ой, вийди, вийди, серце-дівчино, поговоримо з тобою...

І хоч дівчини не було, а серце говорило. Говорило, посміхалось і раптом... холонуло, стискувалось і нило-нило.

Аж зупинявся я. То плакав, забитий в глиб душі мій дракон, то плакав дурний, темний дракон, піднімаючи голову; плакав старий, і сльози його холодними струмочками котились по серцю, а серце того її стискувалось і нило.

І не знали того ані степ, ні могила.

Не знали й ріденькі, не звезені кіпки селянські. Малюсенькі, несмілі, до землі припалі, як хазяїни їхні, сумно стояли й не знали, куди і чого я йшов, чого плакав дракон.

Часом з них здійсмались волохаті ночні птиці і, кругло, поважно махаючи крилами, мовчки летіли в сріблясту млу й зникали.

Десь збоку, внизу, диркав деркач. Одманітно, помірно, немов завзято сидів собі там і пиляв якусь товстелезну дошку. Часом робив павзу, наче брав у рот цигарку, і знов за своє: дир-дир!

Там болото. Там колись зимою в фугу ми блудили. Мамуня хрестила мене, а мені так страшенно спати хотілось. Юхим все кудись одходив од коней, і тоді сніжинки, користуючись цим, похапцем лягали на його темне серце усього білого сидіння. І так славно, трошки страшно все гуділо круг нас. А як знову сідав він, як зачинали сани хилитись, мені ставало млосно.

З мамою припадок станеться неодмінно. Вона так боїться пожежі, до місячного жаху, більше фуги... Ех!

— Но ми по...

Ша! не треба.

Дорога збігала в маленький яроч. Один бік його, де йшов я, був темний, а другий блідий від місяця. Внизу, на дні його, щось темніло й гомоніло ніби.

Спустившись зовсім, я дійсно помітив три фігури біля «кринички розмов». Це була наша криничка, де ми спинались перед городом, їдучи з канікул, де напувались коні, де мамуня з заплаканими очима обсмикувала мене

й Галю і казала нам всякі благання-поради. Потім пізніше ми з Галею самі вже сідали там і розмовляли...

І Галя перелякається... Якби вона знала, що це я... Е, що там!...

— Доброго здоров'я! — напнувши горло, солідним басом промовив я до фігур і потягнув навіть за шапку, як робить це Мусій Передеря з Заднього кутка.

Мені щось пробурмотіли у відповідь.

Не хотілось мені слухати свого дракона, хотілося говорити з людьми, слухати їх, сміятися.

— А куди Бог несе? — ще поважніше запитав я, підходячи ближче.

— Куди прийдемо, туди й несе... — сіпло сказала одна з фігур, видно, приглядаючись до мене. Фігура чоловіка в картузі перепічкою.

Інші ж дві — жіночі; одна сиділа боком на цямрині, а друга, зігнувшись в кругленьку купку, на камені під коритом.

— Так... Правильно. Спочиваєте?

— Ба танцюємо... Не дуже привітні. А довгий весь який! Чогось пильно придивлявся до мене. Лице якесь чудне, довге-довге, як астраханський кавун, немов з якоїсь вигадливо-чарівної казки. Білявий, очевидячки; очі невеликі, вузькі.

Жінка на цямрині теж уважно розглядала мене, але була якраз навпаки: широка, кругла, лице темне, як диня-дубівка.

Розбалакались. Я охоче й по всій ширості зараз же розказав їм усе про себе: як служив за дворника у городі, як заслаб, як хазяїн обдурив мене й прогнав без копійки. А оце йду додому, чи не дадуть родичі притулку слабому.

— Та так-таки без копійки і йдеш! Га? — немов обмацуючи мене очима, просопів неймовірно «астраханець».

— Та копійок десять може є... — зітхнув я. — А ви хто будете?

Чоловік промовчав і чогось нахилився над криницею. Але жінка, видно, не хотіла бути такою неввічливою. Трошки навіть пишаючись ніби, розповіла, що вони всі троє старці. Бідні, убогі, але чесні старці собі. Отто он їхня мати глуха і сліпа, вона сама теж сліпа, а це — її брат. Він

водить їх. Так і живуть. Живуть, як Бог дає. Не солодкий їхній хліб, але, що ж маєш робити...

— Щось на сліпу вона мало похожа була. Але раз людина каже, що сліпа, то вона краще знає.

Я присів на цямрину, виїняв кісет з тютюном, закував і підніс поводитарю. Він мовчки взяв, скрутив цигарку, закував від мене й поклав собі кісет в кишеню.

— Чекай, дядю, — простягнув я руку, — кісет мій...

— Як? — підставивши вухо до мене, кудись вгору глянув поводитар.

— Помилився, — кажу, — кісет мій...

Кісет? Який кісет?

І пихнув цигаркою.

— Та той, що я дав тобі...

— Мені??

Він здивовано подивився на мене, потім на жінку, знов на мене.

Бідний парубок, очевидячки, хворий був на пам'ять. Жінка засміялась. Потім вередливо повела плечима і, зазирнувши у криницю, протягнула:

— Ну, Митрохва-а-не... Давай же води, я пити хочу...

Зо мною, очевидячки, вони зовсім покінчили.

Митрохван теж зазирнув, почував голову і просипів:

— Та я зна-аю... Коли ж далеко чортова вода... Рукою не достанеш... Якби пояс... В тебе нема? — повернувся він до мене.

— Нема.

Я знав, як добути води й без пояса, але мовчав.

— А сто бісів його мамці на припічку! — знову почувся Митрохван.

Тоді я мовчки взяв бляшаний чайничок, що стояв на цямрині, скинув шапку, перекинув ноги у криницю і вмент зчез у ній. За мною наче скрикнула жінка.

Холодно... Вогко... Дірки між каміннями були на старих місцях і розкарячені ноги мої звикло ступали в них, як по східцях.

Коли явиліз з повним чайником, жінка зразу взяла його в мене з рук, жадібно припала до цівки й стала смоктати.

Митрохван же то на мене поглядав, то зазірав у криницю.

— Ти диви! — нарешті здивовано хитнув головою.
Жінка зразу ж одірвала чайник од рота.

— Ага? А що? «Не можна лізти?» Я тобі не казала?
Тепер «диви?» Отак ти раз у раз... Оддай парубкові кисет!

Митрохван одповів цинічним словом і засміявся, але засміявся ніяково, вдаючи це.

— Не віддаси?

— Та йди ти під три чорти! Який кисет?

— Не віддаси, я питаю? Кажі!... Геї, Митрохване, кажу, лучче оддай... Лучче оддай!...

Митрохван повів одним плечем, потім хмикнув, засунув руку в кишеню і ткнув мені кисета.

— На, бери! Щастя яке, кисета не бачив. Схочу — сто кисетов тобі кублю ще й з льогким тютюном.

— Отак лучче... А кисети твої ми знаємо...

— Е?

— От тобі й е...

— Диви...

— Ну, не задавайся... Бери краще торби та ходім...

Ми пішли разом. «Мати» хоч і була теж сліпа, але йшла не гірше «дочки». Тільки видно ходити їй взагалі важко було. Поки розійшлась, все стогнала за кожним кроком і хапалась лівою рукою за мене. Якась роздута вся була, страшна. Взагалі всі трое вони здавались мені якимись вигадливо-казковими істотами. Якби вони раптом повертались у якихсь звірят і зачали танцювати передо мною, отут серед срібного степу, я, здається, не дуже здивований був би.

Митрохван ішов поперед усіх і довгий, зігнутий, з гострою головою, настирливо щось викликав в мені собою: чи то казку якусь, чи легенду, чи кримінальний роман якийсь. Навіть, пам'ятаю, аж сердивсь я, не можучи виразно згадати.

— Геї! Митрохване!... — раптом зупинилась жінка, придивляючись кудись убік.

Митрохван озирнувся.

— А то, лишень, чи не скирти?

— Мо' й скирти.

— А спати треба?

— Мо' й треба.

— Ну, то звертай... Я хочу спатки.

Митрохван мовчки звернув і пішов на скирти.

Очсвидячки, він був незадоволений.

Я хотів іти далі сам, але пахуче сіно скирт змануло мене. Лягти, закласти руки за голову й дивитися прямо в лице місяцеві... Чого поспішати! — все одно встигну, на вечір завтра «туди».

Пішов я з ними.

Вони трое лягли під один бік рогу скирти, а я по другий; так що, підвівшись, я міг бачити ноги Митрохвана.

Сіно м'яко гріло знизу. Місяць пильно та скорбно дивився в лице. Затих гомін сусідів.

«Уїк!» — тихо пискнула пташка.

Спати не хотілось.

Щось гойдалось у мене в душі, щось хвилююче, щось журне, щось суворе й ніжне.

Все гойдалось.

Що здійсметься догори, серце робиться широким, хоче крикнути, крикнути степом, щоб і зорі засміялись, щоб пішла луна під темне небо й упала там, на східцях, де в пекучий літній день виступають жовті сльози.

А гойднеться вниз, і серце мліє, холод серцем пробігає, думи нишкнуть, мов зігнувшись, пробігають темним яром.

«У ліску дам руку... Тільки ж як прийду».

Не вірять... Не надіється на мене...

Чуєш, любий місяченьку, не вірять вона, не вірять, що я зможу вбити дракона, свого сивого, старенького дракона...

Нічко, ясна нічко, сумом дзвенящая, не вірять їра, що зможу я взяти і власними руками кинути в полум'я мого старенького дракона...

А ти віриш, правда, нічко?

«Ку-ум!» — задзвенів десь над вухом комар, наче торкунв хтось тоненьку струнку.

Змовк. Сів на щоку... Куснув.

Пий, голубчику, пий. Випий з кров'ю мій біль, мій солодкий, ридаючий біль, і понеси його їй, і скажи їй суворій, зневажливій зморщі між темних брів, ти скажи їй: «розгладься! Він може, все він може зробити за при-»

палі, убогі копи та за ласку твою, недосяжно-бажана. Все він може зробити»...

Вітер сумно гойдавсь на травинках, і травинки журливо хитали голівками.

Високо в небі, в суворому смутковій зорі вели мовчазну, віковичну розмову свою.

«Ук!» — несміло озвалась пташинка й замовкла.

І, пам'ятаю, сусіди чогось загомоніли; спершу глухо й невиразно, далі я вже виразно чув:

— Та йди к чортам!... Митрохване... Не лізь... Чуєш?

— Ги-и!... Щипається, стерво...

— Митрохване!... А диви... Тю, бий його сила Божа!... Йі-богу, так укусю за руку, що аж чорти тебе схоплять... Лежи он там камінем... Та пішов!...

— Тю, дурна! Що ж ти хвицаєшся?

— А ти що думав? Отак хвицну, що й ногами вкриєшся... Чого лізеш? В комору боявся лізти, а до мене не боїшся... Сміливий! Знаємо таких...

— Яких?

— Отаких самих...

— Та яких?

— «За це тюрма буде»... Ну, як боїшся тюрми, то й не лізь... Піди до тебе в полюбовниці, а ти чим годуватимеш? Сухарями! Подавись ними.

— На ту ніч уже принесу сала...

— Знаємо... Просидиш, як той раз, всю ніч у бур'яні та й скажеш, що собаки не пускали...

Митрохван щось тихо бовкнув, потім я побачив його обережно виставлену до мене з-за скирти довгу голову. Я не рухнувся.

Голова зникла.

Річ видима, що родичі вони вже не такі близькі. Знов загомоніли, але тихше.

Я й сам би з охотою не слухав їх, якби можна. Перелізти ж на друге місце не зручно було вже.

А вони, мабуть, знову забули про мене.

— Ну? Береш, Ганно? Кажі: береш? — жадно сипів Митрохван.

— Ні... Як не п'ять, то й не милься, не побриєшся...

— Та бійся ж Бога: п'ять рублів! Де ж я тобі їх візьму?

— А де хоч... Ти тоже розумний... Ти думаєш, що мені

так і минеться, як Микита взнає, що я пішла до тебе?... Та ні там, ні тут? Ну-ну...

— Та чого-ж «ні тут»?

— А того, що хіба ти зугарний на щось? Микита тюрми не боявся...

— І я не боюсь, тільки ж...

— Не боїшся? Ну, от докажи, що не боїшся... А тоді й лізь... А тепер спи... Одчепись...

— Ганно!

— Не в'язни...

— Ну, три дам... Чуєш?

— Одчепись...

— Ех!

Очевидно, зітхнув. Мабуть, ще й погухався.

Довго ще торгувались вони. Він уже брався на ту ніч принести їй сала і чотири рублі, але за курятину не ручився, бо з курми такий галас раз у раз виходить, що легко спійматись.

Ганна сонно й сердито стояла на своїому.

А вітер все так само гойдався на травинках, і травинки журливо хитали голівками.

Але місяць уже блідо-кисло посміхався. Я думаю, якби трапилась йому тоді хоч поганенька хмарка, він би навіть з довічного шляху свого звернув би, щоб заткнути нею свої вуха. Але хмарки не траплялось, а торг усе-тягся.

Ганна мене вже навіть дратувала. Ця ідіотка у всякому разі могла би менше мучити парубка й дати спокій людям.

І раптом я піймав себе на якомусь дивному співчутті Митрохванові — якась схожість, рідність протягнулась між нами крізь соломку.

Піймав і аж крутнувся на другий бік від гнівного обурення. Ще чого не вигадає ідіотська знервована фантазія!... Фу ти! Чорт надав зв'язатись з ними!

Нарешті послули.

Місяць ще вище піднявся і став ще менший та скучний. Комарі надокучливо кусались. Рішуче нічого поетичного не було в їх гунявім гудінні. Бліда пустинність поля гнала холодну нудьгу самоти. Визирала з-за рогу боса нога Митрохвана.

Несміло перебіг по мозку образ їри. «Дам руку в ліску,

якщо тільки прийду»... Фу, катзна-що! Спати! В цей же мент спати, а то ще можна додуматись до чортзна-чого під впливом цих скотів.

Місяць сумно посміхався згори.

Сонце і день ще більше виявили моїх спутників. Голубчики мої, вони просто фантастичні були, наче з химерної казки якоїсь. Я не міг намиливатись ними, коли вони їли. Особливо Митрохваном та «матір'ю». («Мати» таки справді була глуха і коли говорили що-небудь, то пильно дивилась на губи тому, з ким балакала. А сказавши, випинала наперед лице і наставляла вухо. Була набухла, мертво-жовта, так що, здавалось, надуши її гарненько й вона лусне, як старий гриб, з якого легким димком підніметься зелена порожня).

Вони їли мало не через кожну годину, але, дивлячись збоку, можна було сміливо подумати, що вони оце тільки допались до їжі після довгого голодування. А допавшись, жадно й вороже подивлялись одне на одного, смачно, серйозно чвакали й міцно держали в руках шматки хліба.

Мені теж уранці дали, але з умовою, що я за це носитиму якусь їхню торбу. Я згодився. Більшої конспірації, як ця компанія, я не міг би придумати. Виявилось, крім того, що вони йшли повз наше село у монастир на празник. Празник не знати який, але у них там є діло. Так от вони собі туди йдуть помаленьку.

І ми пішли разом. Йшли так: попереду виступав Митрохван; за ним, ухопившись ззаду йому за піджак, Ганна; а за Ганнину кохту держалась «мати». Обидві вони йшли з заплющеними очима і правими руками намацували палицями дорогу. Я йшов позаду.

Ми часто зупинялись перед хатами, й Митрохван, перекосивши рота, гунявим, жалібним голосом тягнув:

— Благодітеді Божі, поде-ейте калікам нещасним, сліпеньким, невидючим. Матінки наші рідні... за ваші подаянія душі спасенія...

Нам подавали, і Митрохван усе кидав мені в торбу.

Іноді сідали під селом, і Митрохван зникав десь сам. Вернувшись, одводив Ганну вбік, благаючи шепотів і щось показував їй. Ганна, не згоджуючись, хитала головою і, зневажливо скрививши губи, одходила. Митрохван же винувато шулився й тихенько лягав десь збоку.

Мені рішуче вже жаль його було. Розуміється, це тіль-

ки дурна піднятість нервів могла найти якусь схожість у мене з ним, з цею жалкою істотою, з цим нещасним продуктом ненормальних соціальних обставин. Мені жаль його було, і його, і її, і стару бабуню. Серед співаючого простору ланів, серед моїх дум вони були понурою, сірою плямою. Не важно те, що вони були в подраній одежині, що в бабуні були товсті ноги, замотані ганчірками, не важно, що вони спали на землі — я теж був з ними, і теж у драній свиті, і разом з ними спав під скиртою. А важно те, що живе під світлою, в грудях, в душі. Я теж був у світці, але чи могли вони хоч раз в житті почувати щось безмірне, високе, те, що дає одмінний зміст життю людини від худоби? Навіть в коханні вони окрадені. Я не вимагав від них естетичних розмов, хай проститься їм нічна балачка, хай говорять, як хочуть, але чи темні душі їхні можуть піднятися до крику захвату, до себезабуття, до великого дрижання серця назустріч думці про кохання. Іра і Ганна!... Бідні, жалкі істоти!

Хмарки рожеві, як легка піна, плули понад нами. Чи могли вони покласти на неї мрію свою і линути так в невідомі краї?

Вітрець ніс на крильцях спів ланів. Чи гладили крильця його душі їхні?

Іра і Ганна!... Бідні істоти! Навіть кохання для вас тільки темний клекіт крові під вогнем інстинкту.

— Ну, плентайсь там, плентайсь! — гукав на мене Митрохван і пильно вдивлявся в рот мені, чи не їв я хліба з торби.

Я прибавляв ходи, я все-таки не звик так багато ходити й одставав навіть від «матери».

І знову, дивлячись в зігнуті спина їхні, на яких сиділи маленькі мушки, я витирав піт і думав над ними.

Потім переставав думати й хотів тільки спочити. Душно було, торба плечі давила. Сонце стояло на полудень.

В містечку, куди ми завжди їздимо в крамниці, на базарі вони зупинились, і Ганна, поклавши дерев'яну мисочку коло себе, сіла на землю і хрипким голосом завела:

— Та не бачу ж я, матінки мої рідні,
Як білий світ світає,
Як праведне сонце на небі сіяє.
Як темная ніченька та й наступає.

І хиталася тужно. А в мисочку стали-падати копійки. І як копійка цокне, Ганна перехреститься, пробурмоче тихенько «спаси вас Господи» і знову хитається.

Таким чином назбиралось на цілу квартиру, яку в тому ж містечку й купили вони. А пили її за містечком, в ярку, під березками. Дали й мені, але знов-таки з умовою, що я й Ганнину торбу візьму. Моя конспірація переходила вже край, але я не хотів псувати гармонії й згодився.

Через півгодини вони вже були непохожі ні на людей, ні на скотів — вони були просто п'яні. В мене теж гаряче приливалася кров до серця, але від того мені було безмірно сумно й хотілось співати, хотілось цілувати землю і благословляти її за те, що вона породила Іру, що породила страждання, над яким можна плакати і в жертву йому вбивати драконів своїх. Особливо ж співати хотілось, сумно, ніжно, щоб задримали листочки берез від жагучого жалю зо мною. Не хотілось тільки, щоб голова так крутилась. Я навіть ліг для цього на траву. Але зараз же й підвівся від крику Ганни.

Що таке?

Митрохван тягнув її за руку в кущі і хрипів:

— Хедім!

А вона цупко хапалася другою рукою за траву, зачіпалась скарлюченими пальцями порепаних ніг за землю й кричала:

— Одчепись, сатанюко! Одчепись, кажу! Ой, рятуйте!

А бабуся — як сиділа, так боком перекинулась і спала. З рота її текла слина, вздовж якої рядком сиділи мухи.

— Хедім!

Ганна вмить шарпнулася, вирвалася і одбігла вбік.

Митрохван хитнувся, розгублено витріщив очі й непомітно застиг, важко дихаючи.

— Утікла... — безнадійно хитнув головою й безсило опустився на землю.

— Сказала, п'ять... Ну, й не лізь... А то на мої напивсь, та ще й... Розумний!

Теж важко дихала і стояла оддалік, застібаючи кохту.

Потім я знову ліг.

Земля помалу крутилась, жовті круги здіймались догори, а я був центром їх.

Зразу все десь зникло.

Сонце вже намацувало одним краєм лісок, де повинен був я ждати Іру. Його видно було верст за п'ять уже.

Ми мовчки йшли всі четверо. Після сну вони були похмурі, злі. Бабуся все просила пити й після кожного прохання наставляла вперед лице і ждала. Але й Митрохван і Ганна нічого їй не одповіли.

Один тільки раз Митрохван щось сказав до Ганни, але вона сердито крикнула до нього й він винувато зщулився і знову замовк.

Я йшов зовсім тверезий, з холодною, ворожою гидливістю поглядаючи на своїх товаришів. Навіть часом стискавав плечима, дивуючись самому собі.

Але вже було недалеко, і я терпів їх біля себе. Іноді я зиркав на Митрохвана. Довге лице його, лице якогось водяного голого звіряти, виявляло злу, потайну завзятість і рішучість.

Щось, видно, міркував.

І я міг знайти якусь схожість? Господи!

Сонце врзалося в лісок. Деревця стояли в ореолах. Як мученики, яких розп'яли на шляху, стояли й радісно, натхнено сяли.

Долина покрилась задумливою тінню; дороги по ній стали темними.

— Водиці... Ох, голуб'ята, водички... — стогнала бабуся й чекаючи випинала лице. Але всі мовчали, й бабуся, зупинивши на хвилину на мені свої жовті, тупо здивовані очі, знову похнюплювалась.

Сонце зайшло.

Тоді всі дерева, немов хлібосольні господарі, випровадивши високого гостя, перестали радісно та ясно посміхатись, стали серйозні, стомлено закутались в тіні, підобрались і застигли.

Пролетіли довгими цугом якісь прудкі пташки, поспішаючи й заклопотано перекликаючись тонким писком.

Хлопчаки заняли товар із стерні і гнали його на дорогу. Все готувалось до чогось, все ждало чогось.

Ніч наступала. Наступала ніч моя!

Серце холодно замирало.

— Ну, як ви, а я ночую у тому ліску, — сухо звернувся я до Ганни й Митрохвана.

— Ми теж там будемо... — бовкнула Ганна.

Мене вмиль схопила гостра злість на них. До якої ж пори я буду лазити з ними?! Що за прокляття на мене таке!

Я рішив зараз же одійти од них, лягти зовсім окремо й кінець. Це вже неможливо, нарешті. Наче навмисне причепились.

Але зразу одходити незручно й неконспіративно було. Я рішив подождати, поки вони поснуть; тоді тихенько встати й піти, щоб більше й не стрічатись з цими напівлюдьми.

Митрохван не ліг спати. Пошепотівшись з Ганною, він примостив коло неї свою торбу й пішов кудись у лісок.

— Куди він? — ніби байдуже спитав я.

— У село, табаку купити.

Хутко вони обидві заснули.

Тоді я обережно підвівся й пішов од них.

І, пам'ятаю, з того менту я зразу й цілком забув про всю цю компанію.

Тихо шелестів ліс. За шелестом не чути було моєї ходи, не чути було, як билось мое серце. А у полі воно так загупало, що доводилось зупинятись і прикладати руку до нього.

Сходив місяць, але ярк між ліском і горою, де стояла економія, був темний і здавався глибоким. Після його треба було пройти ще полем; потім манюсенькою балочкою можна підібратись до самого току.

Я ліг і довго лежав під ріллею в борозні, виставляючи часами голову й пронизуючи напівтému гарячими очима.

Чув, як рипіли журавлі криниць у нас, як хльоскало бато́гом; то, мабуть, Кривий Панас замикає на ніч воловню. Воли погорять... І мій Запорожець згорить... Ржати-ме...

Чув, як все тихше та тихше долітали згуки.

Коли ж зовсім піднявся місяць угору, тиша срібно дзвеніла у блідому полі. І виразно видно стало темні скирти нашого току.

Я, пригинаючись, пішов далі.

Коли повз уже балочкою, мені враз пригадалось, як колись малим я так само тут повз, граючи в інді́йців. Від цього я навіть сів і довго сидів непорушно.

Потім знову поповз.

І де далі, то все менше та менше пам'ятаю ті моменти.

І ні страху, ні жалю, ні захоплення, нічого вже мені не пригадується. Навіть не пригадую собі, щоб я думав про черкесів або про яку небезпеку. Знав, що треба ховатись, знав, що це діється щось надзвичайне, але ні свідомості, ні, навіть, волі не було. Здавалось, від скирт було протягнено до мене якийсь незримий ланцюг, тим ланцюгом мене прив'язано і хтось там намотував той ланцюг, а я через те й сунувся туди.

Немов у сні, я чув, як довго рипіли десь внизу коло ставу вози, і сам собі одмічав, що то, певно, наші хлопці їдуть по снопи. Чув гавкання собак, таке тоскне раз у раз в місячну ніч, але цілком байдуже тоді мені.

Пам'ятаю довгу тінь вздовж скирти, поруч з нею бліду смугу місяця і другу скирту. Сумом пустинності віяло звідти. Шум ще, пам'ятаю, був страшний у вухах, коли я присів під скиртою.

Але потім все туманом якимсь оповито. Здається, коли я світив сірника, коробка поторохувала у мене в руці і смалятиною запахло від губки. Здається, я озирався на всі боки. А може й ні. Може, потім уже, дійсно озирайчись, я переніс на те, що було під скиртою. Іра, причайні, гаряче казала, що я не міг дрижати й озиратись. Не міг!

А я не знаю. Не знаю, як і назад повз балочкою. А може, й не повз, а просто йшов. Ще, може, й посвистував.

Тільки виразно себе пам'ятаю аж по другий бік ярка. Там я озирнувся. Озирнувся і весь замер: в сріблястій напівтému, в темній кучугурі будівель економії жовтіло щось живе, трипотливе, ясне й незмірно-несподіване для мене. Страшно несподіване.

«Он як!» — прошепотів я, дивлячись, як те немов щось намащувало гострими язиками і поверталось то в один бік, то в другий, ніби набиралось сил, міцніше уможува-лось, розросталось і бралось в небо жвавіше та дужче.

Раптом я повернувся й щосили побіг. Чобіт один кільки раз зсувався мені з ноги, я зупинявся, підтягав його за вушко й знову летів, не озирайчись. Мені було страш-но.

Під самим ліском зупинився весь спітнілий, задиханий, стомлений.

Озирнувся.

Над економією вже стояло велике жовте сяєво, але ні будинків, ні дерев за горкою не видно було. Тільки дим ще над сяєвом. І дим той з-під низу був жовтуватий, а зверху темно-бурий із срібним нальотом від місяця.

Місяць же стояв якраз над моєю головою і був блідий, наляканий: він же весь час слідував за мною.

Сів на горбику якомусь.

Стало холодно. Мокра сорочка липла до тіла. Від час- того, глибокого дихання було ще холодніше.

Сів, поклав лікті на коліна, голову спер на руки й сидів так. Коліна трусилися, і можна було, збоку дивлячись, подумати, що я сиджу і, дрижачи весь, гірко ридая.

Але я нічого не почував. Страх пройшов і знову було тільки напруження якесь та втома іще.

Довго сидів. І якби мене хтось раптом запитав, чого я сиджу, я б, напевне, зразу й сам не міг би сказати, чого ж я, справді, сиджу.

Але сидів, не маючи навіть ніякого сумніву, що не треба сидіти. Треба.

І тільки як шорохнуло в вітах, мене щось штовхнуло, ніби підійшов хтось ззаду й лягнув по спині.

«Іра!» — пронеслось по мені.

Схопився.

Де ж вона?

То тільки промінь біліє в кущах. Її нема. Чого ж не йде? Що ж там діється?!

Ах, їй байдуже. Може, не вірячи в мене, заснула і всі горять...

Мама бігає в сорочці, в одній сорочці моя мамуня, свята, кохана...

Чого ж вона не йде?! Чом не біжить, не дає руки своєї? Я ж жду... О, що ж вона робить зо мною!..

І мені вже здавалось, що я довго-довго жду тут, що давно-давно колись був там між скиртами.

Я встав, хутко ходив між деревами, люто підбивав ногами сухі гілочки і знову виходив на узлісся. Там дивився на жовте, нишпорив очима й знов заходив у ліс.

Вже сіріло, коли з'явилась Іра. З'явилась зовсім не з

того боку, де я ждав, вся не така, як перше, в якійсь хустці, нижча ніби, трохи зігнута.

— Ну? Ну? — кинувся я до неї.

— Все добре... Все добре... — зашепотіла вона, чогось здригаючись вся, задихана від швидкої ходи.

— А мама... мати як? Мати?

— Нічого, нічого... Всі вже на селі. У попа... Все горить... Але ніхто нічого... Усе добре... Вас ніхто не бачив? Сьогодення прийшли? Ну да, що ж я питаю... Ви стомились? Дуже стомились?

Я сів.

Жовте так само сяло в долині величезним в'ялом.

Легко стало. Хотілось показати язика місяцю й поцілувати самотній якийсь листик, що одбивсь од других і темнів у сірім небі.

Іра раптом змовкла, одвернулась і притуливши обкутані хусткою кулаки десь під підборіддям, дивилась убік.

— Іро... — тихо вирвалось у мене. — А руку?

Іра зразу повернулась. Повернулась, хитнулась і вмент обхопила мене за шию, притулилась, і, пам'ятаю, по лиці по моїм пройшли гарячі губи, знайшли мої, в серце мені стукнуло, в голові захитався туман, ноги болюче-солодко защеміли, тіло все напружилось чимсь дивним, гарячим...

Коли я, нарешті, підвів голову з грудей Іри й розплющив очі, круг нас вже зовсім світало. Іра похапцем і соромливо накрила ноги сукнею й теж сіла. Сіла, сперлась одною рукою об землю, другу поклала на плече моє і несміло зазирнула мені в лице.

— Ти любиш мене? — тихо-тихо прошепотіла. І чогось мені стиснулось серце.

— Люблю, Іро...

— І не сердись, що я була з тобою досі така? Не сердись, мій дужий, герою мій? Ні?

— Навіщо ти питаєш таке?

— Я люблю тебе...

Я посміхнувся і погладив рукою по щоці її. Так-так, це я погладив її. А вона схопила мою руку, піднесла до гарячих уст своїх і покірно, жадно припала до неї.

І знов мені стиснулось невідомим чудним жалем серце.

— Пора, голубко... — сказав я.
Вона здригнулась, ще щільніше притулила руку до вуст і мовчала.

А далеко жовте блідло в світлі ранку. Сива роса лежала на траві й де трава була пом'ята, там роса біліла краплями, як живе срібло. Зашамотіли пташки у вітях.

— Пора, Ірусь,— знову сказав я.— Вже день. Неконспіративно.

Вона зразу сіла рівно й пустила мою руку.

— Правда. Іди...

Встала, поправила сукню, почервоніла чогось і, соромливо глянувши на мене, раптом припала до грудей мені й шепнула:

— Ти пам'ятатимеш цей ранок?

Я міцно, мовчки пригорнув її.

Мабуть, сонце тільки й ждало цього, бо взяло і зазирнуло в тім боці, де було жовте. І жовте ще більш зів'яло, зблідло, а дим став темнішим.

— Ну, прощай, любий. Мене, мабуть, шукають. Скажу, вийшла в поле й несподівано заснула. Нічого... Ми завтра побачимось? Побачимось, милий? Ох, як я тебе люблю! Скажи, ти не сердишся на мене? Ні? Я ж не знала, що в тебе така сила... Герою мій!

— Рибко... не треба...

Слова її вносили щось зайве в моє щастя.

— Не треба, кохана... Я безмірно щасливий... Безмірно!

Сонце гордо й весело встало на обрію. «Ну? — немов сіяючи, питало землю: — все гаразд?»

Все! — кричало йому серце моє! — все!

І руки жагуче обняли ту, що покірно, всім теплом свого тіла, всією схиленою волею припала до мене.

— Герою мій... коханий!..

Тоді сонце одділилось од землі і вийшло в небо, а від його полились в долини та затінені яри веселі промені.

Розійшлись ми. Вона ще довго озиралась, зупинялась; і я бачив великі очі її, вузько зрізані до країв, з любовним, покірливим благанням зупинені на мені.

І тільки як останній раз перед ярком зупинилась, потім зникла, я почув, що в цю ніч сталось, дійсно, щось велике.

І мимоволі, я згадав, що Іра була іншою, зовсім іншою. І я був інший. Почувалось; що скажи я їй:

— Іро, в тебе погані брови,— їй вона скаже:

— Погані, любий.

— Іро,— скажи я,— мені не подобається, коли так дивляться на мене.

І Іра потупиться й не буде дивитись. Та Іра, що ще вчора...

Що ж сталось?

І з тайно-задоволеною гордістю, здивовано повів я очима круг себе. Деревя простодушно дивились на мене. «Не знаємо», мовляв. Хитрі бестії! Вони добре знали та тільки мовчали, мої зелені мовчуні.

І пташки знали, не дурно так лукаво скоса поглядали вниз і, наче жартовливо дражнячись, тікали всі від мене вглиб ліска...

І лісок знав. І знав поблідлий місяць, травка знала, небо, сонце. І все раділо, все сміялося зо мною, все кричало: Герою мій!

Ввійшов у лісок. Розпахнув свою свитку, шапку одсунув назад і пішов до полянки. Ех, закричати на весь ліс? Закричати, пташенята мої? Полякаєтесь, маленькі...

А ти не злякаєшся, старий мій пню? Га? Не злякаєшся?

Старий, смішний пень, набухлий, як бабуня, трухлявий і товстий. Мабуть, аж загудить, як ударити.

Господи: «ти не сердишся на мене?»

Ех! Держись, пню!

Коло пня лежала здоровенна ломака. Я схопив її, розмахнувся зо всею силою гордості, зо всею міццю любові та щастя мого й загилив нею по пню. Старий дійсно загав і крекнув так смішно, що я кинув ломаку й радісно засміявся.

Але тут же й озирнувся. Ще хтось дивиться.

Ні, нікого нема.

Може лягти трошки? Трошечки-трошечки... Там, в тих кущиках... Простягнути натомлені руки та ноги й подумати... Маниосеньку капелюшечку подумати про те, що було там за узліссям. І зараз же йти. В той же мент. Завтра тут мусять бути уже прокламації.

Ліг у куцах, простягнув уже стомлені руки та ноги і

вже збирався капелюшечку подумати, коли... десь збоку зачув якесь гудіння. Обережно підвів голову.

Митрохван...

Фу ти, прокляття! Знов ці жалкі істоти! Що за напасть!

Той помалу йшов по прогалинці і, займаючись своїм туалетом, поглядав на всі боки, щось благодушно наспівуючи. Лице чудне було: задоволене, веселе, навіть поважне. І співав (якщо, розуміється, одкинути всякі акустичні розуміння співу, а судити тільки по виразу лица й особливю рота). Йшов собі по прогалинці просто до пня, позирав на всі боки, а з рота виходило щось вроді:

— Ге-е-ой... Ге-е... та ни-и, гей о-о...

Зупинився коло пня і сплюнув.

— Ге!...— посміхнувся.

Потім сів на пень, прижмурився до сонця, що било йому в очі й покрутив плечима, ніби щось кусало його там. Не допомогло. Закинув руку назад і став водити по спині. Теж, видно, не допомогло.

— Ганно!.. Гей! — раптом гукнув, озирнувшись.

— Що? — зачулось з кущів по другий бік прогалинки.

— Іди сюди... Та живо!

З'явилась Ганна коло нього.

— Що таке?

— Почухай мені спину... Якесь стерво кусає...

— Еге! Дивіться, губарнатар який! — засміялась, але зайшла за спину і стала чухати.

— Та вище... Ге, дурна! Вище, кажу... Вліво трохи... Тю... вліво. Де буде вліво?... Ну, от... тут... Чухай, чухай... Та дужче... Гей, та й дурна ж ти яка!

— Та чого чіпляєшся? Де ж воно в тебе свербить?

— Годі... Іди к чорту... Кинь, кажу...

Ганна покинула й зазирнула в лице йому.

— Та де ж свербить, Митрохванчику? Га?

Який ласкавий, винуватий, несміливий голос! Ах ти ж подла!

— Ніде... Баба спить?

— Спить, мабуть...

— Буди та ходім... Дай їй шматок сала, хай поїсть. Та багато не давай. Вас чортів не нагодуєш все одно...

Недбало простягнув ноги і сперся ліктем на пень.

— А я ж не дуже їм, Митрохванчику...

— «Не дуже»... Всі ви не дуже...

— А купиш мені намиста?

— Ще й намиста? П'ять рублів узяла та ще й намиста? Еге-ге-е! Ти вже... Гляди!

— Митрохванчику! Ти ж обіщав... Оте червоне, що в Гуляй-Полі... Тепер же грошей у тебе, як у пристава... Пристав ти мій... Купиш? Га?

— Ну, побачимо, побачимо... Іди, буди бабу, треба йти... Катай живо... Я тут на сонечку посилю... Торбу мою візьми... Треба йти, щоб увечері бути у Болотяне... Я, брат, тепер Яшці покажу... Січас гармонію у Косого куплю... Гармонію, сапоги... Ого!

Він аж сів і завзято-задоволено сплюнув. Потім несподівано грубо обняв Ганну, так що та аж писнула, пом'яв її і, штовхнувши в спину, весело промовив:

— Ну, катая! живо!

Ганна прудко, кокетливо крутнулась і побігла в кущі.

Ні, ці істоти мені надзвичайно надокучили! І яка гади-на: п'ять рублів і вона вже повза перед ним! А цей: аж вивернувся, наче справді зробив щось путнє... Ні, природа дурна: у таких істот не повинно бути задоволення. Не повинно!

Я рішуче вже не міг спокійно лежати.

Іра смішна: «ти не сердишся на мене?» Ну, чого б я мав сердитись?! І ця покірливість... «Герою мій»...

Митрохван раптом стріпнувся, став, потягнувшись і, закинувши руки за шию, весело заржав. Потім зразу зірвав руки, нахилився, підняв ломаку... так-так!.. підняв ломаку цей гад, розмахнувся, гикнув і зо всієї сили гупнув нею по пню. Пень ще дужче, ніж у мене, крекнув і загув.

— Ги! — засміявся Митрохван і, дригнувши ногою, матюкнучись, шпурнув ломаку й бадьоро, з гордою веселістю хутко пішов у той бік, де зникла Ганна.

Я остовпенів. Я захолов. Потім схопивсь, розгублено глянув: Ударив! По тому самому пню, тією самою ломакою! Він, цей гад?!

— Стій! Подожди!.. Гей!

«Гад» зразу зупинився й повернувся до мене здивованим лицем своїм.

Я підбіг до нього.

— Тю! це ти... А де ти був?

Але очі зараз же стали серйознішими, трохи тривожними.

— Ти... ти... де був уночі? — видихнув я на нього.

Він настороживсь.

— Де був, там нема вже...

— Говори: ти пив сьогодні?

— Ба не пив... А що?

Звірячі оченята хутко, непорозуміло бігали по мені.

Він не пив.

— Ні крпалі? Ані-ні? Говори правду!

— Та ти чого? Ну, не пив, то що?

Так! Річ видима: він не пив, пика твереза.

— А нащо вдарив ломакою по пню? Для чого? — Очі йому ставали все ширшими та ширшими. Він глянув на пень, на мене.

— Та ні для чого...

— З радості? Чи п'яний? Для чого?

Він навіть боязко озирнувся навкруги.

— Та йди к чорту... Ударив та й годі...

— З радості значить? Тобі хотілось, дуже хотілось ударити?

— Ну, з радості... Хотілось, то що?

Так! Він ударив з радості. Цей гад з радості ударив.

— Чого ж ти радів? Що добре вкрав та купив Ганну.

Га? Того?

«Гад» рішуче був вражений всім цим. Але по цих словах в очах пробігли вже жовті, злі вогники.

— Та тобі яке діло? Ти, кажись, сам п'яний...

І раптом лице йому стало злорадним — він зрозумів усе.

— А-а! Це ти собі підмощувавсь?! Облизнись, братіку! Ге!

— Я тебе питаю, ти того радів, що купив? Говори!

— Ну, того. А ти хотів, щоб тебе девка дурно полюбила? Хе! Купило треба мати!

Він навіть заклав руку в кишеню і згори вниз вибачливо дивився на мене — він уже розумів усе. Він уже навіть не сердивсь і жалів мене.

Я стояв і дививсь на нього. І він стояв та посміхавсь. Потім стріпнувся і, повертаючись, сказав:

— Ну, прощай, братіку. Нам треба йти. А без купила до девки більше не лізь...

І, насмішкувато засміявшись, пішов.

Я стояв і дививсь.

Він озирнувся. Щось крикнув. Потім нахилився, підняв щось і шпурнув у мене. Невеличкий дрючок пролетів над головою мені.

Я хутко повернувся і пішов назад. На одному краю неба над деревами стояв, як величезний віник, темно-бурий дим.

Мені зразу стало моторошно, страшно. Мене ж могли тут накрити!

Стояв пень, старий; байдужий, немов не сталось тут нічого. Я поліз у кущі, в саму темну густу глиб їх і, зшумившись, заліг.

«Герою мій!»

Так, так!

«Без купила до девки не лізь».

Я ще більш зшумивсь, я хотів бути манюсеньким, як та чорна комашка, похожа на панну з дуже перетягнутим станом, та комашка, що повзла по коліні у мене; я хотів бути менше комашки, і сховатись під листик, щоб ніхто не бачив, як плакав слізьми непорозуміння якийсь новий дракон мій — у мене ж така сила була тих драконів.

І він плакав, а я лежав. Так до вечора. А ввечері встав і пішов, тихо, несміло, як злодій.

Це було в ту добу, коли в грудях так спіну багато, що хочеться сліз.

ТАЄМНА ПРИГОДА

Се була досить чудна історія. Довгало треба було на якийсь час сховатись. Йому добули паспорт і випроводили в один великий город, розміркувавши, що в людному місті його велика, міцна постать в коротких штанях і з зачучвереною головою не буде так кидатись в очі, як в селі або якомусь містечку. Особливістю Довгала були його короткі штани: якісь довгі він не одяг, через місяць вони вже були короткі. Се була тайна ніг його і з сим боротись було неможливо.

Довгаль оселився на шумній улиці, по якій ходили трамваї, а на тротуарах з ранку до пізнього вечера шаркали ноги прохожих. Цілий день він сидів у кімнаті, схилившись над книжками й потираючи своїм звичаєм лоба, а ввечері недбало обтирав рукавом завжди чогось забруднений капелюх, натягав його на голову і, незграбно пересуваючи ноги, виходив на вулицю. Тут він зупинявся перед вікнами магазинів, роздивлявся товари і добродушно посміхався, як людина, якої ці товари не торкаються, але все-таки цікаво подивитись, чим займаються всі ці істоти, що шаркають отут круг його, що сидять за тими вікнами, серйозно хвилюються з-за штучок, виставлених на вікнах, і навіть все життя проводять з ними.

Потім, заклавши руки за спину, йшов далі і теж добродушно посміхався всьому, що бачив. На полиціаїв дивився з дитячою настороженістю, заклопотано застібав піджака і поспішав поминути їх. Поминувши, закладав знов руки за спину й дивився на світ з прихильністю та інтересом.

Так гуляв він кожний вечір і кожним вечером був задоволений.

І от, гуляючи, він з деякого часу почав помічати на розі двох улиць під стінкою будочки з цигарками і зельтерською водою якусь жіночу постать. Лиця її добре роздивитись не можна було, тільки видно було великі очі, які пильно з ніг до голови оглядали кожного мужчину; жінощин же пропускали цілком байдуже. Одягнена була в темне, в простому чорному капелюшку і завжди з зонтиком в руках, яким вона неухважно постукувала по тумбочці.

Мужчини не пропускали її поглядів без уваги. Деякі озирались, деякі починали йти помалу, потім помалу ж вертались, зазирали їй в лице і нерішуче усміхались. Траплялись сміливіші й заговорювали з нею, щось натякаючи про очі, які могли б зогріть не тільки будочку, але й чие-небудь серце. Але постать нічого не одповідала, чудно іноді посміхалась і все ніби ждала когось.

Довгалья вона зацікавила. Може, через те, що пильніше, ніж на кого другого, подивлялась на його? Хто його зна. Але він почав навіть обсмикувати донизу шта-

ни, виходячи гулять, і зачісував перед зеркалом кудлату й руду, як ключія з льону, бороду. Ні те, ні друге йому, розуміється, не вдавалось зробити як слід, але він почував себе більш підготовленим хоч би й до розмови з сією таємною жінкою.

Та чого б йому, справді, не ввійти в розмову з нею? Отто! От візьме, підійде й заговорить. А потім підуть і будуть удвох уже гулять. І нічого в тому не буде ні дивного, ні особливого.

Але проходячи повз жінчину, він мимоволі робився страшенно серйозним, настороженим і в ногах почував вагу й непевність, думаючи весь час, що вона озирала його своїми чудними уважними очима. Так тягнулось довгенько.

Але раз в один вечір, коли накрапав осінній дощик і поліцаї напнули на голови блискучі, чорні капюшони плащів, а на улиці з'явилися мокрі шари зонтиків, жінчина раптом підійшла до його й одривисто, напружено сказала:

— Драстуйте. Хочете погулять зо мною?

Довгаль розтеряно й поспішно підняв капелюха й забурмотів щось.

— Ви нічого не маєте проти, що я підійшла до вас... так... без церемонії?

— О... Чого ж?... Я так... Я й сам...

Довгаль для чогось навіть почав застібати піджак, але, згадавши, що в застібнутому піджаці штани його здаються ще коротшими, розстібнувся.

Жінчина ж уважно прудко роздивлялась його лице. Сама була ні гарна, ні погана і зовсім не накрашена, як чогось весь час уявляв собі Довгаль.

— Ви кожний вечір гуляєте?... — сказала вона, усміхнувшись.

— Атож... Кожний вечір... Та ви ж бачили самі...

— А ви мене помічали?

— Аякже... Вас усі помічали.

Жінчина посміхнулася. Потім закусил губу й, знов оглядівши Довгалья, рішуче сказала:

— А знаєте що? Дощ іде. Може б, ми десь заховались? Га?

Довгаль озирнувся й побачив, що справді йде дощ.

— Ага... Треба схватись. Так що ж? Ходімте до мене, коли ви...

Але жінщина чогось злякалась і хапливо проговорила:

— Ні, ні. Лучче ми зайдемо в якийсь отель. Добре? Ніби ми з вакзала... Чоловік і жінка.

І пильно глянула на його.

Довгалеві якось чудно замерло в грудях, але не встиг нічого подумати і згодився. Так само якось не встиг він здати собі справи в тому, як ввійшли вони в один отельчик, котрий жінщина, очевидно, вже знала, і опинились в поганенькому номері з ліжком без покривала й з плямами на матраці. Номерний заткнув шматочок свічки в підсвічник, зашморгнув занавіску на вікні й запитав:

— Прикажете самовар?

— Ні... Дайте білизну на ліжко... І більше нічого, — коротко сказала жінщина й почала роздягатись.

— Слушаю...

Довгаль машинально повісив капелюх на вішалку й стояв посеред хати. Діялось щось не зовсім звичайне, несподіване — але не можна сказати, щоб неприємне.

— Сідайте! — знов чудно про себе посміхнулась жінщина, поправляючи зачіску, не дивлячись у дзеркало. І знов озирнула Довгалья, немов при свічці вже хотіла переконатись, чи не помилилась там на улиці. Видно, не помилилась, бо знов посміхнулась і сказала:

— Та сідайте, чого ви стоїте... Будем говорити. Тільки я вас попереджаю: можна говорити про що хочете: про політику, філософію, торгівлю, що хочете — і не можна говорити про те, хо ми, звідки й як. Розумієте?

Довгаль сів і знов щось пробурмотів. Йому не часто траплялись такі оказії; він, по правді сказати, навіть ні одноі такоі історії не міг би пригадати в своєму життю! З повіями йому доводилось бувати і в «домах», і в отельчиках, але ся жінщина зовсім не робила вражіння повіі або похотливоі істоти. Очевидячки, була людина інтелігентна: політика, філософія й таке інше. Говорила просто, трошки, може, з ніяковістю, але почувалось, що в сьому всьому не бачить нічого поганого. От тільки ся чудна посмішка.

Прийшов номерний, послав постіль і вийшов.

Довгаль скоса поглядав на білу простинню і в грудях йому ще більше замирало.

Раптом жінщина сіла на ліжко її, показавши рукою на місце коло себе, сказала:

— Сідайте тут.

Трошки почервоніла сама і, видно, хвилювалась.

Довгаль нерішуче замнявся, потім незграбно пересів і хотів щось сказати, але зробив тільки горлом, ніби ковтнув щось, і не сказав нічого.

Обом було, очевидно, дуже ніяково.

— Ви... ви любите осінь? — раптом хрипло сказала вона і прокашлялась.

Довгаль ворухнувся, ліжко задзвеніло пружинами, але він зібрався з силами й промовив:

— Да... Люблю. Осінь... се дуже гарно...

І замовк.

Жінщина поривчасто встала.

— Фу, які ми!

Потім зразу рішуче повернулась до його, сіла знов і холодно, навіть з гордою злістю промовила:

— Ви — здорові?

Довгаль непорозуміло глянув на неї.

Але вона твердо дивилась йому в очі.

— Я вас питаю: ви здорові? Венеричної хвороби немає у вас?

Довгаль так почервонів, що борода його стала страшенно жовта, а вуха оранжеві.

— Ні... Я — здоровий...

— Я вам вірю. Ви робите вражіння порядної людини. Хочете зо мною... зостатись тут на ніч?

Довгаль рішуче розтерявся.

— Я вас питаю прямо і ясно: хочете чи ні? Ну, говоріть.

Довгаль пробурмотів, що хоче. Він боявся не догодити їй, — вона так сердито й грізно дивилась на його.

Після того вона зразу ж загасила свічку й звеліла йому роздягатись.

Довгаль покірно й навіть з невеличким страхом хутко роздягся й ліг, — йому разів два промиготіла думка, що вона — божевільна.

Жінщина (се почувалось в темноті) роздягалась з тою ж рішучістю і, мабуть, все також посміхалась.

— І, взагалі, ви здорові цілком? Туберкульозу не маєте? Говоріть правду,— раптом обривисто проговорила близько над ним.

Він заворушився й поспішно сказав:

— Ні... Я той... я зовсім здоровий...

Ставало навіть моторошно. Вона немов наймала його кудись: чи до дітей своїх за репетитора, чи який чорт. Одну хвилину йому захотілось встать, одкинуть к чорту покривало з ніг і сказати, твердо, рішуче й навіть строго сказати їй:

— Слухайте! Що це за комедія, нарешті! Я, розумієте, так не можу... Це — ерунда! От що!

Але чомусь не встав і не сказав. А коли вона підняла покривало й лягла коло його, серце йому важко й з холодним заміранням застукало...

Темнота надала йому трохи сміливості. Але навіть обійми нічого не пояснили й не вивели його з якогось хвилюючого приголомшення: ся жінчина не була навіть жагучою, сладострасною натурою. Вона хутко заснула, чи, може, приставилась, що спить, і Довгаль боявся як-небудь торкнуть її. Притулившись до самої стіни, він майже всю ніч пролежав нерухомо, не сплучи й не виходячи з свого непорозуміння.

Ранок теж не дав йому нічого нового: вона навіть не дозволила розгледіти себе, як слід. Швидко й одвернувшись од його одяглась, наказавши йому не вставати й не дивитись на неї, начепила капелюх і, вже повертаючись виходити, вчорашнім одривистим, холодно-недбалим тоном промовила:

— Через два дні хочете прийти сюди?

Довгаль кашлянув, зібрався з силами й, не повертаючись до неї, але ввічливо посміхаючись в стіну, заговорив:

— Я, розуміється, той... Але... бачите, мене трошки, так сказати... це все... дивує... Ви вибачте, але я все-таки хотів би знати... Ви самі розумієте, що...

— Вам нічого знати! — зараз же ще холодніше перебила вона. — Що вам треба знати? Нічого не треба! Я вас

питаю: ви хочете прийти в п'ятницю? Хочете, — приходьте, не хочете, так і скажіть. Ну?

— Я... Ви дозволите повернутись до вас? Так якось балакати, не знаю...

Вона не зразу одповіла, — вагалась чи що.

— Ну, можете повернутись... — нарешті дозволила.

Довгаль соромливо закутався по шию в покривало, повернувся й з несмілою конфузливою цікавістю глянув на неї. Прямо в очі йому твердо, серйозно й з легкою ніби насмішкою дивились великі, сірі, гарні очі. Але губи не посміхались. Лоб високий, упертий. Підборіддя ніжне, з виразом чогось дитячого, теплого. Бліда.

— Ну, роздивились? — нетерпляче, з легким усміхом сказала вона. — Тепер відповідайте: прийдете?

— Прийду. Але я хотів би...

— В дев'ять годин вечора. Прямо сюди йдіть. Візьміть номер і ждіть мене. Коли я прийду раніше, я вас буду ждати. До побачення!

І не глянувши більше на його, не слухаючи його, вийшла з номера.

Розуміється, Довгаль був рішуче приголомшений. Голвне, що це все вийшло так несподівано; він міг би поводитись далеко солідніше, розумніше, ну хоч би трохи вільніше, якби це все було не так раптово й надзвичайно. Але тут... Ся жінчина рішуче не була повією! Вона не була й розпусницею, се — ясно, навіть похотливою не була вона. Щодо грошей... Ну, се просто почувалось, що якби він хоч натякнув їй про се, вона б, недовго думаючи, дала б йому по фізіономії. Так уже зо всього почувалось; так що ся думка ні разу й не стала перед ним серйозно.

Що ж за чорт?! Що за людина? Чого їй треба було? Шпик? Але ж вона сама сказала, щоб не розпитуватись ні про що?

Довгаль рішив купити нові штани, постригтись, поголитись і, взагалі, прибратись на п'ятницю. В довгих штанах він завжди чуввав себе якось вільніше, упевненіше, сміліше.

Читалось йому сі дні погано, а гулялось вечорами ще

гірше. Скучно було, і вулиці були занадто довгі та шумливі, а саме ходіння по них уявлялось просто безцільним і нудним. Чудної жінчини не було нігде.

* * *

В п'ятницю вона вже ждала його. Той самий номерний стрів Довгаль перед отельчиком і з сонною пикою провів до номера, де вона чекала на його. Номерок був той самий. Так само проти ліжка висіло засиджене мухами дзеркало і в йому було видно покривало, яким була накрита постіль і подушка. Не подушка лежала на покривалі, а покривало на подушці. На се Довгаль якось зразу звернув увагу і почув знов приємний холод, який, правда, всі ці дні, а особливо ввечері сьогодні, часто пробігав по серцю. Жінчина сиділа за столиком і з заклопотаним виглядом дивилась на Довгаль.

Довгаль повісив свій капелюх і занадто розв'язно підійшов до неї з простягнутою рукою та жартовливою посмішкою. (Треба до честі його сказати, що він у ту хвилину сам почував нікчемність цієї посмішки, але не міг чомусь зігнати її. Від того вона була крива трохи й видно, що роблена).

Жінчина похмурилась, дуже уважно обдивилась його з ніг до голови, зупинилась на нових штанах, на підстриженій бороді і ще більше нахмурилась, ніби всі ці зміни дали їй ще більше клопоту. Жартівливої ж посмішки наче не помітила.

— Добрий вечір — промовив Довгаль.

— Добрий вечір, — сухо одповіла вона й ледве торкнувшись його руки своєю, зараз же одняла й одвернула. Потім зразу ж встала й, не дивлячись на його, сказала:

— Я почуваю себе стомленою і хочу лягти. Ви нічого не маєте проти?

І не дожидаючись його відповіді, нахилилась і загасила свічку.

Довгаль застиг з своєю посмішкою й якоюсь фразою, що хотів сказати і яку в той же мент забув.

Крізь верхню частину вікна стало видно темну покрівлю якогось будинку, а за нею туманно-брудне сяєво

від вуличних ліхтарів. На столик від сього сяєва падало легке-легке світло, вся ж кімната була у тьмі.

Жінчина шаруділа спідницями, стукала черевиками, але дихання її майже не чути було.

— Чого ж ви не роздягаєтесь? — почувся її холодний голос.

І раптом за ним розлігся такий дзвінкий, заразливий, дитячий сміх, що Довгаль ще більш оторопів.

Але так же раптово, як і почався, регіт скінчився. Задзвеніли й зарипіли старі пружини, і на темнім ліжку завозилась біла пляма її постаті.

Довгаль все стояв на одному місці. Потім глибоко зітхнув, провів рукою по лобі й тихо рішуче сказав:

— Ні, як собі знаєте, се щось таке... що я абсолютно не розумію. Як собі хочете, се неможливо так... Я перш усього, не... не скот якийсь... І при тому...

Жінчина якось вся страшено затихла. Довгаль зупинився. Він чогось ждав.

— Ну, далі? — надзвичайно спокійно зачувся голос з ліжка.

Довгаль оживився.

— Далі? Далі... се все чудно якось виходить. Ся таємність... Ви мене простіть, я, може, так сказати, неділікатно... Але ж ви могли б і до мене трохи жалість мати. Ви розумієте, що так же не можна...

— Чому?

— Хм!

Довгаль не міг виразно сказати чому.

— Вам не подобається, що я засміялась? Я засміялась тому, що ви... смішний... І се так, справді, трохи комічно...

— Зовсім не те, зовсім не те! — гаряче скрикнув Довгаль. — Я, може, справді, смішний і комічно... І... але тут не те... Тут не те... Ну, ви хіба самі не розумієте, що... що наші відносини... Чудні?

— Чим чудні?

Довгаль знов збився.

— Ну, хоч би... хоч би тим, що ми не балакаємо.

— А вам се для чого?

Голос робився все гостріший, сушіший, почувалось,

що набирається якась енергія, котра вихопиться вибухом.

Довгаль невизначено хотів сього.

— Як то для чого?

— Ви не хочете бути скотом? (Пружина зарипіла і на стіні забіліла пляма, — вона сіла). Так от же що я вам скажу, слухайте: ви — скот. Розумієте? Не через те, що ми мовчимо і... так зійшлись. Чуєте, зовсім, зовсім не через се, а через те, що ви знаєте, ви... ви признаєте, думаєте, що се скотство і так робите. Чуєте? А тепер я вас питаю, — ви хочете після сього зоставитись зо мною? Хочете, то роздягайтесь і йдіть сюди, а не хочете, то забирайтесь... Але — (додала вона поспішно й з новою хвилиною роздратовання) — ні в тому, ні в тому разі я прошу вас не підіймать таких балачок. Хочете, приймайте сю умову, не хочете, я вас не силуую.

Знов пружини задзвеніли, заскрипіли, біла пляма зсунулась з стіни вниз, — вона лягла.

Довгаль вражено стояв і не рухався. Він думав, що після сього, розуміється, треба мовчки підійти до вішалки, взять свого капелюха і, ні слова не сказавши, вийти. Але почував, що не підійде до вішалки, не візьме капелюха і не вийде.

Він кашлянув і, скрививши губи в посмішку, промовив:

— А ви самі... думаєте, що се не... скотство?

Женщина довго не відповідала, так довго, до Довгаль устиг прислухатись, як по коридору хтось швидко пробіг і десь, мабуть, одчинились двері на хвилинку, бо хвилиною пробіг гомін голосів і затих.

Женщина ворухнулась і Довгаль весь насторожився.

— Думаю... — (вона ще ніби вагалась, чи варто з ним говорити, чи ні) — я думаю, що в сьому скотства ніякого нема.

Замовкла і раптом гордо й сердито додала:

— Інакше я сього б не зробила!.. Ну, ви будете роздягатись, чи ні?

Довгаль ніяково скривив губи в посмішку й сказав:

— Буду.

І почав роздягатись, весь час криво й насмішкувато посміхаючись у тьмі.

Женщина не рухалась.

Він ліг, зітхнув, але тут же немов в одчаю якомусь жадно і міцно обняв її.

— Чекайте... — помалу й легко одвела вона його руку.

Голос був такий, як у людини, що заклопотано думає про щось і їй заважають. І думає не про того, хто заважає.

Довгаль замер.

— Скажіть: у вас були коли-небудь діти? — раптом спитала й додала: — Тільки — правду! Якщо не хочете сказати, то не говоріть, скажіть, що не хочете сказати, але не брешіть. Можете не говорити, де, як, коли, законні, чи незаконні (в сих словах чулась легка іронія) мені се не важно. Я хочу знати, були чи ні?

— Були, — тихо сказав Довгаль.

— Давно?.. О, я не для чого-небудь, я просто так...

Коли хочете, то...

— Ні, недавно.

— Ви після того не були хворі нічим таким, після чого не буває дітей?

— Для чого всі ці питання? Ви боїтесь, що... наші відносини... дадуть наслідки...

— Мені треба знати, а з наслідками я сама знаю, що робить. Можете про се не турбуватись, не балакати і навіть не думати. Чуєте? Так була яка-небудь хвороба?

— Ні... — твердо й з полегкістю сказав Довгаль і знов ще з більшою жадністю обняв її.

Вона не протривалась.

* * *

Він цілком і безнадійно закохався в сю чудну женщину. Не пройшло й тижня, як вони стрілись, іменно стрілись, а не зазнайомились, як він уже не міг не мати щохвилини образу її перед собою. Він нічого не знав про неї, не знав навіть, як її зовуть, не бачив ні разу докладно ні лиця її, ні тіла, вони майже не балакали між собою, а останніми часами дійшло до того, що як тільки він з'являвся на порозі номера, вона зараз же гасила свічку й починала роздягатись. Приходила вона завше раніше від його, ніколи не пропускала дня побачення і раз у раз акуратно платила в свою чергу за номер. (З сього приводу у їх вийшла суперечка: Довгаль хотів сам платити, але вона

рішуче йому се заборонила і помирились на тому, щоб платити по черзі).

Вона сама ніколи перша на обнімала його і в обіймах не виявляла особливої жаги; але видно, не zostавалась байдужою. Разів два-три, мабуть, захоплювалась і шепотіла щось ніжне й жагуче, але тут же спам'ятовувалась і була потім трохи холодніша з ним.

Вранці перша вставала й наказувала йому лежати, одвернувшись до стіни, поки не виходила з номера.

Довгаль уже звикся з сим, не сперечався, не змагався й не пробував порушити тайну. Йому самому навіть подобалось се. Та чи подобалось чи ні, а він просто не смів перечити (як сам признався), а не смів тому, що любив її так, як нікого до тої пори не любив.

* * *

Так пройшло, мабуть, місяця півтора.

Останніми часами жінчина стала якась тривожна і заклопотана. Вони й так мало балакали між собою, а то й зовсім не говорили нічого. Але не дивлячись на се, Довгаль чутко помічав її настрої і теж непокоївся й тривожився. Розпитувати її не смів, хоча разів зо два й робив якісь натяки. Але вона удавала, що не розуміла його. Він і зовсім замовк тоді.

Замовкнуть то замовк, але кожного побачення ставав смутніший й смутніший, так що нарешті й вона мусіла помітити се.

— Що з вами? — раз несподівано спитала, лежачи поруч його на ліжку лицем догори.

Довгаль стрепенувся, але й тут же затих.

— Ну? Хочете сказати мені?

— Смутно мені... — з ніяковістю прошепотів він, немов соромлячись, що такий великий і, здавалось би, дубовий, може сумувати.

— Чому ж вам сумувати? — не уважно й цілком байдужо знов кинула вона.

— Того, що вам сумно.

— Мені? А вам же що до того?

— Я вас люблю...

Жінчина раптово повернулася до його.

— Що-о??

Довгаль і сам здивовався собі, він і сам не ждав, що у його вискочить се признання.

— Отсе маєте... — здивовано й насмішкливо протягнула вона. Потім помовчала й чудно додала:

— А проте, може, се й краще... Ха! Таки напевне краще... Справді, любите?.. — і з ласкою поклала на його руку.

Довгаль схопив сю руку і жагуче, з дитячою побожністю міцно притулив її до грудей. Здавалось, що ось-ось він зашепоче, як діти:

— Нікому, нікому не дам! Моя ручка!

Але він мовчав. Мовчала й вона, і Довгаль чогось уявлялось, що вона повинна чудно посміхатись.

— Ви не можете мені сказати, що вас... ніби тривожить? — несміло й ніжно спитав він.

— Ні, не можу... — ласкаво, але твердо прошепотіла вона.

Він зітхнув, але руки не випускав. А вона й не пробувала однімати її: чи їй теж було приємно так, чи просто задумалась і не помічала, де її рука.

* * *

І от одного вечера Довгаль, прийшовши на побачення, не застав її. Се було перший раз за весь час знайомства. У Довгаль чогось боляче стиснулось серце, але він досить спокійно сів у номері й став ждати її.

По коридорі бігали й ходили чийсь ноги, примушуючи кожний раз напружуватись чеканням його серце. В сусідньому номері хтось співав, підграючи на гітарі. По шибках стукав дощик, роблячи таке вражіння, немов хтось стояв коло вікна і від нудьги дріботів пальцями по склу.

Пройшло з півгодини, і Довгаль уже з глухим і понурим одчаєм постановив, що вона не прийде. Але не вставав і сидів, кожний раз жадно прислухаючись до ступнів у коридорі.

Раптом несподівано одчинились двері і ввійшла вона.

— Фу, дощ який! Вимочив... Я сьогодні спізналась трохи. Вибачте, голубчику, так спішила... а ви скучали?

Вона, чомусь не роздягаючись, обтрусювалась і... була

вся зовсім інша. Очі блищали, блідуваті щоки горіли рум'янцем, губи морщились радісною посмішкою.

— Ждете довго? Бідненький! Думали, може, що не прийду?.. Драстуйте.

Довгаль моментально розцвів. Схопив її руку і з захватом дивився на неї.

— Що з вами? Що з вами? — заглядав їй в лице, не випускаючи руки й сам почувуючи, як йому стає в грудях легко і просторо.

— Зо мною? — скинула вона вгору головою й засміялась. — Зо мною тепер усе гарно!.. Ох, голубчику, гарно надзвичайно!

Вона перший раз називала його так, перший раз вона говорила з ним таким тоном. Була зовсім, зовсім інша!

Довгаль від хвилювання навіть встав (все-таки не випускаючи її руки).

— А не можна знать чого? — обережно нахилився він до неї.

Вона зиркнула на його немов провіряючи, чи можна сказати йому, чи ні.

— Хм!.. Право не знаю... Я б сказала вам, якби ви дали мені слово, що...

— Я в чому хочете дам слово!

— Чекайте... Слово тому, що ви... що ви сьогодні нікуди за мною не підете і не вийдете з номера раніше, як через півгодини після мене...

— Як?? — широко розплющив очі Довгаль? — Хіба ви сьогодні не будете ночувать?

— Ні! — радісно качнула вона головою. — Ні сьогодні, ні завтра, ніколи... Даєте слово? І мені зараз треба йти, спізнююсь на поїзд.

Довгаль зблід і розтертяно дивився на неї.

— Як «зараз»? Значить, се — кінець?..

Вона немов не помічала ні блідости, ні розтертяности, ні питань його.

— Ну, ну, швидше! Говоріть: даєте слово?

— Даю... — тихо сказав він, сказав без всякого інтереса, неуважно, прибито, мабуть, забувши сам, про що дає слово. В очах несміло, покірною стояв ниючий біль.

— Ну, так слухайте!..

Й немов даючи йому час приготуватись до великої,

радісної новини, немов впиваючись сама змістом невимовленого слова, вона зробила павзу.

Довгаль приголомшено без цікавості ждав, — що там, мовляв, вона може ще сказати йому!

Женщина блиснула очима й тихо, помалу сказала:

— Я... — ва-гіт-на. Чуєте?!

І враз з таким нестриманим, гордим захватом одкинула назад голову, такою радістю, світлою, ніжною, засіяло все лице її, стала вся такою ясною, дивною, що Довгаль зовсім розтертявся й з зачарованням дивився на неї.

— Чуєте, голубчику мій: я — вагітна, я — мати! Ой: якби ви знали, як я боюсь весь час! Господи!.. Ну, та ви нічого не можете зрозуміть. Ви...

— Чекайте! — раптом тривожно скрикнув Довгаль, очутившись. — Ви ж самі казали, що... Як же се так?..

— Ха-ха-ха! — радісно, любовно засміялась вона. — Обдурила вас? Правда? Ах, ви, голубчику мій! Ну, а як же мені було быть з вами? Ну, сказать, що я хочу собі мати дитину без всяких там ваших шлюбів, батьків, кайданів і такого іншого? Хто його зна, може б, ви почали мені мораль ще читать... Так я вас взяла та й обдурила. Правда, молодчина? Ха-ха-ха!.. Ну, ви не сердьтесь... І те, що я з вами поводилась трошки... ну, не так привітно, так то все — дурниця. Чуєте? Ви — дуже, дуже хороший і я вам страшенно вдячна. От і все. А тепер прощайте. Мене ніколи не шукайте. За «наслідки» не турбуйтеся, дитина моя, чуєте? Тільки моя.

Ві — просто... ну, вроді штучного апарата були, без якого не можна обійтись. Розумієте? Ну, от і все. Не сердьтесь, не сумуйте і не згадуйте поганим. А проте — як знаєте! А я вам дуже-дуже вдячна. Ну, тепер пустіть руку, постарайтесь зараз же забуть мене і, взагалі, дивіться на се все, як на якусь таємну пригоду, більше нічого. Ну, пустіть руку. Прощайте, я дуже спішу.

Вона ще раз на порозі озирнулась, радісно крикнула «прощайте» і зникла.

Довгаль розтертяно, приголомшено, широкими очима дивився їй вслід і довго стояв непорушно. Потім, як п'яний, зняв капелюх, одяг і помалу вийшов.

За номер вже було заплачено, — се був день її черги. Довгаль тихо поплентався додому.

ЧУДНИЙ ЕПІЗОД

Чого сумно стискується серце, коли дивишся на красу? Чому хочеться тужно схопити голову в руки і ридати гарячими сльозами? Чому? А чому в тих сльозах і ніжність є, і радість, і журба, і безнадійність?

А я знаю. Тепер я вже знаю, а до того вечора, навіть в той самий вечір, як трапилась зо мною ся незначна, дрібненька подія, я ще не знав. Я думаю, Наталя і досі не знає. Та їй не треба їй знати.

Мене з Наталею познайомив сум. Я вперше побачив її у трамваї. Я читав газету, коли вона ввійшла. В газеті було про те, як люди вбивають одні одних, як самі себе вбивають, як крадуть, ріжуть, плачуть, обдурюють, одним словом, все те, що не має ніякого відношення до радості, сміху (про се, ви помітили? — ніколи в газетах не пишуть). Я читав про все се і мені було байдуже. А коли вона ввійшла в вагон, коли спокійно зупинились в моїх очах її очі, мені раптом захотілось обнять залитого жиром мого сусіда і поцілувати його в трьохповерхову шию. Хотілось закрити лице долонями і сидіти нишком, слухаючи дзвін туги, невідомої, солодкої туги у грудях.

І потім се саме завжди виникало в мені, коли я вдивлявся в Наталю. Навіть тоді як обняв її вперше, як задрожало її тіло в моїх руках, навіть тоді сум не зник з мого серця. Я се напевне знаю, він не зник, він тільки сховався від полум'я жаги.

А Наталя й досі не знає, чому так сумно, так тужно, так болюче-солодко дивитись на красу. Що краса у неї велика, вона се знає, о! се вона добре знає.

В той самий вечір вона сама се сказала мені:
— Ти думаєш, я собі ціни не знаю? Ого! Захочу, і завтра ж матиму автомобіль.

(Вона страшенно любить автомобілі).

— Не віриш? Посміхаєшся?

Я вірив, але посміхався зовсім од іншого.

— І матиму! Мені надокучило їсти картоплю і вкриватись одним плащем.

(У нас були такі обставини, що ми годувались одною картоплею і вкривались тільки плащем).

— Мені надокучили твої дурноваті мрії. Так, надокучи-

ли! О, се я тобі щиро говорю. Я — не свята... К чорту! Давай мені грошей, а не пісень. Грошей! Розумієш?

Вона, дійсно, ніколи так щиро не говорила. Я сидів з похилоною головою, а тут підвів її і подивився на Наталю. Ах, яка ж вона гарна була! Боже, вона була така гарна, що хотілось бахнути сею головою об кінець стола і розбити її, як негодящій горщик.

— Ну, чого вилупив очі? Почнеш нотації читати за цянїзм? Можеш! Я — не свята. Мені надокучило бути святою. Годі! Мені треба грошей, от і все. Ідеали, шукання, великий дух і подвиги можеш лишити у себе. Се мені не підходить. Так, так! Що? Не ждав?

Я таки не ждав. А може..., а може, й ждав, бо чого ж так сумно, чого так тужно стискувалось моє серце раз у раз, коли я дивився на красу її тіла?

Я їй нічого більше не сказав. Я навіть плащ не взяв з собою і мовчки вийшов з хати.

Пізно було вже. На улиці туман, як наміткою, обгортав лихтарі. Прохожі з піднятими комірами і руками в кишенях поспішно минали повз мене. Вони знали, куди йшли. А я не знав, тому й не поспішав. Я навіть рук не ховав у кишені і коміра не піднімав. Я тільки посміхався. Але коли б хто-небудь взяв ту посмішку з губ моїх і розпустив її в чомусь такому, де можна розпустити і сміх, і плач, то в посмішці моїй, мабуть, не дуже багато виявилось би сміху.

На розі одної улиці я зупинився. Тут часто і піджидав Наталю. Часто ми проходили тут, щільно пригорнувшись одне до одного. Тут також часто з'являлась одна постать, від якої у нас жалісно й з гидливим страхом стискувалось серце.

Так, ми тут часто проходили. Ми спішили додому. Дома нас чекала холодна картопля і плащ.

Хм! Куди ж тепер мені йти? У всякому разі не здобувать же грошей. Розуміється. Але все ж таки куди?

Туман і улица були вогкі, холодні, але все-таки тепліші, ніж той клубок, що давив мені груди. І я пішов знов по улиці, в тумані.

І раптом зо мною хтось порівнявся. Я озирнувся. То була та сама істота, яку ми часто зустрічали на сих улицях. Се було те саме, жалке, страшне створіння, яке викли-

кало в нас якийсь містичний страх і бажання ще тісніше пригорнутись одне до одного.

Вона з'являлась завжди якось несподівано, як дух; завжди з'являлась на самих безлюдних місцях. Ми сумнівались, що вона проститутка, хоча не раз бачили, як вона підпливала, наче тінь, до якого-небудь прохожого. Але той, глянувши на неї, моментально одвертався їй поспішно одходив. Ми іноді балакали про неї, і Наталя не раз питала мене, невже знаходяться чоловіки, які можуть піти з сим страховищем, з сим привидом!

Дійсно, вона була, як привид, як кара проституції, як страшний символ прокаженої професії. Одягнена була завжди однаково, немов вже цілі віки ходить тут щоночі. Та й навіщо, справді, марі міняти туалет? Завжди в довгому сірому пальті, складки якого не хитались, коли вона пересувалась під стінами, повз глухо замкнені двері та вікна крамниць. Завжди в старомоднім темнім капелюху, з якого на лице звисала густа, сіра вуаль, завжди з парасолем в руці.

Ми раз зустрілись з нею під ліхтарем. Крізь вуаль на нас глянуло таке страшне лице, що мені аж ноги ослабли. Якесь надзвичайно бліде, з вимученими очима, підведеними, як звичайно, у всіх проституток, з намальованими губами, але такого рисунку, який може бути тільки в мертвяка.

Чого вона ходила темними ночами попід стінами? Невже можуть бути такі чоловіки, що ідуть з нею?

Хм! Наталя сумнівається.

Я ще раз озирнувся їй, посміхаючись, подивився їй в лице. Се лице цілком відповідало тому, що було мені в грудях.

Ще не ставало, щоб я почав цілувати се лице, щоб се створіння милувало мене.

А чому ні? Хе! Вона певно, якраз для таких, як я зараз, і призначена.

— Добрий вечір,— промовила вона тихим і, правду казати, мелодійним голосом.

— Добрий вечір! — голосно одповів я, все-таки посміхаючись.

Вона пильно вдивилась в мою посмішку, обвела

розрізненими очима мое лице, груди і так же тихо й рівно спитала:

— Гуляєте?

Я розреготався.

— Розуміється, гуляю! Я люблю в чудову погоду гуляти по улицах.

Вона ще раз зупинила на мені свої мертві очі. На лиці, запудреному до мертвої непорушності, не мигнуло нічого, немов вона вже звикла й до такого сміху, і взагалі до таких добродіїв, що гуляють в чудову погоду по тихих улицах.

— Ходіте зо мною? — нахилила вона голову.

— Куди?

— Ну, «куди». До мене.

— Чого?

Вона подивилась на мене.

— Ви не знаєте?

Я теж подивився на неї. Якийсь прохожий під зонтиком озирнувся на нас. Глянув на неї, потім швидко на мене і на лиці його я прочитав немов здивовання, усмішку і жаль до мене.

А що б то сказала Наталя? Хе!

— Підете? — спитала вона, нахиливши знов голову.

Мені раптом стало так холодно, що аж по голові пройшов мороз. Не від того, що я був в одному піджаку, а від чогось іншого, від чого навіть на екваторі людині стане холодно.

— В мене немає грошей, — хмуро й холодно сказав я.

— Ви мені колись оддасте.

Хм! Ся мара рішуче хотіла замінити мені Наталю. Чудово.

— Ходім — сказав я.

Вона мовчки повернулась і пішла вперед, майже беззвучно ступаючи по мокрому тротуарі. Сіре пальто, схоже на саван, рівно, не коливаючись, звисало до самої землі.

Я посміхався, але йшов рішуче за нею. Ми йшли недовго.

Жила вона на шостому поверсі, в мансарді, в маленькій кімнаті, в якій одна стіна з вікнами була зрізана до половини і на ній лежала покрівля. Один куток був

запнутий якимсь сірим покривалом, в другому ліжко стояло, широке, спокійне. На стінах висіло багато гравюр.

Се були знімки переважно з класичних річей. Багато роденівських. Я се помітив зразу. Де вона могла взяти їх, ся мара, й навіщо вони їй?

— У вас гравюр багато, — сказав я.

Вона якось злякано подивилась на мене, немов я хотів одняти в неї сі гравюри.

— Ви любите їх чи вам подарували?

— Люблю, — тихо сказала вона й почала швидко, поспішно роздягатись.

Я присів на стілець біля столу і схилив голову на руки. Сміялись уже не хотілось... Хотілось... Ні, кінець!

— Вам тяжко? — почув я біля себе тихий шепіт.

Я підвів голову й засміявся їй в лице.

— Чого мені тяжко? Того, що піднявся на шостий поверх? Се ще невелика біда. Буває й гірше... Еге ж. Ну, так ми будемо спати тепер? Чудесно... У вас тут затишно... А що то в кутку? Друге ліжко? Може, для визначних гостей?

— Ні, там висить моя одежа.

— Одежа? Ну, все одно... Хоч би й серце там висіло, плювать. Е, на все плювать і більше нічого. Правда?

— Правда, — тихо кинула вона, а сама дивилась на мене пильно-пильно. Йй-богу, у неї були гарні очі... Ні, не очі, а погляд. Очі були погані, риб'ячі, тут уже нічого не зробиш. Але погляд їх був гарний. Ах, якби так уміла Наталя дивитись своїми очима. Е, плювать!

— Так, значить, роздягатись? Чудесно. У вас багато гостей буває?

— Ні, не дуже...

— Не дуже? Ну, все одно.

А, може, взять, одягти капелюх і піти собі?

— Я негарна і до мене мало йдуть.

— Хіба?

А Наталя така гарна, що...

Мені так защеміло в грудях, що хотілось упасти додолу й скрюченими пальцями гребти по підлозі.

Я криво посміхнувся до неї. Не думаю, щоб в сій усмішці вона прочитала радість.

Обережно, ласкаво торкнулась моєї руки і ніжно погладила її.

І дивна річ, мені стало раптом тепло в грудях, стало жалко себе.

— Ви всякого так милуєте?

— Кому тяжко.

Ні, рішуче в голосі її було щось надзвичайно хороше, щось кротке, сумне, але сумне тим сумом, який виникає з глибокого розуміння.

— Чого ж ви думаєте, що мені тяжко?

Вона посміхнулась і, нічого не сказавши, одійшла, зупинилась коло столу й задумалась. Світло лампи, прибите зеленим абажуром, клало зеленувато-сірий кольор на її негарне обличчя. Вона здавалась мертвяком, що задумчиво міркує над прожитим життям, що з темряви й тиші домовини все бачить, розуміє і сумує кротким покірним сумом.

— Кому самому тяжко, той може зрозуміти й другого. І сказавши се, вона винувато й боязко подивилась на мене, злякавшись, що посміла прирівнять себе до мене.

Я знов устав і почав ходити по кімнаті. Якби я міг узять, здушити руками груди і видушити, як з м'яча, повітря, те що давить їх. Боже ж, як давить!

— Слухайте! У вас нема вина?

— Ні, нема...

— А той...

Хм! Шворка у неї, напевне, знайшлась би. А проте, к чорту.

— Ну, чого ж ви не роздягаєтесь? Роздягайтесь.

— Я мушу загасити лампу... — тихо сказала вона.

Я подививсь на неї. Дійсно, їй не можна було роздягатись при світлі. Але се якраз те, що мені треба було.

— Навіщо гасить? Не треба. Я не люблю, коли темно. Я люблю світло, сміх, радість.

І я засміявся навіть.

— Чого так дивитесь на мене? Не вірите? Тут нічого дивного немає. Всі люблять світло й радість. Може, маєте ще свічки? Паліть і їх. Хай буде у нас свято. Є свічки? Давайте! Запалимо у всіх кутках. Щоб різало світло очі! Щоб все видно було. В кожному кутку по дві, по три свічки... Геть одежу... З того кутка! Світла у всі кутки.

І я схопив за край простиню й шарпнув за неї. В сей мент за мною почувся перерваний крик, але я так і замер з простинею в руках: у кутку на двох ящиках стояла нескінчена скульптурна робота. Се була надзвичайно огидлива жінка, така огидлива, що не можна було одірвати очей. Се було щось вражаюче, щось несподівано, дивно приваблююче, жакливе й разом з тим повне якоїсь таємної туги, солодкої, смокчучої, якоїсь тихої печалі.

— Що за чорт? — озирнувся я до хазяйки. Вона стояла позад мене й винувато-жалко посміхалась.

Страшно схожа була на ту жінку!

— Се вас хтось ліпив?

Вона нічого не відповідаючи, хотіла взяти у мене простиню й накрити роботу.

— Чекайте! — нетерпляче одпихнув я її. — Одповідайте, хто се робив?

Вона зробилась хмурою. В лиці її став той самий вираз, що у жінки, навіть губи склались так само болуче й привабливо. Якась краса засвітилась в сих гидких, пом'ятих рисах. Так, так! Се була краса, се було щось неймовірне, абсурдне, але тут була очевидна краса.

— Се я ліплю... — сказала вона, дивлячись на фігуру жінки. А жінка дивилась на неї і, здавалось, вони обидві розуміли одна одну.

— Ви?.. Себе?

«Мара» посміхнулась. Щось з нею зробилось, якась зміна. Десь зникла винуватість, боязність. Похиливши голову, вона помалу сказала:

— Може, й себе. Може, те, що є у кожного... Хіба ні?

І різко підвівши голову, глянула на мене. Я перевів очі на фігуру. Справді, в ній було щось знайоме мені, щось близьке. Справді...

— Чудова робота, — пробурмотів я.

Мені хотілось сказати щось інше, але я не знав, що саме.

— Ви думаете? — спитала вона.

— Так, я думаю...

Ах, що ж було в сій фігурі мені так знайоме? Очі? Одвислі, висхлі від розпусти й мук груди? Викривлені звірячими інстинктами щелепи? Губи, в яких стоїть

скривлена мука? Чи та туга, та кротка, затаємнена печаль, що якимось вмістилась десь між губами, десь під низьким лобом, поміж обвислими очима?

Я взяв стілець, сів і став дивитись в чудну фігуру. Йі погляд спрявлений був кудись повз мене до «мари», немов вона байдуже й суворо давала розглядати себе, скільки я хочу.

Ми всі троє мовчали. З колін фігури спадало додолу глиняне покривало. Ноги вражали чудними неймовірними, але без сумніву існуючими лініями. Такого тіла не можна найти, але воно єсть. Єсть у кожного з нас. Навіть... Ах!

Мене раптом немов ударило в мозок. Яка схожість з Наталею!

Я схопився з стільця й розтерзано став дивитись на ідіотську роботу. Що за дурниця! В чому? Де? Що за нісенітниця?!

«Мара» тихо торкнулась моєї руки. Я озирнувся.

— Вас хвилює се?

Я знову сів. Яка нісенітниця! Я багато думаю про Наталею, й вона мені ввижається навіть в такому страховищі.

Я посміхнувся.

— Вас хвилює моя робота?

— Вона чудна дуже. В ній щось є... Давно працюєте над нею?

— Шість місяців...

Рішуче, воно вабило до себе, се страховище! Тягнуло очі, тягнуло серце і дихало в нього своєю чудною красою й тугою, своєю огидою й мерзотою.

— Я хочу дати образ людини...

— Людини?

Я повернув голову й знизу вгору дививсь на «мару». У неї був тепер той самий вираз губ, що у жінки. Вона дивилась у дзеркало, коли ліпила ті губи. І очі свої дала їй. І сей сплющений ніс, як роздавлена ногою слива.

— У кожної людини є краса й огида. В різних формах... Але є... Мусить бути. Хіба ні?

Я мовчав.

— Неодмінно є... І краса й огида... Тільки іноді краса

так захована, що не видно. Або огида ховається за красою... Я хочу їх виявити поруч... Хіба ні?

Вона занадто часто вживала се «хіба ні?». Я все-таки мовчав і дивився на її роботу. І де далі дивився я, то тепліше й легше ставало мені в грудях... Немов те, що душило, розпирало їх і не давало вільно дихать, помалу якоюсь дірочкою виходило з мене.

Се було чудно, але я не хотів боротись проти сього. О, ні! Я хотів слухать далі сей мелодійний, трохи надтріснутий, немов срібною емаллю вкритий, голос чудної жінчини. Я хотів не рухатись і не розбивати тиші ночі, в якій, здавалось, жили тільки ми троє та невеличка, чепуренька лампа на столі. Сумом гармонії краси та огиди були повіті кутки сієї кімнатки в серці чорного, великого, заснутого города.

Тугою химерної гри життя дихали риси дивної роботи. Біля мене стояла жінчина, голос якої був голосом тої роботи. В грудях моїх прокидався сум.

— Ви — художник, правда?

— Я?.. Так, я художник...

— Я се зразу побачила... Мені се приємно. Я давно хотіла показати. А не сміла... Тепер бачу, що роблю те, що слід. Я рада...

Вона хвилювалась. Ступила кілька кроків у бік, вернулась, потерла руку об руку. Потім злегка торкнулась його плеча.

— Вам тяжко?

Я мовчки хитнув головою, хоча мені було вже не тяжко.

— Ви маєте якусь горе? Вибачте мені, що я... питаю про се... Але ви мені подобається...

Мені приємно було слухать се, хоча я не поворухнувся. Вона помовчала.

— Вам ніколи не здавалось, що всяке горе — то є рід некриси?..

Я не рушивсь. Не хотілось, хай говорить, хай звучить за мною тужнотихий, надтріснутий голос.

— Мені так часто здається... Того негарні такі нещасливі... Негарні не тільки лицем... Взагалі негарні. Хіба ні? Я глибоко зітхнув. Ся жінчина зазнала горя, зазнала

дум його. Вона, мабуть, не раз, схилившись над ним, роздивлялась його, як роздивляються на рану.

— Що ви мовчите? Вам не хочеться балакати?

Мені зразу якось здалось все се страшенно чудним. Ся мара, чепурно з артистичним смаком убрана кімната, гравюри і фігура за покривалом. Я встав і озирнув мою хозяйку з ніг до голови. Вона стояла, звисивши руки вздовж тіла і дивилась на свій твір. І в очах її була та сама печаль, що в очах її твору. Вона сама була тим твором.

— Ви давно працюєте?

Вона здригнулась і повернула до мене лице.

— Що ви сказали? Вибачте, я не...

— Я сказав — ви давно працюєте?

— В чому?

— В чому? В скульптурі, розуміється.

— Ні... Не більше року.

— А... а в проституції?

Вона похилила голову.

— Я не можу знайти такої роботи, щоб зароблять нею вночі.

— Я вас про те не питаю. Я питаю, чи давно ви в сій професії.

Я говорив з нею, як суддя. І вона почувала, що я маю право так говорити. Через що?

— З того часу, як я стала працювати в скульптурі, я займаюсь сією професією.

— А вдень ви ліпите?

— Так.

Для чого я питав її про те усе? Бог його знає. На мене найшла втома. Я знову сів на стілець верхи, спер голову на спинку його і застиг. Там десь далеко в порожнім ательє спокійно спить Наталя. Хай спить. Завтра вона знайде оцінку своєї краси. Хай знаходить.

— Слухайте! — раптом підвів я голову. — А ви не пробували дати вираз сього єднання краси й огиди так, щоб в гарних зовнішніх формах виступали огидні внутрішні?

— Ні, я так не пробувала. Се важче...

— Важче? Хм! Се, справді, важче... Але се більше вражіння...

— Атож... більше...

— Се мусить викликати страшений сум. Правда? Мусить схопити болючою мукою серце від такого еднання. Га? Правда? Дать таку красу, таке еднання дать, щоб видно було... Ах, ні! Я не те кажу... Мені бракує думок... Але я тепер розумію... Тепер я розумію.

І я знов схилив голову на спинку стільця. Я справді тепер розумів, чого навіть в найчистіші хвилини раювання з Наталиної краси мое серце стискувалось невідомим тужним сумом, чого хотілось оплакувати когось чи щось гарячими сльозами і чого в тих сльозах і ніжність була, і радість, і журба, і безнадійність.

Микола Чернявський

СНІГ

Оповідання

Станішевський прокинувся вранці в своїй звичайний час, але не встав зараз з ліжка, а зажмурих очі й лежав нерухомо. Він лежав нерухомо, але думки його, ще напівсонні, почали зараз же снуватись у нього в голові й заплітати якісь мережки.

Та хоч очі його й були зажмурені, він чув, що надворі щось твориться таке, чого вчора не було.

Він знов розплющив їх і, глянувши в вікно, побачив, що йшов сніг.

Летів відкілясь згори, пухкий і легкий, великими клаптями, і повисав на вітах старої акації, що вершиною підходила до вікон другого поверху, де була квартира Станішевського.

— Сніг! — радісно подумав Станішевський. — Треба вставать.

Живо схопився з ліжка й почав одягатись. Ще невмигтий, підійшов до вікна й глянув на вулицю. Після вчорашнього, її не зразу можна було впізнати.

Замість похмурих сірих будинків, з такими ж брудними покрівлями, він побачив якісь фантастичні палаци, одягнені в пухкі, білі шати, немов у царські порфіри.

Сніг лежав усюди по карнизах і виступах. Поналипав на телефонних стовбах і дротах. Обважив собою дерева. І все летів і летів з неба.

Крізь сніжну сітку було видно, як по вулиці снували люди, їхали екіпажі, сунувся вагон конки.

Бадьорість обхопила все тіло Станішевського, і його опанував якийсь немов пазниковий настрій. Йому здавалось, що він ніби крізь стіни чує солодкий запах чистого, молодого снігу. Захотілось скоріше вийти з хати туди, на вулицю.

Він похапцем умився, одягся й випив дві склянки чаю. — Шурка! — гукнув він молодій прислужниці, одягаючи шинелю, — подивись, чи все гаразд у мене.

Застібнув шинелю на всі гудзики й одяг новий картуз з ясно-блакитною околицею.

— Подивись.

Він повернувся перед нею, молодий, гнучкий і дужий, мов сталевий прут, і повів на неї вродливими карими очима.

— Усе, як слід,— мов з незадоволенням одмовила Шурка.— Гарний.

— Гарний, кажеш? Ну, я за це тебе поцілую.

І обхопиши її стан попід пахвою, Станішевський двічі поцілував її в щоку.

Шурка почервоніла, хотіла щось сказати, але Станішевський уже виходив із кімнати.

Його тягло на вулицю. Жарти з Шуркою ще більше піддали йому бадьорости. Ступивши на вулицю, він хотів був іти до університету, але разом повернув у протилежний край. Хотілось волі, простору, хотілось безтурботно йти кудись і йти, не думаючи, куди прийдеш...

І він ішов, веселий і жвавий, з рум'янцем на білих випечених щоках, і вдихав повними грудьми свіже, насичене солодким ароматом повітря. Двірники згрібали з пішоходів сніг на дорогу, а він тим часом усе летів і летів з-під тмяно-сивуватого неба й знов запарошував тільки що очищені місця легким і ніжним нальотом.

Але видно було, що сніг ітиме недовго. Це чути було по вогкому повітрі й по тому, як він падав. І хотілось, щоб він не кидав іти, і жалко було струшувати його з одяжі й обличчя.

По пішоходах сунула юрба. Ішли діти до шкіл і всякий люд, який звичайно трапляється на вулицях вранці. Ішли студенти й гімназисти. Зустрічались знайомі Станішевського, і він вітався з ними і йшов далі. Не хотілось зупинитись, не хотілось вести розмови з давно набридлими людьми.

Але зненацька увагу його прикувала купка гімназисток, що йшли по другій перії вулиці. Він разом перейшов туди й поздоровкався з молодими дівчатками.

То були його знайомі.

— Ходіте з нами,— казали вони.

Він згодився й повернув укупі з ними.

— Така погода, що не хочеться йти в гімназію,— про-

мовила одна з них, висока й струнка, з товстою русавою косою.

— Коли не хочеться, то й не ходіть,— мовив Станішевський, трохи нахилившись до неї й довгим поглядом дивлячись в її ясні блакитні очі.

Немов яка іскра пробігла в її очі з його очей і розлилась теплом по її тілу.

— Не можна.

— Чому?

— Так...

Вони йшли й розмовляли, а сніг падав з неба, вився побіля них, ніжно цілував їх в обличчя й повисав на віях.

Подруги звернули на перехресті в гімназію, а вони вдвох — та блакитноока струнка дівчинка з Станішевським — пішли далі. Він узяв у неї книжки й ніс їх, мов свої, а вона всунула руки в муфту і йшла поруч з ним граціозна й ніжна, мов лілея.

Ішли без мети вздовж вулиці й розмовляли. Потім звернули до моря, на бульвар. Пройшлись по бульвару. Станішевський зчистив сніг з лави, і вони сіли на ній і дивились на море.

Крізь сніг його було ледве видно, але гудки пароплавів були такі ж міцні й різкі, як звичайно, і здавалось, що пароплави тут зараз під горою, хоч вони справді були далеко далі в порту.

— Коли йде отак сніг, то мене звичайно опановує якийсь чудний настрій,— говорив Станішевський, непомітно притуляючи своє коліно до коліна дівчини.— В душі прокидається щось давно забуте, дороге й любе, як золоті сні дитинства. Здається, що сніжинки летять з того краю, де ми були колись і куди ми вже не вернемось ніколи. Правда, Люсю?

Вона глянула на нього й тихо засміялась, лукаво потуплюючи очі.

— Що — правда?

— Ах, да...

Станішевський зам'явся. Він хотів сказати їй: «Правда, що ти така гарна, і що я тебе люблю?» Але здержався.

— Я кажу, що ми ніколи не вернемось... Ніколи, ніколи вже...

— І не треба.

— Ви думаєте? — якимось двозначно, мов таючись з якоюсь новою думкою, спитав Станішевський.

— Думаю,— також двозначно відповіла Люся й повернулася до нього.

Коліна їх міцно стислись, і нога торкала ногу.

— Ви читали Ведекінда? — несподівано для себе й неї спитав Станішевський.

— Читала. А що?

— Так.

Вони замовкли. Сніг починав падати рідше. В порту стадо видно пароплави й мол. Сніг біля їх ніг утоптався й розтав.

— Знаєте що? — сказала Люся.— Ходімте в парк. Там тепер, мабуть, дуже гарно.

— Ходімте.

Вони пішли.

Сніг перестав падать. Небо вияснилось, і на ньому привітно проглянуло сонце. Парк був чистий і непорочний, як молода в шлюбному вбранні. Нога людська ще не поклала сліду по широких алеях, і промені сонця ще не розвінчали ні журливих сосен, ні задумливих туй. Навіть акації ще держали на собі скрізь по вітах бруски снігового вбрання.

В парку не було нікого. Станішевський і Люся йшли разом, держачись за руки. Їм любо й весело було прокладати слід своїх ніг по мовчазних алеях і розмовляти — щиро й вільно, весело й безтурботно,— так, як у них було на душі.

— Ну, а уявіть собі, що ви б його кохали, справді кохали так, як тільки може кохати жінчина,— казав Станішевський, стискуючи в своїй гарячій руці тонкі вогкі пальці Люсиної руки,— невже б ви не пішли за нього заміж, щоб укупі з ним, як ви кажете, заснувати «власний тюремний замок», а відвернулись би від нього й пішли на курси?

— Пішла б,— одповіла Люся й жартівливо копирснула ногою сніг.

— І вам не було б його жалко?

— Не знаю. Мабуть — ні.

— А коли б хтось другий покликав вас за собою в кипучий вир боротьби — добувати щастя й волі всім покривдженням і обездоленим? Невже б і тоді ви пішли на свої «курси»? Невже б ви слухали нудні рації якихось там лекторів і не відгукнулись на величний поклик життя?

Станішевський говорив, і сам почував, що говорить гарно, і потай милувався собою. І в цю мить йому здавалось навіть, що він то і єсть той хтось другий — сміливий і прекрасний, — і задоволення, як вино, п'янило його.

— Не знаю, — сказала Люся й потупила вниз свої довгі вії.

Станішевський дивився на неї, і був певен, що скажи він їй тільки одне слово, вона, як зачарована, піде за ним. І чомусь йому пригадалась Шурка: як вона прийшла до нього, коли він покликав її. І серце його радісно билось у грудях, а в голові сміялась весела й дражлива думка: «Захочу — і ти будеш моєю... тільки захочу».

Він почував себе молодим і вродливим, і чув, що в ньому прокидається сміливий і безсоромний, теж молодий і дужий звір. І від того почуття теплота задоволення розливалась по його тілу.

Він владно повернув праворуч у бокову алею, Люся покірно пішла за ним. Але враз зупинилась.

— Ходімте до моря, — сказала вона.

— Чого ми там не бачили? — загадково всміхаючись, промовив Станішевський, чуючи, що «вона пручається».

Але він зараз же сховав пазурі, як ховає їх кіт, коли бачить, що миша тікає від нього.

— Ви хочете до моря?.. Ходімте.

Вони знов вернулись на широку алею й пішли до моря. Їм перейшли дорогу якись чоловік та жінка, несучи в руках важкі кошики. Пересікши їх слід, вони пішли далі й прийшли на край кручі. Перед ними з'явилось море.

Воно було темно-сине, а по ньому плавала великими шматками покрита білим снігом крига. Далі до обриву море було зовсім чисте, а під берегом крига вчепилась за землю й міцно держалась її. Хвилі далеко не доходили до землі, і не було чуть їх звичайного шуму.

— Ну, ось і море, — сказав Станішевський і жартівливо

підняв свою й Люсину руку вгору. — Вітаємо тебе, о море!..

Веселість і упевненість в собі, що було трохи затьмарились, знов вернулись до нього, і десь глибоко в душі в нього знов затремтіла й заграла радісна думка: «А все-таки вона буде моєю!..»

Вони вертались од моря другою дорогою, поміж будинками, де влітку була ротонда, ресторан і де, мов велика шкаралупина, здіймалась оркестрова естрада.

Ішли, щільно притиснувшись одне до одного, і немов сп'янілі од м'якого солодкого повітря, од ласкавого проміння сонця й од близькості молодих і здорових тіл. Щось грало й тремтіло в них, палке і небезпечне.

— Люсю... — шепотів Станішевський, нахилиючи своє обличчя врівень з її обличчям і граючи очима.

— Чого?... — одгукалась вона й підводила вгору до нього свої затуманені вогким нальотом очі.

Він нічого не казав їй і тільки сміявся. І вона сміялась тим самим сміхом. І їм здавалось, що вони й розуміють один одного, і неначе не розуміють, і обоє чули, що їх тягне одне до одного якесь солодко-жагуче почуття.

— Зійдімо на естраду.

— Ходімте.

Підійшли до східців. Станішевський ступив у замет і перевів за собою через нього Люсю. Обоє набрали в калоші снігу. Зібрались на поміст і стали на місці, де звичайно стоїть диригент.

У будці було тихо й якось незвичайно. Кожен згук віддавався в ній, мов будка чула, що до неї зайшли гості, і вона, як господиня, рада була відгукнутись на кожен їх рух, на кожне бажання.

Вони стояли й дивились на парк. Там не було видно нікого.

Помовчали кілька часу.

— А в мене в калошах сніг тане.

— Де? Треба витрусить. Давайте сюди ногу.

Станішевський нахилився до Люсиних ніг, а вона ймовірно з усмішкою обіперлась об нього.

— О, тут... чимало... — говорив він, беручи її за ногу,

щоб стягти калошу, чуючи теплоту її тіла і вдихаючи в себе запах мокрих ботинків.

І враз мов що вдарило йому в голову, — і він увесь обернувся в того звіря, що досі таївся й тремтів у нім.

Він разом схопив її за ноги, підняв на руках, — і все, увесь світ, мов попливло кудись, провалилось...

.....
Боротьба... крик... Нігті впинаються в обличчя... в очі... Світляні кола загоряються в них і гаснуть...

.....
І потім погасло все.

Люся бігла з парку, вся зім'ята й зламана, мов молоде деревце, що над ним пронеслась буря.

Станішевський поспішався за нею, блідий і гидкий. В руках у нього були зв'язані ремінцем книжки. Він не знав, куди їх подіть, і мов не своїм, а чужим якимсь, хрипким і глухим голосом гукав:

— Люсю... Люсю... постій!

Але вона не оберталась і з плачем бігла з парку.

Її постать востаннє промайнула перед ним уже за парком на вулиці, ще недавно чистої і білій, а тепер розбитій і поїждженій колесами й саньми. Вона щось кричала й махала руками.

Загуркотіли по талому снігу колеса.

Станішевський зупинився. Глянув на книжки — і жбурнув ними об землю. Ремінець тріснув і вони розсіпались по снігу.

Не дивлячись на них, він повернув назад у парк.

Але йти було нікуди.

Тремтячою рукою він витяг хустку, провів нею по губах і притиснув до очей.

— Боже... Яка гидота!.. Який сором!.. Який сором!.. — шепотів він, і почував, що все гасне й одходить од нього кудись у далечінь, і мертва пустота холодом обгортає його.

— Який сором!.. Яка гидота!..

1908

306

ВАРВАРИ

Повість

I.

Вступивши в хату, Гармаш у півтімі підійшов до вікна й широким розмахом розчинив його навстіж. Скинув китель і шпурнув його на крісло, а сам упав на канапу. Було приємно витягтись усім тілом на холодній клейонці.

Але тільки на одну хвилину. Він ворочався з боку на бік, немов його що шпигало всередині.

— Яке свинство!.. Яка мерзота! У-у, прокляті!.. — погрозився він комусь.

— Василю Гермогеновичу, ви дома? Можна зайти? — почув він за вікном знайомий голос і здригнувся з несподіванки й гидливості.

— Можна.

У хату ввійшов Кунцевич.

— Чого ж у вас темно?

— Зараз.

Гармаш засвітив лампу і, не одягаючись, знов важко сів на канапу.

Кунцевич, мугикаючи якийсь мотив, пройшовся по хаті й сів коло столу. Поправив свої закручені вгору вуси й забарабанив пальцями по столі.

— Я зайшов до вас, колего, побалакати.

Він помовчав, ждучи, що скаже Гармаш. Той сидів, згорнувши дебелі руки на товстих колінях, і неприязно дивився йому прямо в вічі, ждучи, що він буде казати.

— Не знаю, що ви скажете, а мені здається, що ваш погляд на речі неправий, і ви на раді дарма... ну, скажемо... розгнівались.

— Як це так?

— А так. Педагогічна рада дивилась на справу з свого погляду: котрась з гімназисток... ну... занедужала, і не може бути в гімназії. Рада, звичайно, повинна була її виключити. І кінець справі. Яке кому діло — докопуватись, від чого занедужала Софія Ткаченкова? Це її діло.

— Ви так думаете?

— Я так думаю, бо інакше не можна думати, — роблено спокійно сказав Кунцевич.

307

— А я думаю інакше,— спалахнув Гармаш.— Люди привозять своїх дітей в город, віддають у гімназію, і гімназія повинна... розумієте? повинна стежити за ними! І коли трапилось щось подібне до історії з Ткаченковою, вона повинна, знов кажу, розібратись у цій справі.

— Як це так?

— А так: довідатись, як це так з Ткаченковою приключилась хвороба? В чому тут корінь?

Кунцевич усміхнувся, і вуси його настовбурчились вгору, мов два хвостики.

— Тут ні до чого й довідуватись. Вся річ у половому інстинкті. Озався в дівчині інстинкт, заграла молода кров, і сталось те, що завжди буває. По-моєму тут педагогічній раді нема чого робити. Відомий факт, що в наш час полове життя в молодіжці починається дуже рано. Причина того лежить в умовах нашого життя, в умовах виховання дітей. А раз прокинувся половий інстинкт, він шукає виходу. І треба йому дати вихід. Бо інакше організмові грозить небезпека. Не тільки тілові, а й душі.

— І який висновок ви робите з цього?

— Логічний висновок один — не йти проти природи.

— Так,— іронічно всміхнувся Гармаш.

Кунцевич мовчав.

— А що б ви сказали,— пильно вдивляючись йому в обличчя, з притиском сказав Гармаш,— коли б ми довели вашу теорію до ідеалу: в кожній школі, будемо казати — жіночій, були б організовані якісь там «испытательно-наблюдательные» комітети, які б стежили за тим, коли в якій дівчині прокидається інстинкт, і щоб зараз же, не гаючи часу, по вашій теорії, щоб організмові не грозила небезпека,— задовольняли його? В комітеті цього, думається, могли б бути свої ж учителі... ну, звісно, «по желанію»!..

Гармаш здержував себе, але кожне його слово дихало сарказмом. Кунцевич добре розумів, куди він гне, як він ясно бачив, чого хотілось Гармашеві й на педагогічній раді, і хоч злість клекотіла в нім і грала, мов у ящірки, в кутиках біля очей, він удавав із себе дуже веселого.

— Це, Василю Гермогеновичу, геніяльна думка! — гукнув він і зсочив з місця.— Я ніяк не сподівався, що ви такий комік. Певно б і ви в той комітет увійшли?

Гармаш непомітно стиснув кулаки. Його поривало встати й вишвирунути з хати оцю, як він у думці називав, «гадину».

— Старий я дуже,— сказав він, зневажливо дивлячись на Кунцевича.

Той бачив це, але не показував, що помічає.

— Ні, я кажу справді. Учениці наші — вже не діти. На мою думку, раз вони дозріли в половій сфері, вони вже зрілі люди й самі за себе відповідають. Тут уже вони підлягають одному для всіх закону — боротьби за існування. Тут царює право сильного, однаково в чому воно виявляється: в розумі, чи в фізичній силі, чи в кипучому половому темпераменті!

— Те-екс!..

— Нема нікому діла, хто з ким сходиться й розходиться. Кожен відповідає сам за себе.

Кунцевич ходив по хаті й нервово крутив вуса. Він зайшов, щоб порозумітись з Гармашем, і бачив, що нічого з того не виходить. Тепер його навіть брала досада: чого він пішов до цього ведмеда? Все одно педагогічна рада не згодилась на пораду Гармаша вибрати комісію, яка б розглянула докладно справу Ткаченкової, і йому властиво не варт навіть звертати уваги на те, що говорив у раді й зараз говорить Гармаш.

— Так то, Василю Гермогеновичу! Вибачте, що потурбував вас. Бувайте здорові.

І він підкреслено чемно вклонився і з самоповагою простяг руку Гармашеві. Той мовчки, нехотя, простяг свою спітнілу руку, не встаючи з місця.

— А про комітет ви гарно вгадали,— засміявся Кунцевич, щоб якось залагодити ніяковість, але сміх його вийшов неприродний, і це ще більше підкреслило, що цим комітетом Гармаш дошкульно таки шпигнув його.

Гармаш нахилився всім тілом наперед себе, майнув лисиною проти світла і, качнувшись, устав з канапи.

— Бувайте здорові.

— Щасливо...

Кунцевич вийшов. Гармаш чув у вікно, як він, ідучи під вікнами й удаючи з себе зовсім безтурботного, спотиху наспівував якийсь веселий мотив з невідомої йому опери.

— Поганець! — скрізь зуби пробурмотів він і відкашлянувся, немов його що давило в грудях.

II.

Кунцевич вийшов від Гармаша роздратований, але глянув на небо, на ряд ліхтарів, що золотю низкою тяглись здовж вулиці, опрашив на собі тужурку й помалу заспокоївся.

«Такі добродії, як Гармаш, не варті того, щоб про них думати. Бач, ведмідь клишоногий, задумав “мораль наводить”! Комітет якийсь видумав, і радий тому, що дурний».

Дерева пережилялись вітами з садів через дощаті паркани й ніби напинали над тротуарами шатро. Подекуди крізь щілини в парканах було видно, що в садах, коло столів, сидять при світлі мушкетери й жінки. П'ють чай, розмовляють. У Петренків на рундуку сидить син-гімназист і грає на мандоліні. У Бутовських в саду враз зареготала ціла компанія... стихла й знов зареготала, ще дужче.

— Браво!.. Браво!.. — виділювався тонкий і дзвінкий голос їх дочки Марусі.

Кунцевича помалу опанував знайомий бодьорий настрій. Хотілось чути дівочий сміх, бачити їх ясні жакливо-соромливі очі й почувати коло себе близькість жінки, чогось гострого й дражливого.

Не хотілось зараз іти в клуб, і він звернув у другу вулицю. Широка й тиха, вона була рівна й поросла травою, а далі спускалась у лощину й підходила до річки. Звідтіля подихнуло вогкістю й потягло тонким наркотичним запахом болота.

З річки доносився спів. Співав на воді хор семинаристів.

Кунцевич перейшов вулицю навкосо й пішов попід садом Фельдманів. Сад був старий, і шовковиці простягали з нього віти далеко на вулицю.

— Вадиме Івановичу!..

Кунцевич зупинився. Він знав, хто його кличе, але не бачив звідкіля. Під деревами було темно.

— Дора?..

— Я.

Тепер він побачив. Підійшов до паркану і вхопив протягнуту через нього білу руку. Він стис її в своїх гарячих руках і потім поцілував.

— Я не сподівався бачити вас сьогодні.

— А я дома. Наші поїхали до Абрамовичів, а в мене боліла голова.

— Розумна голівка!..— сказав Кунцевич і засміявся.— Можна зайти до вас?

— Заходьте. Я одімкну.

Кунцевич пройшов ще кілька сажнів і зупинився. Тут була хвіртка. Він оглянувся. На вулиці не було нікого. Дора стукнула засовом. Він наліг рукою на хвіртку і ввійшов у сад.

— Ще раз здрастуйте,— тихо, мов боячись, що дерева саду й садибана жовтим піском стежка почують його, сказав він, беручи Дорину руку й чуючи, як вона тремтить в його руці.

— Страшно? — спитав він.

— Ні,— відмовила вона, і щось затремтіло в її голосі.

— Ну, ви ж знаєте, що я зовсім не страшний,— сказав Кунцевич, з радістю помітивши те тремтіння.

— Ні, страшний...— жартливо промовила Дора, вислобоняючи руку з його руки.

— Невже? Коли ж це я буваю страшний?

— В гімназії, коли питаєте уроки. Отак насупите брови й дивитесь через пенсне... Ха-ха-ха!..

— От не думав!.. І ви боїтесь?

— І я.

— Ну, вам нічого боятись... Ви така ясочка... так гарно вчитесь,— сказав він, ласкаво притуляючись плечем до неї.— Ходімо в альтанку. Можна?

Дора подумала.

— Відтіля не чути буде, як наші прийдуть.

— Нічого, почувемо і... втечемо. Правда?

Дора засміялась.

— А як піймають?

— Не впіймають!..

Він узяв її за руку й знов притулювався до неї плечем. Поводився він з нею, як товариш-ровесник. Дорі було й ніяково, і гарно, і вона не могла сама собі визначити

межу, на якій повинна б була спинити близькість його до себе. І з того їй було моторошно й солодко.

Вона була закохана в Кунцевича ще з осені, коли він прийшов на службу. Але познайомились вони тільки зимою, на вечірці. А тепер... тепер вона не знала, що з нею робиться.

Коли зацвіли вишні й яблуні, а ще пущє, коли вкрились цвітом акації й напоїли пахощами весь город, — з нею зробилось щось небувале: їй треба було щодня бачити Кунцевича, чути його голос і дивитись, дивитись на нього. Щоб потім дома зажмурити очі, і він уявлявся їй, як живий — в високих модних комірцях, з закрученими вгору вусами й голосом, в якому їй чулось щось таємно-знадне й недозволене, що й п'янило її й лякало.

І її, коли вона думала про нього, обсіпало то жаром, то холодом.

В альтанці було зовсім темно. Він узяв її за стан і пригорнув до себе. Перше за весь час їх знайомости. Він чув, як у неї б'ється серце...

— Боїшся, Дорочко? — перейшов він з «ви» на «ти», теж уперше.

— Ні, — тремтячим голосом відмовила вона.

На річці пісня урвалась враз на високому гучному акорді й затихла.

— А я думав... що ти боїшся... — говорив Кунцевич, тягнучи слова й мов думаючи про щось друге, або дожидаючи, щоб пісня на річці почалась знов.

Дора відмахнулась рукою.

— Комар.

— Він хоче, серденько, твоєї крові, та я не дам йому!..

Кунцевич щільніше присунувся до Дори й міцно притиснув її до своїх грудей, мов захищаючи її від того комара. Його вуси лоскотали їй обличчя, а гарячі губи шукали її сухих гарячих уст.

Нарешті найшли і вп'ялись у них довгим міцним поцілунком.

Щось, ще гаразд незнайоме, але сподіване й бажане, палаючим туманом ударило в голову Дорі, стиснуло дихання їй, замліло й затремтіло в ногах.

Вона обхопила шию Кунцевича руками і, забуваючи все, чого боялась і чого хотіла, притиснулась до його

грудей своїм молодим тілом, що стало в ту хвилину легке, мов пух, мов повітря.

III.

В клубі було, як звичайно, душно й накурено. Грали в карти на веранді. Грачі були ті самі, які бували в клубі щодня: дві-три дами й муштини, починаючи з міського голови й кінчаючи підрядчиком по міських будівлях Гінзбургом. Як і щодня, Гінзбург і сьогодні грав «пульку» з міським головою і, прикидаючись, що не вміє грати, становив реміз за ремізом. Всі сміялись з нього, а найбільше голова. І всі знали, що Гінзбург навмисне, щоб вигравав голова, ставить ремізи.

Розумів це й голова, але вдавав, що не розуміє.

Кунцевич прийшов у клуб дуже пізно, коли вже «партії були составлені». Він зайшов до читальні, потім до більярдної. Повітався зі знайомими, подививсь, як «дуплетом в середню» всадив «з тріском і виходом» жовтого шара нотар Філянський, сказав: «добре!» і вийшов на веранду.

Привітався й тут і сів біля столу, де грали в макао.

Він сидів, стежив очима за грачами й осміхався, але осміхався не їм, а собі, своїм спогадам, що тільки півгодини назад були безумовною пекучою дійсністю. У нього на губах ще горіли Дорині поцілунки, а шия чула на собі її обійми... Він узяв усе, чого хотів, і це сповняло його серце щастям і радістю, і в ньому ще більше зростала повсякчасна упевненість, що йому все дозволене, що він зможе, чого забажає.

— Вадиме Івановичу, чого ви сидите, мов красная дєвіца? Мажте! — сказав йому, беручи однією рукою за коліно, акцизний надзиратель Максимович, а другою загібаючи до себе з кону купу грошей.

— А що ж, і буду мазать, — несподівано для самого себе порішив Кунцевич. — Ось нехай тільки почина талію Семен Петрович.

— Ану-ну!

Семен Петрович Онищенко, секретар міської управи, мовчки глянув на нього через пенсне, що сиділо на довгому рівному носі, як ярмо на віях, розгладив свої

обвислі козацькі сиві вуси і, послинивши на обох руках великі пальці, почав здавати карти.

Кунцевич ставив гроші на карти Максимовича, але не щоразу, а коли йому хотілось. І кожного разу вигравав.

— Та вам везе сьогодні, як незаконнородженому! — сердито пробурмотів, глянувши на нього крізь пенсне, Онищенко, коли він зірвав банк.

Кунцевич засміявся.

— Як бачите, везе!..

Грали годин до трьох. Потім вечеряли. Після вечері Кунцевич частував своїх партнерів шампанським.

— Ви сьогодні іменинник, чи що? — питались у нього.

— Похоже на те, що іменинник, — сміявся він, і не міг не сміятися, бо в нім, після того, що було в саду Фельдманів, і після виграшу в карти, тремтів радістю кожен нерв.

— Щаслив, як чорнослив! — бовкнув з-під вусів Онищенко, уставившись у тарілку.

— Чого ви, Семене Петровичу, сердитесь на мене? Сьогодні я вас трішки пощипав, а завтра ви мене!

— Де вже нам щипать такого щасливця! Вам однаково і в коханні, і в картах щастить.

— А вас завидки беруть? — засміявся Кунцевич.

І всі сміялись.

— Скрізь, любий Семене Петровичу, царює право сильного: і в коханні, і у грі.

— Ну, яке там у греця право сильного в грі! Це вже філософія. А що в коханні, то так. Я вам розкажу таку історію...

Семен Петрович поглянув навколо, боячись, щоб його не підслухали сторонні, і почав розказувати один із своїх «неможливих» анекдотів...

Всі після оповідання Семена Петровича довго й дуже сміялись, а Кунцевич гукнув, щоб дали ще шампансько-го.

На сході вже прояснювалось. З річки тягло прохолодою. Обличчя лакеїв мов зробились ще блідіші, ніж були вночі. Довгий ніс Онищенка почервонів, а старі зеленкуваті очі потяглись масним нальотом. Максимович, великий і дужий, чорний, мов жук, розстібнув жилет і, розлігшись на стільці, кури папіросу за папіросою з

товстого янтарного чубука. Миський голова Дем'ян Дем'янович Потапчук, або, як його звали в городі, — «соловей зальотний», сміявся, мов пускав трелі, своїм високим дзвінким тенором, і сміх його було чути далеко за клубним парканом. Гінзбург теж сміявся, але мовчки, а коли випили шампанське, що замовив Кунцевич, теж мовчки кивнув пальцем лакеєві й сказав подати ще дві пляшки. Сам він пив дуже мало.

У всіх уже, окрім Гінзбурга, гаразд шуміло в голові. Всі говорили, не слухаючи один одного, а Максимович почав гикать.

— Скрізь царює право сильного. Все одно, в чім воно виявляється й як: в розумі, чи в фізичній силі, в силогізмі, чи в бомбі, в половому темпераменті, чи в умінні грати в карти. На цьому стоїть світ. Це єдиний закон... — говорив Кунцевич Онищенкові.

— А уложеніє о наказаніях?

— Плювать на всякі уложенія! Писаний закон — смерть. А нам треба жити. Тепер прийшов час спалити всі закони!

— Стривайте!.. стривайте!.. — розводячи руками, мов бажаючи, щоб усі сіли по місцях і слухали його, заговорив Потапчук. — Як же це можна, щоб усі закони?..

— Який ви, Вадиме Івановичу, революціонер! Ви й забули, що Дем'яну Дем'яновичу треба zostавити міське положеніє, — пробасив Максимович, б'ючи широкою долонею Кунцевича по спині.

— Не треба й положенія!..

Гінзбург сидів, слухав і часом тонко всміхався.

Дедалі розвиднювалось все більше, і на веранді, де сиділа компанія, було зовсім видно. Свічі були погашені. Клубний сад ще немов спав у млі, свіжий і непорочний. Немов у ньому не грали щовечора й ночі в карти й не напивались доп'яна компанії клубних гуляк. В липових алеях неначе невидимо снувались якісь таємниці, а в ротонді тим часом на більярді, підібгавши під голову якесь шмаття, спав маркер і гучно хропів з штучно-хімерними переливами й посвистами.

Кунцевич вертався додому, коли вже сходило сонце. Треба було спочити годин три і йти в гімназію. Проходячи повз вулицю, де жили Фельдмани, глянув на їхній сад.

Він ще був немов сонний, і під деревами, що повиступали вітами на вулицю, ще немов стояли нічні тіні.

Кунцевич згадав, що було, і подумав: «Молодчина Дорка! Жидівська кров у шельми!»

Його злегка похитувало, але голова була ясна, і спати не хотілось.

З сусіднього з Фельдманами двору у відчинені ворота показалась коняка з бочонком: двірник їхатиме до річки по воду.

Кунцевич подивився на нього й пішов додому.

IV.

За обідом Кунцевич пив горілку, а після обід напився пива й ліг спати. Спав кріпко й довго. Прокинувся, коли вже смеркло.

Хтось подзвонив.

«Чи не до мене несе кого?» — з досадою подумав він, не встаючи з постелі.

— Вас хоче бачити панночка, — сказала, відчинивши двері, прислужниця.

— Зараз... нехай трішки підожде.

Він устав і оправився, думаючи, хто б це міг прийти? Невже Дора? — Причесав волосся. Засвітив лягпу. Глянув на себе в дзеркало, і ще раз причесався. Потім відчинив двері:

— Прошу...

У кімнату ввійшла висока й огрядна панна, у маленькому брилику й з розкішним попелястим волоссям.

То була Соня Ткаченкова.

— А, це ти... це ви, Софіє Митрофанівно!

— Я...

Кунцевич взяв її за руку й ніяково всміхнувся. Потім повернувся, указуючи на стільця.

— Сідайте, — сказав він, і мов спазма стисла йому горло.

У нього після вчорашньої ночі, шампанського, горілки й пива, що він пив у обід, боліла голова, і в ній було немов пусто.

Він не міг зразу догадатись, чого прийшла Ткаченкова,

але зарані був певен, що розмова з нею буде важка й неприємна.

— Сідайте, — повторив він, побачивши, що Соня не сідає, і подав їй крісло.

Соня мовчки сіла й суворо дивилась на нього, мов ждучи, що він почне говорити перший.

Кунцевич повернув головою в один бік, потім в другий, мов йому давило шию коміром. Зробив непевний рух рукою біля горла й потім підвів очі на Соню.

— Ну, ваше прохання задоволено, і тепер ви вільна людина! — з приязною усмішкою сказав він.

— Знаю, — відповіла Соня, і обличчя її зосталось таке ж холодне й суворе, яке було й поперед.

Це трохи стурбувало Кунцевича. Він почув, що буде сцена, якесь непорозуміння. Але він ждав цього.

— Ви думаєте виїхати з города?

— Ні. Я нікуди не поїду, — твердо промовила Соня, і в очах у неї промайнув огонь роздратування.

Кунцевич кашлянув і замовк.

— Я прийшла, Вадиме Івановичу, до вас... Я ждала, що ви прийдете, але ви не прийшли. Я прийшла, щоб вяснити наші відносини. Ви знаєте все... Але в той саме час, коли я сподівалась, що ви... ну... визволите мене з того становища, в якому я опинилась, ви... ви покинули мене!

Вона разом спалахнула й потім зблідла. Вона була дуже вродлива. Обличчя її нагадувало голову грецької богині, а сірі променисті очі немов притягали до себе в свою безодню все, на чім спинявся їх погляд.

— Соню! Соню! я й не думав вас кидати!..

— Ви покинули мене, — твердо повторила Соня, і обличчя її немов скам'яніло. — Тепер питаю вас: що це означає?

Кунцевич винувато всміхнувся й хотів був щось сказати, але Соня не дала йому.

— Я вже, кажучи вульгарно, набридла, остогидла вам, і ви шукаєте собі других?

Вона, не дивлячись на нього, моргала віями, мов рубала щось ними, немов косами. Від того моргання Кунцевичеві робилось боляче, мов вони рубали його тими косами, і за це він почував у собі ворожнечу проти неї.

— Соню! — здвигнув плечима він. — Ви ревнуєте?

— А хіба я не маю на це права? Коли я не маю на це права, то має...— Соня відвернулась і пошепки показала,— дитина наша!..

Кунцевич мовчав, мов щось обмірковуючи. Мовчала й Соня, бо чула, що в неї підступили сльози, і вона боялась перед ним заплакати.

— Я не пізнаю вас,— тихо й лагідно почав Кунцевич.— Вам хтось наговорив чогось, з чим я ніяк не можу погодитись. Ви кажете — дитина...— Він зупинився.— Вона може бути, і може не бути її...— додав він таємниче, знизуючи плечима й високо підводячи брови.

— Що ж ви хочете, щоб я стала дітовбивцею?...— знов спалахнула Соня.

— Я нічого не хочу, я тільки кажу, що може бути, і може не бути. Але пригадайте, хіба я коли давав вам якісь обіщання, брав я на себе обов'язки? Ні. Ми зійшлись полюбовно, вільно... Так можемо й розійтись. Я нічого не кажу, я нічого не рішаю...— додав він скоріше, помітивши, що вона щось хоче казати.— Але коли вам... Бо ви знаєте, я признаю тільки вільну любов.

— Вільну любов...— з гіркою усмішкою, похитуючи головою, повторила Соня.

— Еге, тільки вільну любов. Бо тільки вона й єсть справжня любов...

Соня піднялась з місця й хотіла щось сказати. Але обличчя її враз пересмикнулось, очі заморгали скоро- скоро... І вона, щоб не показати Кунцевичу своїх сліз, знов сіла, немов упала, на стілець і, припавши обличчям на стіл, заридала.

Кунцевич підбіг до неї.

— Соню, чого ви? Я ж нічого не сказав такого...

— Ах, відчепіться від мене!.. Ви — гидкий, ви — мерзотний!.. Я вас ненавижду!..— крізь сльози говорила вона.

— Я ж нічого не кажу...

— І не треба!.. Мовчіть!.. Лучче мовчать, ніж таке казати. Мені соромно, що я прийшла до вас... Я не прошу собі цього...

Кунцевич хотів узяти її за руку, але вона висмикнула мокру руку з його руки. Він обер руку об тужурку й відійшов.

Йому не було жалко Соні, скоріш він чув у собі неприязнь проти неї. І вона йому тепер здавалась такою некрасивою, грубою, а особливо — коли встала, і обличчя її затремтіло перед риданням.

Він відійшов до вікна й дивився на двір. З світла йому там нічого не було видно. Він ждав, щоб Соня встала й пішла. І вона знов піднялась з місця й оберла хусточкою сльози.

— Прощайте!..

— Куди ж ви, Соню? — прикинувся він, що йому шкода, що вона так іде від нього.

— Куди-небудь, тільки звідціль!..

Кунцевич став на дверях.

— Я не пущу.

— Геть з своїми жартами!.. Ідіть з ними до Фельдман!.. Дайте мені дорогу...

Соня відштовхнула йому руку.

— А, он що! Ха-ха-ха!.. Я й не думав... Так тут Фельдман причиною!..

Соня вийшла з хати, пройшла сіни і, не прощаючись, вийшла на вулицю.

Кунцевич провів її й замкнув за нею двері. Постояв коло них, прислухаючись... Нічого не було чути. Тоді вернувся в хату. Оглянувся на поріг, уявляючи, як Соня вийшла, і засміявся:

— Ну, слава богу, кінець!.. Фрося, самовар готовий?..

Йому хотілось пити. І він зі смаком, усміхаючись своїм думкам, заходився пити чай.

V.

День був хоч і весняний, але душний.

Нагірний беріг, на якому стояло місто, нагрівся проти сонця й пашів теплом, а на другому березі стояв ліс, і там було не так душно.

Річка, неширока, але глибока й чиста, протікала попід містом, далі текла попід міськими садами й виходила в степ.

По другий її бік скрізь тягся ліс. Місцями він був старий, а місцями недавно рубаний. І там розрісся в іще непідчищені куці.

Кунцевич, у білому чесучевому піджаці й легенькому новому білому брилі з чудернацько загнутими крисами, помалу плів за водою в човні. Була неділя, і він був вільний.

Минувши місто, він поплив під садами. Грїб двома червоними веслами, і білий його човник плів, мов біла качка з червоними лапками.

Він прямував до купи великих старих верб, що стояли над самою водою. Уже здалека помітив там струнку білу постать, і усміхнувся.

— Жде!

То була Дора.

Вони умовились, що Дора відпрохається в матери до знайомих, але замість того піде в свій сад за город і ждатиме там Кунцевича. А він найме човна й приїде в ньому до саду, візьме її, і пойдуть далі по річці, а потім переїдуть на другий берег у ліс.

Човен пристав до берега, і Дора, свіжа й чиста, в ясному платті, з накидкою в руках, стрибнула в нього, і він стурбовано захитався, мов прийняв у себе дорогу й любу вагу.

На Кунцевича повійнуло солодкою хвилею бажання.

— Сідай на корму.

Він стиснув і поцілував її руки.

Дора переступила через лавочку. Перед Кунцевичем майнув маленький блискучий закаблук і струнка ніжка. Сіла на корму й засміялась.

— Ну, бачите, ось і я.

— На що — бачите, коли треба — бачиш? — сміючись і упираючись у берег веслом, сказав Кунцевич.

— Ну, бачиш.

Їм обом було гарно й весело.

Кунцевич грїб і дивився на Дору, на її граціозну фігуру, на чорне, як смола, волосся в дрібних блискучих кучерях, на тіні, що полягали на її обличчі від брилика, — і ним опанувало почуття ніги й задоволення: така гарна, ніжна й тендітна дівчина сидить у його човні, і вони вдвох пливуть по ясній сріблястій річці. Пливуть у самотині, далеко від людей...

А Дора дивилась на Кунцевича, на його зчервоніле від спеки й напруження, отемрене широкими крисами бри-

ля обличчя, на дужі плечі й розмірені рухи, — і їй було й страшно, і приємно, що ще так недавно вона була дитиною, а тепер стала жінчиною, і в неї такий сильний і вродливий любий.

Сонце обливало їх промінням, і вони блищали від нього, і блищав недавно пофарбований човен, і червоні, мокрі, мов наведені лаком, весла.

На тім березі, де стояли сади, старі верби понахилялись до води й попускали вниз віти, а на другому — підіймались молоді підрубані дубки. Далеко позаду, за деревами, на горі біліло місто, і блищала золотом баня високого рожевого собору.

— Як тут гарно! — промовила Дора й по-дитячому сплеснула руками.

Кунцевич кинув весла й витяг з кишені хустку. З незвички йому було важко гребти.

— Гарно, тільки душно.

— Давай я погребу!

Дора встала з місця. Човен захитався. Пересідаючи з місця на місце, вони зустрілись і, держучись одне за одного, розминулись. Кунцевич похапцем поцілував її в тепле кучеряве волосся.

— Моя любя!..

— Не треба тут... побачать!

Дора сіла на весла, уперлась ногою в дно човна й погрузила весла в воду. Човен поплив далі. Під вербами сидів якийсь дідусь і вудив рибу. Вони проминули його, а він приставив до очей долоню, глянув на них, і знов узявся за свої вудки.

Коли діда вже не було видно, Дора повернула до лісу. Кунцевич витяг човна на беріг, і вони пішли в ліс.

Їх обдало холодком і лісовими пахоццями. А очі після сонця відпочивали на ніжній зелені.

— Після сонця тут непогано, а ще коли коло тебе така чудова квіточка!..

Дора у відповідь подивилась на нього довгим вогким поглядом і уміхнулась.

І в тому погляді Кунцевич прочитав і замишування ним, і обіщення ласки, і ще щось таке, від чого в нім заграло серце.

Це почуття вже було знайоме йому, і взяв він його,

коли зійшовся з Дорою. Він уже дав йому й назву «екзотичного». Бо Дора була типічна єврейка, чорноока й чорноволоса, і якась в той саме час і тьмяна, і блискуча.

Особливо йому подобалось у ній волосся: все в дрібних природних кучерях. Йому здавалось, що воно немов насичене жаром тропічного сонця й повите легким нальотом пилу пустині.

І йому також здавалось, що така сама була Даліла, красуня з долини Сокер, зрадлива філістимлянка, що її так широко й так нещасливо кохав Самсон.

Але він не сподівався зазнати долі Самсона. То був палкий дикун, а він... сучасний чоловік, людина, що завжди держить себе на вічках розуму.

— Чого ти так дивишся на мене? — спитав Кунцевич.

— Бо так... хочу.

— А я так хочу!..

Він обгорнув її шию рукою, а другою підняв за підборіддя голівку вгору й припав устами до її вуст...

VI.

Дерева стояли, схилившись над ними, а вони сиділи в холодку на прогаліні й розмовляли.

— Ти кажеш: будьмо, як боги. Ні, це відгонить античною схоластикою... усім, чого хочеш, тільки не реальним життям. А я — реаліст. І я скажу, беручи твою форму: будьмо, як звірі.

Дора засміялась.

— Це дуже... дуже... ну, реально!..

— Еге. Але це правдиво, бо це натурально.

Кунцевич усміхнувся й притяг рукою її кучеряву темно-блискучу голову собі на груди. Він гладив її волосся рукою, і йому здавалось, що він гладить не жінчину, а якусь другу чоловікоподібну істоту, і це надавало його чуттю якоїсь ще невідомої йому гостроти й наркотичності.

Наркотичний властиво був запах гарячого молодого волосся.

— Все, що натуральне — те й правдиве, бо воно відповідає нашим інстинктам, — говорив Кунцевич.

— А я низько становлю інстинкти. Тож справді, як

казав Гармаш, «звірячий розум», а в нас єсть свої чуття й свій людський розум, — сказала Дора і, повернувши голову вгору, глянула з грудей Кунцевича йому в вічі з-під своїх напівприжмурених вій.

Кунцевич знов спалахнув бажанням.

— Ах ти, моя Даліло, Даліло!.. — прошепотів він і впився вустами в її повні, як пуп'янки червоної троянди, губи. — Ти так кажеш. А знаєш ти, що і в цьому нашому святому коханні інстинкт, половий інстинкт — усе!.. Однаково, чи в чоловіка, чи в звіра. Тільки я, як культурний чоловік, вільний од усяких стародавніх і новітніх традицій, одрізняюсь од звіра тим, що його полове життя служить тільки цілям заплоду й має своєю метою продовження роду, а в мене він являється способом украсити своє життя, додати йому найбільшої, найгострішої осолоди. У звіра це тільки інстинкт, а в мене це складний психічний процес. У нього це простий рефлексорний акт, а в мене — «сознательное ощущение». І чим я більше «сознаю» його, тим я більше помічаю в нім відтінків, і тим він більше дає мені осолоди, утіхи, щастя...

— Це негарно. Ти становиш себе на один рівень з четвероногими...

— У тім то й річ, що не ставлю!

— А все-таки тут якась звірство...

— Іменно!.. Але в тім і єсть поезія, справжня, реальна поезія, поезія вільної, живої людини, а не якоїсь ходячої схеми, якогось схоластичного фантому!

Дора, усміхаючись, неймовірно похитала головою. Усміхнувся й Кунцевич і пригорнув її щоку рукою собі до плеча.

— Мені пригадується зараз одне місце з Геродота. Оповідає він про наших предків — скіфів. Оповідає, як еллін про варварів, про людей нижчих від нього. І каже, між іншим, що коли скіфи вертались додому з походу, і їх зустрічали жінчини, то вони скидали з себе зброю, брали в обійми своїх жінок, і деякі, не входячи в вежу, тут же на людях, задовольняли своєму бажанню! Це з його погляду — варварство, а мені це здається зовсім природною річчю. І може ми знов дійдемо до того...

— Ну, фу! Це ж справді — варварство!.. — перебила його Дора.

— Варварство?.. А на мою думку, це єсть тільки безпосередність чуття. Правда, тепер це нас шокує... Але в кожному з нас сидить отой варвар, тільки його зв'язано по руках і ногах рожевими стрічками чемности, защепнуто на всі гаплички звичайности, і зверху обгорнуто всього в чорну хламиду моралі. Але в наш час варвар уже скидає з себе всі ретязки й хламиди. І не тільки в половій сфері, а й у всіх других. Годі, досить уже він томився, як Самсон у неволі в філістимлян, тепер він виходить на волю й бере собі все, чого хоче. Бере й прекрасних філістимлянок...

Кунцевич потягся головою до Дори й поцілував її.

— Варвар... мій любий варвар!.. — шепотіла вона, мліючи з кохання й з того, що їй казав Кунцевич.

— Все це було для неї нове й несподіване. Мов під нею розгорталась безодня, і вона летіла туди з радістю й з вірою, що там і єсть справжнє щастя, і що воно й єсть у тому, щоб долетіти до дна і вдаритись усім тілом. І здавалось, що чим дужче вона вдариться, тим глибше й гостріше буде її щастя, що воно виповнить усе її життя, мов кипуче вино чашу... А що буде далі... про те вона не хотіла й не могла думати.

— Мій варвар!.. скіф!..

— Еге, варвар, скіф, бо в мене дух і тіло живуть у гармонії, і так і повинно бути, і коли всі люди стануть такими варварами, то на землі буде гарно їм жити. А тепер що? Ось ми всі захопились було так званним визвольним рухом... Але в чому він був?.. В політичному й соціальному визволенню. І тільки. І тут нам — вибач вульгаризм — як мужики кажуть: жаба цицьки дала. А яка тому причина? Дуже проста — треба було раніш, ніж визволяти духа, визволити тіло.

— Як це так? — спитала Дора, прислухаючись не до змісту його слів, а до тембру його голосу.

— А так — треба, щоб ми вернули його «в первобытное состояние», дали повну волю інстинктам. Інстинкти повинні бути на першій місці. І коли ми дамо їм волю, не приглушимо всякими там мораліями, то вони ніколи не зрадять, і чоловік буде здоровий тілом і духом, і він буде здатен увесь світ перевернути. А тепер що вийшло? В революцію кинулась усяка каліч, фізична й духовна...

Раби забажали стати панамі. І немає нічого дивного, що ці раби внесли в ряди щирих, беззавітно відданих ідей, але покалічених тілом людей деморалізацію. І що вийшло? Уряд двинув усю свою силу. Добродії «з кокардою на лобі» гукнули мілордам від свинячого корита — і вродилась славетна чорна сотня, усякі там союзи! І врешті — визвольний рух розвіявся, мов бульбашка...

— Ну, положим, не тільки чорна сотня... — завважила Дора, простягаючи руку до його вусів.

Він помітив, що вона не слухає його, та йому самому набридло вже говорити про те ж саме.

— Звичайно, не одна чорна сотня! — сказав він і, схиливши голову, вложив їй у руку свій цупкий вус.

Вона скудовчила йому закручені вгору вуси. Спустила їх вниз і жартівливо знизу подивилась на нього.

— Ти тепер хунгуз. Ні, так не гарно!.. А знаєш, що в тобі більш усього подобається гімназисткам? — спитала вона.

— А що?

— Вгадай.

— Вуси?

— Ні, очі. Коли ти дивишся, то неначе ластиш і лоскочеш ними...

— Гм! А я думав — вуси! — пустотливо-журливо сказав Кунцевич і подивився на годинника.

— Любий, ще рано! Ще сонце високо. Побудемо ще тут. Тут так гарно!..

Дора впала йому спиною на коліна, обхопила руками шию, притягла до себе голову і, дивлячись йому в вічі, зашепотіла:

— Ах, яка я щаслива! І який би був щасливий і ти, коли б так любив мене, як я!..

І справді, в цю мить вона забула все, і в ясних очах Кунцевича, цього вусатого «варвара», для неї вміщався увесь світ, з усіма його радощами й муками.

Кунцевич теж піддався її настрою, нагнувся над нею, гладив її кучеряве волосся й теж шептав:

— Моя Даліло... моя прекрасна філістимляно!..

Сонце вже стояло низько над обрієм, коли Кунцевич і Дора вийшли з лісу. Веселі й щасливі, насичені ласками й пестощами кохання, вони сіли в човен і поїхали

вгору по річці до міста. Річка була тиха, і гребти було, хоч і проти води, не важко. Їхали погід вербами, побіля садів, і Дора встала з човна в своєму саду.

Вони стереглись, щоб їх не бачили вкупі.

Тепер Дора поспішались, щоб до смерку прийти додому. Вони попрощались, і її ясна постать майнула в уже помітній вечеровій млі між прибережними вербами й зараз же зникла.

Кунцевич подивився їй услід і поїхав далі.

Він їхав і всміхався сам собі, рівняючи в думці Соною до Дори й пригадуючи других жіщтин, яких він знав. І в ньому сміялось і мов росло все вище й вище і підносилося вгору горде почуття сильного й молодого мушцини, коханця жіщтин, вільного й нічим, ніякими умовами не зв'язаного.

Сонце зайшло, і вода на річці потемніла, але на душі в Кунцевича було так само ясно, як і раніш.

VII.

Весна переходила в літо. Але в місті це було помітно дуже мало. Життя йшло своїм звичайним шляхом, тільки гімназії й другі школи, що недавно кишіли, немов улики, тепер стояли пусті й мовчазні, та в городі появилися студенти.

Почались канікули. Гімназистки поскидали формену одіж і ходили у вільній, а педагоги відпочивали. Їх було видно тільки ввечері, в клубі або на вулицях.

Було дуже душно, але перепадали ясні літні дощі й прибивали пил на вулицях, здебільшого невимощених.

Одного дня надвечір Гармаш поважною ходою, у широкому й довгому старомодному піджаці й форменому картузі, ішов по вулиці. Він гуляв і був у гарному й спокійному настрою, коли здала побачив Кунцевича, що переходив йому дорогу.

«Ще досі тут», — подумав він, — «а казав, що поїде додому зараз після екзаменів».

І зневажлива усмішка скривила йому губи.

Він багато дечого знав про Кунцевича, та про нього говорив і все місто. Говорили і в батьківському комітеті, але ні до чого не договорювались; ходили слухи, і ніхто

не міг привести безперечних, однаково для всіх переко-нующих фактів.

Говорили про Ткаченкову, потім пішли слухи про Фельдман і одночасно з тим про жінку міського голови.

Ці прізвища, а раніш ще і другі, вились коло прізвища Кунцевича, як увечері метелики коло вогню. Але метелики мінялися, а вогонь стояв на своєму місці.

Гармаш, старий удівець, що теж мав дочок, був затурбований цією справою. Двадцять чотири роки він служив у одному й тому місті й учителював у жіночій гімназії з її початку. Були за цей час усякі вчителі, але таких, як Кунцевич, не було.

«Пшот якийсь, еквілібрист і цинік, а дівчата кидаються до нього, як мухи до меду!.. Чорт знає що!..»

І Гармашеві пригадувалися сцени, які йому доводилося бачити щодня в коридорах гімназії. Кунцевич виходить з класу, а за ним, і поперед нього, і з боків, наступаючи одна одній на ноги, товпляться дівчата й щось белькочуть, перебиваючи одна одну й зазираючи йому в вічі.

Чим він їх чарує?

Гармаш питав у своїх дочок, але ті йому нічого не сказали. І якийсь складне, ревниве й вороже чуття все більше й більше наростало в нього в душі.

Тоді, на педагогічній раді, він було почав здалека похід проти Кунцевича, але другі вчителі й начальниця гімназії зараз же догадалися, куда він гне, і ніхто не піддержав його.

Куди ж пак!.. У них Кунцевич — кращий педагог. Як же?.. «Діти його люблять, і успішність у нього доходить до дев'ятдесят чотирьох процентів».

«А ту розпусту, яку він вносить в душі дітей, у скільки процентів ви оціните?» — задавав у думці питання Гармаш, і чув, що нічого не може зробити, бо всі б'ються оголоски, жахаються «скандалу». Але хіба те, що сталось з Ткаченковою не скандал?..

Тоді, на педагогічній раді, Гармаш ще не був певен, що Ткаченкова кидає гімназію іменно через Кунцевича. А тепер він був у цьому певен: на другий же день, коли він увечері проходив мимо квартири Кунцевича, він бачив, як від нього виходила, затуляючи обличчя, Ткаченкова.

«Ні, з цим миритися не можна! Він каже: “Я гарний учитель, і нікому немає діла до того, який я чоловік, кого люблю я, і хто мене любить”... Ні, голубчику! Коли ти педагог, то ім'я твоє повинно бути чисте, як ім'я жінки Цезаря! Коли ти взявся виховувати матерів свого народу, то кинь свої павіанські звичаї, щоб від тебе не смерділо блудом!».

Гармаш ішов, і чим далі, все більше дратувався. Починало ссати в печінці.

— А, будь ти проклятий! — упівголоса вилаявся він і звернув праворуч, щоб пройти на берег до річки.

Перейшов навкося дорогу по протоптаній у піску стежці й пішов погйд парканом.

Сонце сідало за річкою над лісом, і немов востанне поглядало з-за дерев на місто й на широку незграбну фігуру Гармаша, з товстими й короткими ногами, у свіже вичищених великих чоботях, шитих «по особому заказу».

З парадного ходу першого від рогу дому вийшла якась дівчина й пішла йому назустріч. Проти сонця не можна було пізнати, хто така вона, але Гармаш догадався, що то вийшла з свого дому Дора Фельдман. І він зараз же порішив побалакати з нею.

Дора привіталась перша.

— Здрастуйте, здрастуйте! — спинився Гармаш. — Чого це вас довго не видно в нас? Лариса згадувала про вас.

— А так... Якось не випадало.

— А чого ж?.. Ми були б раді. Ви йдете куди по ділу? — то й я з вами пройдуся. Я так собі блукаю, думаю — дай пройду на річку...

Гармаш повернув назад, зняв з голови картуза й витер лисину хусткою. Він не знав, з чого почати.

— Так... так ви по ділу... А я йду й стрічаю... кого б ви думали? Га?

— Не знаю, — повівши бровами й плечима, одмовила Дора.

— Ткаченкову, бувшу нашу ученицю, — несподівано сам для себе вигадав Гармаш і глянув на Дору.

Та йшла спокійно і ніскільки не зацікавилась його словами.

— Еге, Ткаченкова... тц!.. — хитнув головою й прицмокнув Гармаш. — Бідна дівчина, що з нею зроблено!.. І додому не йде. Та й куди такій їхати? Ви бачили її?

— Бачила.

— Так то, все молодість... віра в людей.

— При чім тут віра в людей?

— Як при чім? Наспівав хтось солодких пісень, наказав гарних слів, натворив діл, а коли дійшло до того, що женитись треба, — еге, наші назад!.. На це ми незгодні. Будемо шукати других... А з другими... те саме зробимо.

Гармаш глянув на Дору. Він бачив, що вона дратується, але здержує себе.

— Сумна історія!.. А ще сумніша того, що в ній замішався, як кажуть, наш же брат, педагог. Я не вірю, та всьому городу ротів не заткнеш!..

— Мало чого, Василю Гермогеновичу, не кажуть! Коли всьому вірити, то й на світі не можна жити...

— Я ж кажу: я не вірю. А проте, хто його знає. Коли мати за символ віри: все можна, чого хочеться, і що сила є право, — то від таких господчиків можна всього сподіватися. Га?.. Як ви думаєте?

Дора добре розуміла, куди закидає Гармаш, і їй було досадно й гидко це чути. Вона хотіла бачити Кунцевича в тому блискучому ореолі, яким осяяло його її кохання, і боялась глянути на нього другими очима.

Боялась.

Вона чула, вона знала про нього все, але не хотіла чути й не хотіла нічого знати. З того часу, як вона віддалась йому, він був для неї всім, і думка, що вона може втратити його, була для неї страшніша смерті.

— Нічого я не знаю... Бувайте здорові! Мені треба сюди.

Дора спинилась, холодно попрощалась з Гармашем і пішла від нього.

Він глянув їй услід, пожував губами й усміхнувся:

— Попалась і ти, пташечко, в сильце!..

Він не любив Фельдман. Вона здавалась йому гордою. Та й взагалі він недолюбливав євреїв.

Літо розгоралось дедалі все більше. Дощі припинились, і сонце щодня немов зупинялось над містом і придивлялось своїми палючими очима до кожного будинку, до кожної рослини.

Уже зчинились дві пожежі, і сподівались нових.

По місту пішла чутка, що то підпалюють анархісти. Поліція взялась висліджувати їх, і десь на окраїні міста постріляла якихось людей.

Застрелився гімназист, що тільки цього року скінчив курс і всього з місяць поносив студентську тужурку й картуз.

У місті було душно й сумно, і воно стояло весь день, мов мертво. Оживало тільки ввечері. Тоді молодіж ходила по вулицях закоханими парами й буркотіла, мов голуби.

Отрута, яку кинув у Дорину душу Гармаш, не пропала даром. Вона помалу робила своє діло.

Тепер Дора прислухалась до кожного слова, яке чула про Кунцевича, до всього, що так чи інакше сполучалось з його ім'ям.

Отрута Гармашева помалу обернулася у ревність, невимовно важку ревність, прогнати яку в неї не було сили. І вслід за ревністю в її душу ввійшов жах: коли він кидав других — він може покинути й її.

І вона згадувала тепер кожне слово Кунцевича, кожен рух його, й упевнялась, що він не той уже, яким був попервах, коли вони тільки сходились і зійшлись. Що він тепер щохвилини на сторожі... Мов щохвилини обрізує всі зв'язі, всі нитки, щоб бути вільним і можна було кожної миті зірватись з місця й щезнути.

Тепер Дора пригадувала, як він стурбувався й розсердився на неї, коли вона пізно ввечері, стрівшись з ним коло свого двору, повисла в нього на плечах, а повз них пройшли якісь дві жіночі постаті, які могли побачити їх укупі.

Він, такий вільний і сміливий, він, її відважний «варвар», злякався якихось двох тіней, коли вона не побоялась віддати йому все, всю свою душу...

Неначе ножем вразила її чутка, що Кунцевич в ос-

танній час упадає коло жінки голови. Вона знала її, високу й повну, з чепурним, трохи здьорнутим вгору носом і блакитними, нахабно звабливими очима. У неї вже було кілька романів, і поголоска про неї не раз розходилась по місту.

Невже ж він проміння її, свою Далілу, на ту, вже не таку молоду жінчину?

І коли вона пригадувала свої розмови з ним, їй все більше й більше ставало ясно, що може проміняти, а коли не проміняти, то поставити їх рядом — її й ту розгоровану купчиху!

Вони вже кілька день не зустрічались, бо Кунцевич у них не бував, бо був навіть незнайомий з її матір'ю й братами. І вона порішила неодмінно побачитись з ним і поговорити про все, що мучило її душу. Вона вже не раз була потай в нього на квартирі, і тепер намірилась піти знов.

Вона знала, коли можна було його застати дома, і смерком прийшла до нього.

Але як тільки ввійшла в темну кімнату, і він пригорнув її до себе і впився губами в її волосся, вона немов забула, чого саме прийшла. Якась солодка хвиля підхопила її й понесла, шепочучи жагучі знайомі слова, лоскочучи й колишучи на собі, мов дитину.

— Зачиняти віконниці? — почувся з надвору голос Фросі.

— Зачиняй! Ось я зараз...

Кунцевич причинив одчинену навстіж раму, а Фрося зачинила одну, другу й третю віконниці. В кімнаті стало зовсім темно.

Дора сиділа на канапі.

— Не світи зараз лампи...

— Добре.

Він підійшов до неї, простягаючи руки поперед себе, а вона простягла руки йому назустріч, і вони стрілись.

Кунцевич сів рядом. І як тільки сів, Дора згадала, чого вона прийшла, і їй здалося, що вона зможе зараз спитати його. Він держав її руку в своїх і, нахилившись до її плеча, так що вуси лоскотали шию, шептав:

— Як ти гарно зробила, що прийшла! А я хотів учора зайти до тебе...

— І не зайшов!..

— І не зайшов. Бо не міг. Не вибралось часу.

Дора безгучно засміялась. Але Кунцевич чув, що вона сміється.

— Чого ти смієшся? Справді, не було вільного часу...

Щось немов штовхнуло Дору.

— Бо був у головихи?

Кунцевич був відхилився від Дори з несподіванки, що вона вгадала правду, але зараз же опанував собою й притиснувся до неї ще ближче. Тільки Дора добре помітила, як він стерявся, і як здригнулася його рука, — і вона впевнилась, що сказала коли не правду, то щось близьке до неї. Вона замовкла.

— Засвітити лямпу вам? — знов несподівано почувся уже під дверима голос Фросі.

Вона взялася за клямку, але Кунцевич загодя взяв двері на гачок.

— Не треба. Я сам засвічу! — гукнув він, і в голосі його Дора почула ноту роздратування.

І справді, він був роздратований і того, що Дора прийшла саме тоді, як він збирався йти до головихи, і того, що вона вже дізналась про його зносини з нею. А нарешті, його роздратувала Фрося: вона теж ревнує й стежить за ним, і почувши, що в нього жінщина, як шпиг стоїть під дверима.

Але вогню Кунцевич не засвітив.

— Чогось тобі люди вже наклепали на мене... Якась там головиха...

— Еге, якась таки головиха...

— Ну, і що з того?

— Нічого, — сумно промовила Дора.

Кунцевич любив у коханні тільки кохання, і не любив ніяких приправ до нього. І як тільки він зачував якийсь присмаку ньому, воно вернуло в ньому з душі, і він, часто несподівано для самого себе, разом, мов відрізував ножем, поривав зносини з жінчиною, яка ще недавно так подобалась йому. Щось подібне до того він почував і зараз.

— Доро, я не терплю в коханні ніяких сцен і ніяких докорів. Кохання — вільне. Любиш — люби, віриш — вір. А ні, то... — він зупинився.

— Що ж... то? — заражаючись роздратуванням від Кунцевича, спитала Дора. — Договорюй до краю.

— То... не люби, не вір!..

— Виходить, зараз ось люблю, а через півгодини розлюблю, — і йди собі, відкіля прийшла? Ти це хочеш сказати?

— Я нічого не хочу сказати, а кажу те, що сказав: любиш — люби, віриш — вір!..

— Добре. Це ти про других кажеш. А сам як робиш?

— А сам я ніколи не силюю себе, як не силюю других. Коли б, скажімо, ти розлюбила мене, я б помирився з цим і не вимагав би в тебе, щоб ти мене любила.

— Це ти кажеш так, бо ти більше не любиш мене! — гірко промовила Дора.

— Доро! Я тільки наводжу зразок, приклад, а ти береш навсправжки.

Він узяв і притиснув її руку до своїх уст. І як тільки губи його торкнулись її м'якої ніжної руки, кров ударила йому в голову, і він почув, що бажання прокидається в ньому знов, що він жадає її...

— Доро!.. Дорочко!..

— Вадиме, не треба... не треба!..

Їй хотілось плакати — і хотілось його ласк. Вона чула, що їй слід тікати відциль, і боялась рухнутись з місця. Бо тут було для неї все, а там, за стінами цього дому, стояла чорна, німа пустиня, грозилась на неї страшна безодня.

Вона хотіла встати з місця — і не встала...

IX.

Федьдмани жили досить відлюдно. Мати й син Ісай щодня сиділи до смерку в магазині, і дома бували тільки ввечері або в свята. Менший син Соломон кінчав курс гімназії. Найстарший син з трьох — Арон, той жив окремо. Він мав свою аптеку, і був сімейний. Навідувався до матері дуже рідко.

Дора, як дійшла до старших класів, теж жила, немов на одшибі. З Соломоном вона не ладила, і хоч він був на рік старший від неї, вважала його за меншого від себе. Коли вона була маленькою, то любила на канікулах цілими днями сидіти з матір'ю й Ісаєм у магазині. Їй по-

добалось, що там раз по раз бувають нові люди, і знайомі, міські, і незнайомі, з повіту. Вона сиділа коло матері, слухала, про що говориться, — і дивилась. А мати сиділа за касою.

Тепер же Дора не навідувалась у магазин, і це було неприємно й матері, і братові. Замість неї приходив Соломон і привчався до діла.

Магазин був мануфактурний, і торг вівся в ньому найбільший перед вечором, коли зменшувалась спека, і було ще видно. Опівдня в магазині покупців не було, і хазяїни й прикажчики, зморені спекою, дрімали по своїх місцях.

Було тоді в магазині, звичайно, тихо й не дуже видно, бо вікна затінювались знадвору парусиновими дашками.

Одного дня, саме коло півдня, в магазин увійшов поштальйон і подав старій Фельдманші листа. Лист був міський. Вона подивилась на конверт і розірвала його. Подивилась на лист, — замість підпису стояло: «ваш ближній». Лист був анонімний. У нім було написано:

«Шановна добродійко!

Вам пише людина, яка, як і Ви, має теж дітей і покладає на них усе своє життя і всі свої надії. Не знаю, чи чуєте ви, чи ні, що до вас наближається біда. Коли ні, то вам тим важче буде зустрітись з нею, чим пізніше ви довідаєтесь про неї.

Річ ось у чім. Ви, мабуть, чули про вчителя гімназії Кунцевича. Чули, мабуть, про його романічні пригоди в нашому городі. Може, чули й про гімназистку Ткаченко-ву, яку виключили з гімназії, бо вона сподівається скоро стати матір'ю.

Тепер цей добродій підбирається до вашої дочки. Може, ще не пізно, — то подбайте про те, щоб врятувати її. По городу вже пішли негарні чутки».

Федьман прочитала листа — й оторопіла. Вона стиснула його в руці й спустила руку вниз, мов боячись, що хтось побачить його й довідається, що в ньому писано.

Лист був несподіваний, але в ньому була відповідь — невідомо ще, правдива чи фальшива — на ті думки й підозріння, які в останній час мучили її.

Матернім оком вона помічала, що з Дорою твориться щось. Почалось воно ще з ранньої весни, і стара Фель-

дманша чим далі, то більше помічала, що Дора з дитини, з дівчини — стає жінчиною. Вона не могла сама собі сказати, в чому це виявляється, але чула це інстинктом жінчини. І це її турбувало.

Тепер цей лист б'є в те саме болюче місце, і б'є влучно й немилосердно.

А що, коли правда? А що, коли той ненависний блазень спокусив її дочку?..

Фельдманша дорого б дала, щоб зараз же дізнатись правди. Вдачу вона мала палку й енергійну, а рано зоставшись удовою, ще більше зміцнила з природи твердий свій характер.

Вона сиділа на своєму місці, здавалось, зовсім спокійно, як сиділа звичайно. Але Ісай помітив, що щось неладно. Бистрим оком крамаря він побачив, що не такі спокійні її очі, які звичайно бувають, і що сидить вона зовсім без руху, мов скам'яніла.

Він підійшов до неї і, злігши на конторку, тихо, щоб ніхто не чув, спитав:

— Мамо, що то за лист?

— А так собі... пустий...

Вона не знайшлась, щоб видумати що-небудь.

Ісай не розпитувався далі й одійшов од матері.

У магазині було тихо й дрімотно, пахло матеріями й паперовими обгортками на них.

— Ісай, — позвала перегодом Фельдманша сина. — Я піду додому.

Ісай подивився їй у вічі й нічого не сказав. А вона, здавалось, зовсім спокійно піднялась з свого місця, наділа брилика і, грузно ступаючи з ноги на ногу, вийшла з магазину.

— Надовго, мамо? — спитав її вже за порогом, ідучи вслід за нею, Ісай.

— Може, ще вернусь. Доглядай за Палантом... а то...

— Добре.

Ісай вернувся в магазин, а мати пішла додому, жмурячись після магазинного затінку на пекучому сонці.

Було душно, хоч усі віконниці було зачинено. Залізний дах розпалився, як огонь, а дерев'яні стіни теж нагрілись і пашіли теплом.

Дора, в легенькій чорній спідниці й рожевій кохтинці, лежала на ліжку в своїй кімнаті. Розгорнута й зібгана книжка лежала рядом з нею. Вона давно вже не читала. Якесь лінь і журба опанували її і мов порозгвинчували всі сугуби її молодого тіла й розбили, як дзеркало, її душу. І як у тому дзеркалі в кожному шматочку відбивалося все околице, але ніщо не виходило повністю, а тільки розрізненими частями, — так і в її душі маячили якісь клапти вражень, кінці думок... І нічого не було єдиного, певного.

Так, принаймні, їй самій здавалось. Але коли вона склепила очі й почала збирати до купи свої думки, то вона побачила, що вона розбита, немов упала з великої високої, і нещасна, як може бути нещасною покинута жінчина.

Вона лежала на ліжку, а муки ревности обступили її з усіх боків, обсіли навкруги неї, — і нашіптували гіркі й пекучі слова, навівали нерозважні, довгі й невизначні мрії.

Як щиро, як безжурно вона віддалалась йому, з якою вірою пішла на поклик його! Вона думала, що то — поклик людини-чоловіка, а то був — поклик самця. Йому потрібна була не людина, не жінчина, а тільки — самка... В ньому говорив, в ньому кричав, в кожному слові й рухові, самісінький тільки половий інстинкт. Він розбудив той інстинкт і в ній, і дратував його, і не давав йому погаснути. Він повивав її в якусь жагучо-наркотичну млу і держав у ній доти, поки йому потрібно було. З цинізмом варвара, він говорив їй про свою любов. Та хіба то була любов?.. Але коли й була любов, то не любов людини, а любов звіра, собаки...

І Кунцевич здавався їй зараз схожим на собаку, на молодого блудливого пса, коли він, задривши високо голову й хвіст, виляє ним і в'ється коло самиці. Вона ненавиділа його, гидувала ним, а через якусь хвилину очі

наповнялись готовими политись слізьми, а уста шепотіли:

— О, Вадиме!.. о, милий, що ти зробив зі мною?! На що ти кидаєш мене?..

І вона рада була вибачити йому все, все... Покрити все своєю любов'ю, коли б він знов став нероздільно належати їй.

Тільки даремно було сподіватись цього. Він міг, зустрівшись з нею, знов запалитись половим чуттям, як було останній раз, коли Дора прийшла до нього. Міг горнутись до неї й нашіптувати слова кохання так палко, так подібно до справжнього закохання...

Але... все ж це буде, вона знала тепер, тільки хвилиний вибух бенгальського вогню, а не постійне сяйво справжнього, святого, чистого кохання.

Вона тепер з тяжким боєм згадувала про свої розмови з Кунцевичем, коли він, не криючись, а навіть вихваляючись, викладав їй свій погляд на кохання й відносини до жінчин. Невже він уже тоді думав про те, щоб не брати на себе ніяких обов'язків, щоб зірвати пахушу квітку кохання — й не покуштувати її гіркого насіння? А що, як і з нею буде те саме, що й з Ткаченковою? Що, як вона вже понесла в собі заплід нового життя? Невже він покине її й тоді?

І холодний розум коротко й непохибно доводив: коли покинув Ткаченкову, то й тебе покине.

Вона зажмурювала очі й лежала нерухомо; мов мертва. Силкувалась нічого не думати, а думка, як дантист, що копірає тонким гачком болючий нерв, коли хоче його вирвати, безперестанно роз'ятрювала в мозку маленьку болючу рану й не давала їй заспокоїтись.

Дора чула, що хтось увійшов у дім, але не піднялась і не ворухнулась. По ході вона скоро пізнала, що то мати. Лінива думка ворухнулась у ній, як сонна риба в воді: чого це вона? — і зосталась без відповіді.

А мати роздяглась, підійшла до Дориної кімнати й відчинила двері.

— Ти спиш?

— Ні, — відмовила Дора, розплющуючи очі.

— То прийди до мене.

Двері зачинились.

Дорі здалось, що мати була не така, як звичайно. Щось неприязно-холодне було в неї в обличчі. І це стурбувало Дору.

Вона встала, підправила волосся й одержу на собі, і, з передчуттям чогось важкого й неприємного, пішла до матері.

XI.

У кімнаті було напівтемно. Мати сиділа в кріслі, і як здавалось Дорі, зовсім спокійно. Це трохи підбадьорило її.

— Доро, ти знаєш, ти одна дочка в мене...— почала спокійно мати й спинилась, мов шукаючи, що говорити далі.— Чи можеш ти мені, твоїй матері, сказати про те, про що я питатиму,— всю правду... як перед богом?

Вона повернула голову й спинала свої чорні, як і в дочки, очі на обличчі Дори. Та потупила очі вниз, глянула, не підводячи голови, на матір, і знов опустила очі.

— Нащо вам це, мамо?... Ви ж знаєте...

— Нічого я не знаю. Я сиджу в магазині, а що робиться дома, я не знаю. Так скажи ж ти мені: можеш ти сказати правду?

— Мамо! Я не знаю, що казати... Я ж од вас ніколи не крилась.

— Ну, так скажи мені просто, без утайки: в яких ти відносинах з Кунцевичем?..

Дора широкими зляканими очима глянула на матір. Кров було кинулась їй в обличчя, але вона здержала себе, рум'янець збіг з обличчя, і воно поблідло. Запитання було таке несподіване, і мати так гостро поставила його. Це зразу приголомшило Дору, але тільки на мить, і вона, зібравши силу, поклала — не признаватись матері.

— Ні в яких. Він учитель, а я учениця,— сказала вона, як звичайно, хитнувши лівим плечем і погордливо скошуючи губи.

Мати подивилась на неї, мов зважаючи: правду вона каже, чи ні. І по тому, як вона одмінилась в обличчі, як почервоніла й потім поблідла, як, нарешті, опанувавши

собою, хильнула плечем і скосила губи, вона спостерегла, що вона має тайну, і не видасть її.

— Ти брешеш, паскуднице! — різко скрикнула вона й схопилась з місця.— Увесь город уже говорить про тебе, а ти будеш мене дурити?!

Дорі здавалось, що з очей матері посипались іскри, а обличчя перекривилось з гніву й поблідло.

— Я не паскудниця!.. Сором вам так казати!.. Я не знаю, що говорять у городі!.. Я не паскудниця!..

Губи Дорині затремтіли, і в голосі задзвеніли сльози.

— Брешеш!.. Я ні одному твому слову не вірю! А це що? Читай! На, читай!..

Мати тикала в ріки листа, але Дора не хотіла брати. Вона догадувалась, що там могло бути.

— Читай, коли тобі кажуть!..— крикнула, ще дужче розпалюючись, мати.

І те, що Дора не взяла листа, немов боячись його, боячись, що він розкриє її тайну, ще більше впевнило матір, що Дора винна й замикається від неї.

— Мамо, ви хоч не кричіть так. Нас почують...

— Ніхто нас не почує. Нікого нема дома... Я тобі кажу: читай!

Дора взяла листа й пробігла очима. Вона побачила, що тайна її — вже не тайна, що вона стоїть сама, покинута над безоднею. Їй хотілось упасти на землю, рвать на собі волосся й заридати так, щоб усі чули, щоб почув Кунцевич.

Але їй було соромно. Гордість жінчини й людини нестриманою хвилею повстала в неї з грудей, і високо підняла їй чоло.

— Це все — плітки.

Вона з огидою кинула листа на стіл.

Мати знов ухопила його, немов це було її єдине знаряддя в боротьбі з упертістю дочки. Вона була тепер певна, що в листі написано правду, що ганьба вже коїться по місту, і що Дора каже неправду. Її дратувала погорда, з якою Дора кинула листа, дратувала її упевненість... дратувало те, як тріпнулось на її голові волосся, коли вона кинула листа.

І скоряючись непереможному, якомусь дикому й чезрез те й їй самій соромному потягу, вона кинулась на

дочку, вп'ялась у її волосся обома руками й почала тріпати, щосили.

— Ось тобі, безсоромнице!.. Ось тобі, паскуднице!.. А-а!.. для того я тебе вигодувала?.. Будь ти проклята, коли так!.. Будь ти проклята!..

Дора пручалась мовчки, але сили покинули її. Такого сорому, такого знущання вона не сподівалась. І коли мати випустила з рук її волосся й бліда впала на крісло, тяжко переводячи дихання, Дора глянула на неї повними сліз очима, — і нічим не стримані ридання піднялись з грудей у неї.

— А-а! плачеш?.. Болить?.. Мені, може, ще болячіше, ніж тобі... — сказала мати і, поблискуючи сухими ще, але з котрих збирались ось-ось бризнути сльози, очима, встала з крісла й підійшла до Дори.

— Доро!.. Дитино моя!.. Що ж ти наробила?.. Невже ж ти думаєш, що мені, матері, не жалко тебе, крові своєї?..

Вони плакали обидві. І коли сльози їх змішались, обом їм здалось, що вони зрозуміли одна одну, і що горе їх — спільне.

У хаті було напівтемно. Проміння сонця вривалось в одне вікно знадвору крізь тонку щілинку, і в ньому вертівся й грав цілий окремий світ мікроскопічних істот — живих і мертвих. У всім домі не було нікого, і з других кімнат не можна було розібрати — чи плаче одна людина, чи дві.

XII.

Увечері в Фельдманів була рада. Мати, Арон і Ісай зачинились у залі. Соломона послала мати в місто, а Дора була в своїй кімнаті.

Немов покалічена й розбита, сиділа вона коло вікна, не засвічуючи світла, і дивилась у темний сад. Вона знала, що мати посилала за Ароном, догадувалась, про що вона тепер радиться з синами, — і їй було й важко, і соромно, і в той же час — байдуже до всього.

Тепер вона дивилась на свою розмову з матір'ю, мов на щось чуже й далеке, мов не вона то, нарешті, призналась матері про все, що було з нею. Вона не думала тепер про це, а тільки коли-не-коли напівнесвідомо бралась

рукою за своє волосся, що його так немилосердно тріпала мати, немов воно турбувало її найбільше всього.

У неї тільки, десь глибоко в душі, злегка щеміло недобре почуття проти Арона — боялась його.

Палкий і гордий, обличчям схожий на неї, малоосвічений, упевнений у собі, він поводився з людьми, рівними собі, різко й чванливо. Він міг грубо полізти й копатись своїми жорстокими руками в її рані, розводити своєю вузькокрамарську мораль — і мучити її з задоволенням зарозумілої, черстої людини.

А їй так потрібно було спокою, і тільки спокою.

Вона схилила голову на руки. Напівдумки, напівмрії, мов розрізнені шматки хмар, безладно проносились у неї в голову.

«Він... який він низький і підлий! І це він зве коханням! Ха-ха-ха, — коханням!.. «Рефлекторний акт» — і кохання! «Рефлекторний акт» — і мати вчепилась мені в волосся... Одноково. Він варвар... А це хіба не варварство? А вона, дурна «воспитанниця 7-го класу», вівця безмозка... вона вірила... вона так щиро кохала його — і віддалась... Кому?.. Звіру... собаці!.. О-о-о!..»

А мати?.. Звичайно, як старозавітна єврейка, думає тільки про те, що казатимуть люди... думає про себе. А хіба вона подумала про дочку, перейнялась її болем? Про це вона й не подумала. Вона ці роки тремтіла за свій магазин, за своє життя; а хіба вона була матір'ю, хіба вона заговорила до неї коли, як до дорослої?.. Вона все цікавилась, де й скільки вбито людей, де й скільки пограбовано грошей. І що ж їй?.. Та й яке кому діло?.. Коли щодня хтось убиває когось або грабує, яку може мати вагу, що хтось спокусив і кинув дівчину — «якусь там жидівку»!.. Скажуть: «Молодчина! Так у наш час і треба робити!..»

Дора відчинила вікно в сад. Вечір переходив у ніч, в ніжну, пестливу ніч, що все покриває собою, усе прощає і все загоює. Мов брильянтова сльоза, у небі тремтіла ясна й тиха зірка. Коники сюрчали в траві, а дерева стояли, чорні й великі, і мов збиралися зійходитися купами й вести довгу, таємничу розмову про щось величне й неминуче, що повинно бути, і про що люди не відають і чого за своїм дрібним клопотом не сподіваються.

Дора злягла на вікно, підмостила під підборіддя руки й сиділа нерухомо.

Нічого не шкода і нікого не жалко.

— Доро, ти тут? — відчинивши в світлицю двері, спитався Ісай.

В голосі його почувся жаль. Немов справді йому, рудому й конопатому, з цупким кучерявим волоссям і короткозорими очима, коханцеві матері, було жалко Дори. Вона поворухнулася.

— Іди, мама кличе.

Мовчки встала й пішла вслід за братом.

Ще якісь муки? Ще нова зневага? Але хіба не все одно?.. Хіба в чашу, вщерть налиту отрутою, можна ще додати її?..

В залі горіла велика лямпа. Арон, угодований і якийсь занадто виглянцюваний, з борідкою «клинком» і волоссям «іжаком», поблискуючи великим модним комірком, що підпірав йому під щелепи такими ж широкими чохлами, сидів, закинувши ногу на коліно, на канапці. Мати сиділа коло столу, зіпершись на нього обома ліктями й обгорнувши руками голову. Вона сиділа незрушно, і коли в залу, вслід за Ісаєм, увійшла Дора, не поворухнулася.

— Доро! — почав, прикусуючи великими жовтими зубами нижню губу, Арон, — мама нам усе розказала... Ми знаємо. Але цього так кинути не можна. В нашій фамілії, наскільки ми знаємо, ніколи не було нічого подібного. З твого становища можуть бути різні виходи... Ми обміркували їх. Але треба поперед об'яснитися з ним. Треба почути його, що він скаже. Може... ну, та все одно... Словом, треба, щоб він був у нас отут-о, щоб ми з ним побалакали.

Дора мовчала, стоячи нерухомо, мов статуя. Мати сиділа теж непорушно. Ісай, рудий і червоний, стояв коло столу й нервово ламав на дрібні шматочки недогарок сірника, дивлячись короткозорими очима на Дору. З усіх братів він любив Дору більше всіх, і тому й він був зараз дуже приголомшений тим, що розказала мати.

— Ну, що ж ти мовчиш? Ти чула, що я сказав? — блиснувши очима, спитав Арон.

— Він не прийде.

— Як не прийде?.. Він повинен прийти.

Дора мовчала.

— Коли ти певна, що він не прийде, якщо ми будемо його звати, то треба так чи сяк зробити, щоб все ж таки прийшов. Напиши йому, що ти хочеш його бачити... Ну, заклич його «на рандеву» в сад, або що... Де ви зустрічалися... — Арон гидливо скривився. — А тоді можна закликати в дім.

— Ти повинна зараз сісти й написати йому... — спустивши від обличчя руки й пильно дивлячись на дочку, сказала мати. — Це потрібне для тебе ж.

— Мамо! Навіщо це?..

— Я тобі кажу, і ти повинна мене слухати. Ісай, дай сюди папір і чорнило.

Ісай подав.

— Сідай тут, коло мене.

— Мамо!..

— Нічого тепер розказувати! Не слухалась раніш, то хоч тепер слухай.

Мати простягла руку до дочки.

— Іди, сідай!

Дора, як підбита, підійшла до столу. Коли б уже скоріше кінець мукам, коли б скоріше втекти з очей Арона й Ісая! Вона присіла до столу й разом, не зважаючи, що пише, написала: «Мені неодмінно треба вас бачити. Приходьте завтра ввечері в наш сад. Я ждатиму. Дора».

Мати взяла листок і пробігла його очима.

— Напиши адресу на конверті, Явдоха зараз однесе.

Дора так само механічно взяла конверт і зробила на нім надпис.

Арон встав з місця, узяв листок і конверт і прочитав їх.

— Нехай хоч так.

Дора піднялась з крісла.

— Я можу йти?

— Іди.

Вона встала, і якось високо підносячи ноги, зробила кілька ступенів до дверей, але разом зігнулася, схопила руками за обличчя й заридала. До всієї ваги пониження й зневаги, які сьогодні впали на неї, ще навалилася

нова вага — огида до самої себе за те, що вона зараз зробила.

Дора впала коло дверей на крісло й плакала тяжко й невтішно. А Арон узяв конверт, запечатав у нього лист, і високо підвівши голову й навмисне стукаючи підборами, вийшов з хати. Він гукнув знадвору Явдоху й велів їти до Кунцевича й дати йому самому в руки листа, не кажучи — від кого він. Коли не буде його дома, то розпитатися, де він, і однести туди, куди скажуть.

XIII.

У голови був бенкет. Святували іменини жінки його Аграфени Савишни. Гостей було багато. Поприходили вони загодя, щоб увечері, на прохолоді, напитися чаю, і тепер, коли вже зовсім смеркло, сиділи й грали в карти й розмовляли і в саду, і на веранді в домі.

Були муштини й жінчини й два панотці: протопоп о. Антоній, довгоносий, іконописного типу, ще не старий чоловік, і о. Мелхиседек, невеличкий, кучерявий і веселий, ще зовсім молодий священик.

Першого було закликано з-за поваги до нього, а о. Мелхиседек був головин родич.

На веранді стояло два картярні столики, і за одним сиділи: акцизний Максимович, нотаріус Филянський, Гармаш і смотритель духовної школи Переміловський; а за другим грали в карти: Онищенко, Кунцевич, директор гімназії Мальков і сам господар дому.

Ще один столик стояв у залі. Там грали в стукалку «з дамами»: член міської управи Довженко, о. Мелхиседек, тєсть голови купець Картушенко, жінки Филянського, Онищенка й протопопша.

Протопоп сидів коло неї, дивився в карти, і мовчки пив склянку за склянкою чай.

Було ще чимало гостей, родичів Потапчуків, дрібних крамарів, і вони скромно тулилися побіля других гостей і мовчали, тільки інколи стиха покахикуючи в кулаки й люб'язно всміхаючися, коли сміялися другі гості.

Сама іменинниця, Аграфена Савишна, була гарно вбрана й причісана і клопоталась коло гостей. З клопоту й руху вона розчервонілася, очі їй блищали, і це надавало

їй моложавости, хоч вона не така-то була молода. Вона привітно всміхалась до гостей, показуючи свої гарні, кріпкі зуби, і переходила від одної купи до другої, припрошуючи брати горіхів і цукерків, а хто ще міг пити чай — чаю.

— А мені, дочко, ще чайку та покріпше, а канфети... то нехай дамам! — казав їй батько, демонстративно слинячи товсті цупкі пальці, щоб здавати карти.

— Та я знаю, що ви любите чай.

— Аякже, нашому братові без чаю, стало бить, капут. Отепер літом сидиш же цілісінський день за прилавком. Тут коли б не чай, то...

Картушенко ще раз послинив обидва великі пальці на руках і виразно махнув рукою з картами.

— Одно слово, як богдыхан, так і Сава Карпович без чаю... пас,— підказав о. Мелхиседек.

— Ні, не пас, а жир козир,— висвітив собі туза Картушенко.— Ану, хто стукатиме?... А що, полякались?

Він добродушно вмівався, обводючи маленькими масними очима всіх партнерів.

— А ось я не злякаюся стугу! — стукнула по столу картами пані Филянська, сміливо поглянувши на Картушенка.

— А, я знаю, кума... смілива! А скільки купуєте?

— Свої.

— Те-те-те! Так можна стукати!..

Картушенко засміявся, обводючи знов усіх очима і мов просячи їх бути за свідків при такій події.

І всі сміялися разом з ним.

Він був у місті найбагатіший крамар, мав два залізні магазини, краці в місті, і ще великий склад усяких залізних виробів у себе дома. До нього всі підлещувалися, і він звик до того й думав, що він найрозумніший чоловік у місті, великий гострослов і дотепник.

Дочка ласкаво поплескала його долонею по плечі.

— Що, тату, не бояться вас?

— Не бояться. Та й я не боюся: одну купую! — поглянув у карти Картушенко.— Ось глянь!..— підморгнув він дочці, показуючи карти.

Аграфена Савишна нахилилася до нього й не відходила, поки реміза не було розіграно й не почав здавати

карти Довженко, довгообразий і мовчазний, немов чимсь наляканий чоловік. Тоді відійшла.

Вона знала, що батькові подобається, коли вона на людях лащить до нього, і годила йому, бо була одна дочка й єдина наслідниця всього його багатства.

Її тягло туди, де грав Кунцевич, і вона вийшла на веранду.

— Пані, там якась прислуга хоче, щоб Вадим Іванович вийшли до неї,— сказала їй пошепки покоївка, повівши очима на Кунцевича.

— А чого їй треба?

— Не каже.

Аграфена Савишна здвинула плечима.

— Вадиме Івановичу, там вас хтось хоче бачити. Ідіть, а я за вас пограю.

Кунцевич здивовано подивився на неї й на покоївку і встав з місця.

— Де?

— А ось вона проведе.

Кунцевич пішов услід за дівчиною. Його ждала Явдоха від Фельдманів.

— Кажали, щоб передала вам у руки...— прошепотіла вона, тичучи йому листа.

— Від кого?

— Не знаю...

— Як це так?

— Сказано: «не кажи».

— Ну, добре.

Кунцевич зараз же розірвав конверта й прочитав, що писала Дора.

— Кланяйся і скажи: добре...— промовив він, поклав листа в кишеню й вернувся до карт.

— А я за вас реміза поставила...— зустріла його, сміючись, Аграфена Савишна.— Та нічого, невеликий. Андрій Андрійович підвів: вістує сам, а я його й відкрила...

— Іменно щось, я сам вістував,— коректно пояснив директор гімназії.— У мене один туз, одна взятка... іменно щось...

Андрій Андрійович Мальков, чемна й поважна людина, з гарною чорною бородою і прикритою довгим пас-

мом волосся, скрученого мов ковбаса, лисиною, вживав щоразу своє «іменно щось»,— і не помічав того.

— По моїх картах, іменно щось, тільки й була одна взятка.

— Нічого, нічого,— весело сказав Кунцевич, сідаючи на своє місце,— ми ось зараз і Андрія Андрійовича впіймаємо!

Аграфена Савишна пильно подивилась на нього.

— Що це за жінка до вас приходила?

— А!.. То до мене заїхав товариш по університету Комарницький, і прислав дівчину з запискою...— разом вигдавав Кунцевич.

— Так це ви додому підете? — манірно звівши брови, спитала Аграфена Савишна.— Я без вечері не пушу вас!..

— Я й не думаю тікати,— лашучи її поглядом, відповів Кунцевич.— Сказав, нехай вечеряє сам і лягає спати, а завтра побачимось і побалакаємо.

— Це гарно. За це ви... молодець!

— Ще й який! — озвався Онищенко.— Ось зараз на семи без двох буде!

— Іменно щось, без двох...

— Побачимо... побачимо!.. Курчат восени щитають!..— весело гукнув Кунцевич, чуючи, як нога голови-хи, що сіла коло нього, притуляється під стільцем до його ноги.

— То курчат, а реміз ми й зараз підрахуємо... Ану, як у вас вино?..

Гроки грали в карти, другі гості сиділи й вели розмову, і було всім гарно й весело. Всі знали, що буде добра вечеря, і за нею буде ще веселіше. В саду було вже недушно. В чорній безодні над ним безжурно миготіли зорі.

XIV.

Вечерю спромоглись подати в початку другої години ночі,— усе ніяк не могли гості скінчити «пульок».

Деякі з дам уже почали було дрімати. Щоб підбадьорити їх, господиня завела їх у свою опочивальню й принесла туди з кабінету мужа стереоскоп і купу карток.

— Заходьте сюди, тільки зачиняйте двері,— весело

підморгуючи, сказала вона.— Щоб чоловіки не побачили.

— А що хіба?

— Та тут картинки, все для... дорослих.

— Ха-ха-ха!..— засміялася Філянська.— А чоловіки хіба діти? Їм не можна дивитись?

Всі сміялись.

— Вони й так все добре знають,— покрутила головою пані Онищенко. Ї як тільки вона сказала це, всі пригадали, які «історії» й «живі картини» в неї бували з чоловіком, дуже знадливим до молодих покоївок,— і ще дужче засміялись.

— Ну, знаєте, тут і картинки! — з ледве помітним замиранням у голосі, не відриваючи очей від стереоскопу, проказала Філянська.— І де ви їх таких набрали?.. У всіх видах...

— Це ж мій благовірний під старість собі роздобув. У нього там ще є такі, що ого-го!..

— Принесіть і ті! — моргнула протопоща.

Аграфена Савишна принесла ще купу картинок. Дами живо розхапали їх і, червоніючи з цікавості й ніяковості, поглядаючи одна на одну й на двері, почали без стереоскопу розглядати коло світла неможливо сороміцькі малюнки.

— Ну, знаєте, такого я ще й не бачила!..

— Хм!.. і так можна!..

Коли це разом в опочивальню відчинились двері, й увійшов голова. Дами, як школярки, було покидали картинки й заметушилились.

— Нічого... нічого!..— сказав він.— Я знаю... Чого ви соромитесь! Наш Вітька, йому чотирнадцять літ, а як добереться до цієї страви, то як Мартин до мила...

Він засміявся, і засміялися дами.

— Я за тобою, Груню. Їди вже, порядкуй там.

Голова й головиха вийшли з кімнати.

— Картинки гарні!..— сказала Філянська, коли двері зачинились за ними.— З кого їх тільки фотографували?!.

— Є такі,— завважила протопоща.— От у благочинії Гонтаревського був один батюшка... Ну, фамілії не буду говорити... Так він як женився, то в нього був апарат, і він отако-о посфотографував свою жінку. А прислуга

візьми та й украдь кілька карток та й пустила по селу... Скандал був великий. Ледве з паравхвії не довелось тікати.

До столу дами вийшли, всі якомсь неначе особливо стримані, тільки в очах їх, коли вони дивились на чоловічин, поблискували лукаво-потаємні вогники.

Але ті того не помічали. У них думки ще були коло карт, і вони довго всаджувалися до столу, наступаючи один одному на ноги й грюкаючи стільцями.

Нарешті, усілись усі. Пили й їли, як це звичайно бувало в голови і в домах, де він бував з жінкою, завзято. Не пив тільки Картушенко,— він боявся апоплексії.

Аграфена Савишна зовсім не присаджувалась до столу. Вона порядкувала й припрошувала гостей пити й їсти. І чим більше гості й хазяїн пили й їли, тим більше всіх їх повивав якийсь наркотичний туман, що неначе й відокремлював кожного з них, і в той час сполучав усіх до купи. Усі говорили — і ніхто нікого не слухав. Бряхали ножами й виделками, гриміли стільцями, безпричинно всміхались самі собі й реготали з кожної дрібниці.

Картушенко сидів напекучі і, задоволено всміхаючись, своїм звичаєм, щось розповідав. Його слухав, а скоріше удавав, що слухає, тільки один протопощ, бо весь час держав повернутим до нього своє довгоносе обличчя.

— Приходять...— розповідав Картушенко.— Я сиджу. Бачу, два стали коло дверей, а троє підходять до мене: «Комітет постановив, що ви повинні дати нам на революцію п'ятсот карбованців».— Нема в мене зараз грошей,— кажу.— «Нам немає до того діла».— Ха-ха-ха!.. Які... Я тоді морг Каргушці та Харитону, а потім Петрушці та Довженкові... Ті зараз як ухоплять хто лом, хто підісок, а хто молот, та до мене!..— «Утікайте, кажу, сучі діти, поки живі, а то від вас тільки мокре місце зостанеться!..» Вони тоді шмиг, шмиг з лавки, як і не було!..

Картушенко сміявся.

— Жидки, мабуть? — спитав, протопощ, обгризаючи кісточку курятини.

— А вже ж ніхто!.. Ха-ха-ха!..

— Прошу дорогих гостей чарок не забувати,— вигукував голова, червоний від випивки й духоти, мов достиглий перець.

Але його ніхто не слухав, і в той саме час в другому кінці столу всі приснули зо сміху й розкотисто зареготались.

Там Онищенко нишком, але так, що чули сусіди й навіть кілька дам, розказав один із своїх анекдотів.

— Семене Петровичу!.. Семене Петровичу!.. Що ви там уже?..— гукав голова, але його не слухали.

— Катай-валяй, Семене Петровичу!..— кивав йому головою, розгортаючи на дві частини свою довгу бороду смотритель духовної школи, і посмоктав своїм звичаєм кутній зуб.

Дами стежили очима за ним, ждучи, що він теж щонебудь «бухне», як він казав, і вже збирались сміятись, але він полагодив у себе на грудях серветку і взявся за страву. Він ще не наївся.

— Я кажу... іменно щось... що школа в наш час переживає кризис,— поважно говорив Мальков своєму сусідові Гармашеві.

— Не тільки школа, Андрію Андрійовичу,— всі ми переживаємо його. От захопились було революцією... Кожен в Марати пнувся... Всі книгарні були завалені «літературою». А зараз уже нічого того нема... Знаєте, чим зараз набито склади при книгарнях?.. Порнографією!..

Мальков неймовірно подивився на Гармаша.

— Я вам кажу. І порнографія, мов чума яка, все запонила. Чого вам краще?.. Мій Митька, тринадцять літ йому... Дивлюсь, у нього в книжці клопоть паперу, і на ньому щось наляпано... немов вибух бомби. І так той листок рівенько згортається на дві частини. Згорнув і я... Подивився на світ... і знаєте, що вийшло?

Гармаш нахилився до Малькова й сказав йому щось на вухо.

— Не може бути! — солідно хитнувши головою, сказав той, і полагодив волосся на лисині.

— От ви так кажете!.. А я приступив до нього: де ти взяв оцю мерзоту? Каже: «У магазині Каценбогена, за премію дано!..» Як вам це здається?! Премія!.. Та ще каже: «Це — пустяки, а що там у магазині єсть!..» Я тоді до Каценбогена: «Покажіть, кажу, картинок для дорослих»... Він мнеться... «Купити, кажу, хочу дечого». Показав...

Гармаш одкинувся на спинку стільця й зітхнув, мов не знаходячи слів вимовити своє обурення.

— Підіть, нехай він вам покаже!..— кинув він, роблячи до Малькова рух великим пальцем руки, мов указуючи йому дорогу до Каценбогена.

— Це ви сумні... іменно щось... факти вказуєте.

— А ви не знали?

— Не знав.

— Це ще що! Це на папері робиться. А в нас що... в житті бува!..

Гармаш нахилився знов до Малькова й почав оповідати йому щось пошепки, поглядаючи на Кунцевича.

— Та-ак... та-ак...— роздумливо казав Мальков, слухаючи його оповідання.

XV.

— Господа!.. Прошу вніманія!..— підвівшись з стільця, гукнув Филянський.

Він був чоловік великого зросту, з пишною чорною, як смола, бородою й рідким волоссям на голові, що вже на висках почало сивіти, а на тім'ї виявляти лисину. Він був великий штукар, чудовий оповідач і великий майстер щодо малювання й теслярства.

Всі дивились на нього, а він ждав, поки всі затихнуть.

— Ось Семен Петрович б'ється об заклад, що я не вип'ю оцих двох чарок, не займаючи їх руками й не здійсмаючи одну з одної. Прошу всіх за свідків. На дюжину пива.

Він підняв і показав тарілку. На ній стояла одна чарка, повна червоного вина, а на тій чарці стояла друга, з білим вином.

— Ану-ну... випийте!

Всі зацікавились, як це зробить Филянський.

Він закрив собі груди серветкою, розправив уси і взяв тарілку в руки.

— Ось!..— показав він усім, як жонглер у цирку.

Обережно підніс тарілку до себе й почав пити з верхньої чарки біле вино, придержуючи її губами. Потім узяв її в рот і, перехиливши голову назад, як гуска, коли п'є

воду, випив усе вино до каплі й поставив порожню чарку знов на повну.

— Браво!.. Браво!..— загукали гості.— Пропало Семена Петровича пиво!

— Ще не знаємо... Нехай другу вип'є! — неймовірно озвався Онищенко.

— Дивіться!

Филянський знов підняв угору тарілку. Тепер він узяв губами порожню чарку і зсунув її трішки набік із спідньої, а потім випустив її з губ і підняв тарілку вище. Порожня чарка посунулась через вуси вгору й лягла на обличчі рядом з носом, а спідня підійшла до рота. Филянський ухопив тепер край її губами і, піддержуючи денце тарілкою, закинув голову назад так, що порожня чарка посунулась йому аж до ока, і випив із спідньої чарки вино до дна. Тоді тим самим ладом поставив верхню чарку на спідню й показав усім тарілку з порожніми чарками, що стояли одна на одній.

— Прошу!..— сказав він.

Знов залунало «браво» й залящали оплески. Усі були задоволені, окрім Онищенка, а більше всіх — Картушенко. Він радів, як дитина:

— Оце так так!.. Оце молодчина!..

— З цього приводу прошу всіх випить!..— гукнув хазяїн.— Всіх, до одної душі!

Всі випили, привітно киваючи Филянському, а він також, мов актор, кланявся дамам.

— А все-таки, як же я досі нічого того не знав, про що ви... іменно щось... оце кажете,— звернувся знову Мальков до Гармаша.

— Не знаю я того. А хіба ви не бачили, чим повні наші кіоски? Не доводилось вам хіба ні разу взяти до рук «Всемирного юмору» або що?

— Ні.

— Ну, багато втерjali!..— засміявся Гармаш.— Там, знаєте, що не малюнок — то антик з мармеладом, що не оповідання — то таке фру-фру, що й... Ну, словом, культ жінчини, культ самиці... а ще пряміше сказати — культ жіночих полушарій!.. А хто купує? — молодіж. Та й не тільки молодіж... Мені якось признавався один чоловік, поважна людина: «Це, каже, якась пошесть, хороба

якась. Я ж людина вже сивоголова, діти в мене вже дорослі, а попадеться отака штука, то дивишся... цікаво!..» Та що, тепер візьми газету... в оповістки глянь, то чого там тільки не побачиш! Ось у мене з собою номерок «Нашого краю»... Ви не звернули уваги? Почитайте!

Гармаш добув з кишені газету й дав її Малькову.

— Ось. Читайте.

В газеті стояло:

«Только во сне можно прочитать что-либо подобное. Вышла в свет брошюра «Записки больного». Крик больной правды и полового психоза. Судорожная любовь на мешках, под крысиную музыку. Последствия модных врачеваний. Масса пикантных подробностей. Высылается только взрослым в запечатанном виде.

В столице за короткое время разошлось колоссальное количество. Небывалый фурор».

Далі вказувалась ціна й адреса видавництва.

— Як вам подобається? Чого тільки стоїть «любовь на мешках, под крысиную музыку?» Це саме для гімназистів та гімназисток.

— Т-так...— задумливо казав Мальков.— А здається, я бачив отой «юмор» у гімназистів та не звернув уваги.

— Що ви так, Андрію Андрійовичу, зажурились? Випить треба,— підійшла з чаркою в руках до Малькова й Гармаша господиня.— А ви, Василю Гермогеновичу? ...

— Вип'ємо, вип'ємо!

— Го-го-спода!..— піднявся тут в кінці столу, опинаючись на нього й перевертаючи шкереберть тарілку, один з гостей, що досі мовчав і тільки пив, дрібний крамар, родич голови.— Пршу!.. Наша... любезнейшая іменинца пре-к-раснейшая жінчина. Випієм за ейо, здоров'є!.. Ур-ра-а!..

— Ура!.. Ура!..— загукали всі й потяглись з чарками до Аграфены Савишни.

Було багато випито, і всі були дуже веселі.

— Г-горько!..— що сили закричав оратор.

— Горько!.. Горько!..— загули всі разом.

Іменинниця, соромливо червоніючи, підійшла до чоловіка й поцілувала його, держачи в одній руці чарку, а другою обгорнувши йому шию.

— Браво!..— гукнув перше всіх Картушенко й засміявся.

Він дуже любив дочку і був певен, що вона щаслива.

— Браво! — заляскав у долоні Кунцевич і теж засміявся.

Вечеря скінчилась, і всі посунули з їдальні в другі кімнати, де було не так душно.

XVI.

Було вже дуже пізно, і починало світати. Небо поблідло, а зорі заблищали неначе ще більше, були такі веселі й ласкаві, мов знали щось гарне й радісне, і неначе придивлялись згори на землю, щоб оповісти їй про свою радість. Так, принаймні, здалось Кунцевичу, коли він вийшов з другими в сад.

І дерева ще стояли у млі, але в ній уже вимальовувались їхні постаті і посипані жовтим піском стежки знаджували пройтися по них туди далі, де, здавалось, було темніше.

Тільки гості не пішли туди, а zostались на веранді.

— Гарно було б тепер пивка сюди подать,— сказав Максимович.

— Що?.. пивка?.. Зараз... єсть,— озвався, підходячи до гурту, голова й повернув назад у хату.

Там сімейні гості починали вже прощатись з господинею і збиратись додому.

— Ну, ще нехай у кого жінки єсть, а ви чого йдете? — спитав голова Гармаша.

— Пора, пора... Спасибі...

— Ні, ще до спасибі далеко. Ідіть на веранду.

Він узяв його за руку й провів на веранду. Він знав, що Гармаш любить компанію, не геть від того, щоб добре й випить, але завжди бореться з собою й упевняє, що так не слід робити.

На веранді появились стіл, стільці й пиво. Зостались тільки головині близькі приятелі та Кунцевич, всі інші гості й родичі пішли додому. Одвезли додому на головиних конях і Картушенка з Мальковим. Жінки Онищенка й Філянського пішли додому з Довженком.

Перемиловський сидів коло столу, пив потроху пиво й дивився то в сад, то на небо. Родом з Полтавщини, він був старий холостяк, і любив добре попоїсти, попить і позалицятись до немолодих, але тлистих і вродливих жінок. У нього було кілька романів з міськими купчихами,— про це всі знали, але все якось кінчалось тихомирно й лагідно. Така була його вдача.

— Ех, люблю я отакі ночі! І згадується мені зараз наш хутір на Пслі. Вийдеш, бувало... тиша... простір... Тільки туман сивіє... Заспіваєш... Ох-ох-ох, життя було!..

— Вам і тепер добре живеться,— сказав Максимович, що сидів поруч з ним.

— Не те, куме! Було, як затягнеш:

Та туман яром, та туман яром,

Та туман туманиться...—

так усе забудеш.

Він повернувся до саду, випростав свої широкі груди й заспівав. У нього був великий і гнучкий голос, з октави переходив на високі баритональні ноти, і він умів добре ним володіти.

Він співав, а Максимович підспівував:

А в дівчини та чорні брови,

Любо подивиться.

Ой, на тім боці та в толоці,

Там цигани стояли...

Кунцевич і Філянський сиділи внизу, на східцях і розмовляли; Гармаш ходив по веранді взад і вперед, заклавши руки в кишені своїх широких штанів. Голова розмовляв з Онищенком.

Ох, і між тими та циганами

Та циганка ворожка,

Ой, туди ж бігла та дівчинонька

До циганочки боса...

— Ні,— казав Кунцевич, прислухаючись до пісні. Я незгоден. Тільки будьте самі собою — і ви будете щасливі.

— Самі собою... Не розумію. А як я не матиму шматка хліба, або буду паралітиком, то я теж буду щасливий? Гарно на світі жити людям вільним, здоровим, безтур-

ботним, забезпеченим усім, чого в житті нам треба. Це я розумію.

— Це тільки так здається. Щасливий чоловік тоді, коли він вільний, а вільний буває тоді, коли становиться самим собою, зрікається пут, які на нього накладає громадянство, звичаї, релігія. Коли він уживає на користь собі всю повноту сил своїх духовних і фізичних. Нехай їх буде в одного — океан, а в другого — крапля... Усе одно. Сонце життя, сонце радості грає і в водах океану, і в тій єдиній краплині. І каліка, і паралітик можуть бути щасливі.

Филянський замислився, не знаходячи, що відповісти Кунцевичу. Діалектик з нього був плохий.

А Переміловський з Максимовичем співали:

Ой, біжить, біжить та дівчинонька,
Як рибонька в'ється;
Ой, оглянься та дівка назад,—
Уся челядь сміється...

— Так воно, та не так, Вадиме Івановичу,— вмшався в розмову Гармаш.— Ви відокремлюєте кожну істоту, ставите її осередком світу. Ваш лозунг: все для мене від усіх — і нічого від мене для всіх...

— Чому так? Я цього не кажу...

— Вибачте. Дайте, я докажу до кінця. Все для мене — і нічого від мене... Допустимо, що всі пристали до цього вчення. Що ж вийде?.. А вийде щось старе-старе і всім відоме: homo homini lupus est. Та ще lupus у квадраті. Бо зоологічний lupus, взагалі, не теоретик, не систематик; він поти lupus, поки не набив свого черева м'ясом, або поки не спарувався з вовчицею. А двоногий lupus — це вже не те: йому потрібен увесь світ. А що ж воно буде, коли кожна людина, а підемо далі, то й кожна блошиця, кожен атом вважатиме себе за осередок світу й претендуватиме на неподільне володіння всім отим світом?

— Хто ж вам каже про це? — непомітно для себе дратуючись, відповів Кунцевич.— Мій лозунг: кожен відповідає за себе й користується з того, що падає в житті на його долю. Багато впаде, чи мало — це інша річ, це не важне. А важне те, що чоловік не відповідає за других. Болить у нього самого що, — він про те знає й шукає собі ліків. А болить у кого другого, — нехай собі болить! Яке мені до того діло? Коли я візьму на себе болі хоч одного

чоловіка, яке я матиму тоді право не брати болів п'ятого, десятого... усього світу?.. А уявіть собі, що кожен чоловік приймає на себе всі болі людського роду... що б це було?.. А був би не прекрасний, величний світ, де отак щодня сходить сонце, — він показав на схід, де вже починали виринати з-за хмар снопи проміння, — а якийсь неможливий дім божевільних. Бо хіба може серце одного чоловіка вмістити всі болі світу?.. Скажіть по правді, без лицемірства?..

— Так то так, а гляньмо на справу з другого боку. Перейдімо від теорії на факти. Візьмімо хоч кохання...

У Гармаша шуміло трохи в голові, і він порішив іти прямо напролом. І все зло, яке таїлось у його душі проти Кунцевича, мутним потоком полилось у його словах.

— Ну, скажімо, ви покохали дівчину чи не покохали, а просто — наглянули, як знадну самицю... Ну, допустимо, що це Соня Ткаченкова, абощо...

Кунцевич спалахнув. Гармаш це помітив, і в серці йому затремтіла радісна злоба.

— Допустимо так... Ви зійшлись з нею. Думали тільки про свою насолоду й тільки про свої болі... коли б вони були. А потім взяли та й кинули її... Ви собі півнем кукурікаєте та нових курок наглядаєте, а вона — яечко понесла... Та не просте... Вона повинна стати матір'ю.

— Це закон природи.

— Так, закон природи, чудесно!.. Тільки їй треба чимсь кормити й себе, і ту дитину, що знайдеться в неї. А я чув, що батьки то їй заборонили додому й очі показувати. А їсти треба, це теж закон природи. І виходить, що єсть закони фізичні, а єсть ще й закони моральні. І виходить, що треба мати не тільки бажання збирати з квіток медок-солодок, а повинно ще мати чесність і мужність узяти на себе обов'язки, які покладає на вас ваш учинок!..

— Ви скінчили? — спитався Кунцевич, злобно дивлячись на Гармаша й уникаючи погляду головихи, що саме виходила з хати на веранду.— Так я вам ось що на це скажу!..

Перемиловський і Максимович уже покинули співати й дивились на Гармаша й Кунцевича, а ті, червоні й роздратовані, настовбурчилились один проти одного, як два великі тарантули. Голова й Онищенко про щось розмовляли, не звертаючи уваги на других.

Сходило сонце, і вже просвічувало крізь дерева його блискуче око.

— Так я вам ось що на це скажу!..— повторив Кунцевич.— Кожен повинен наперед знати, на що він іде. Жінчина — не дитина: вона знає, чим може скінчитись для неї кохання, і вона сама відповідає за себе і... Словом, мужчина не відповідає за жінчину, а жінчина за мужчину. Ви скажете, що їх шанси в коханні нерівні... Я вповні з цим згоден. Але в природі нема рівності, як нема й братства, як нема й любови, а єсть фізіологічне кохання, якому підвладні всі живі істоти. Що ж, ми будемо перероблювати природу?..

Кунцевич усміхнувся й глянув на Аграфену Савишну.

— І будемо, і повинні перероблювати,— уперто промовив Гармаш.

— Ну, я на себе цього не беру!

— Чого це ви тут сваритесь? — спитала Аграфена Савишна.— Охота! Такий гарний ранок, а вони — бач які... Дьомо, про що ти там забалакався? Добрий хазяїн!..

Потапчук повернув голову:

— Га? Пива треба?.. Розпорядись...

Всі засміялись.

— Ну, сидять-сидять, та й додому йдуть,— сказав Перемиловський.

— А пора, пора вже,— піддержав його Максимович.

Гармаш мовчав. Він був незадоволений, що Кунцевич, як в'юн, в останню хвилину вислизнув у нього з рук.

Слід за Перемиловським почали прощатись і всі. Остався тільки Онищенко. Кунцевич на хвилину задержався в сінях, і Аграфена Савишна обгорнула його шию руками і впила губами в його щоку.

— Милий... любий!.. Коли ж ми побачимось?..

На Кунцевича пахнуло теплом свіжого здорового

жіночого тіла, і в голову вдарив знайомий наркотичний туман. Він стиснув її в обіймах.

— Скоро... якось придумаю...

Йому не хотілось іти додому, але він перемиг себе й вийшов на вулицю. На повороті в провулок виднілась важка й незграбна постать Гармаша. Він прощався з Перемиловським і Максимовичем. Кунцевич, хоч йому дорога додому лежала слід за Гармашем, повернув у другий бік. Він не міг зараз бачити його.

«Теж Катон!..— думав він.— Про обов'язки говорить... А хто бере взятки з учениць?.. Мовчав би вже!»

Кунцевич пішов до річки. Він почував у тілі легку втому, і йому захотілось викупатись.

«Який ревнитель благочестія! — в думці говорив він, роздягаючись на березі.— А не бійся, у самого мається який-небудь альбомчик такий, що ого-го! Теж не зрічеться піти в ілюзіон «для дорослих», і буде слину пускати... Знаємо ми таких!.. Ткаченкова? Ткаченкова розумніша за тебе. Побачила, що все між нас скінчено, і на тім заспокоїлась».

Він тепер був навіть вдячний їй, що вона дала йому спокій. Значить, вона знайшла спосіб і без нього якось упоратись. І він прикинув думкою, коли вона повинна була розродитись.

Виходило, що цього треба сподіватись скоро. В його серці поворухнулось якесь добре чуття до неї, якась вдячність, і він, думкою побажавши їй щасливо стати матір'ю, увійшов у воду й пірнув у неї з головою.

І вода, чиста й холодна, немов зняла з нього всі думки, і він почув себе молодим і дужим, вільним і безтурботним, мов білий молодий лебідь. Він пірнав і плавав, бризкав водою й милувався бризками, як хлопець.

Одягаючись, побачив у кишені якийсь листок і пригадав, що то лист від Дори. Він згадав про неї і, осміхаючись зарані тим солодошам, які його ждуть, коли піде до Дори, порішив ще раз, може, востаннє, піти до неї. Зірвать останню квітку кохання — й покинуть непотрібну більше стеблину.

Його вже майже не тягло до Дори, а коли вона почала «строїти йому сцени», він порішив, що кине її. Тепер востаннє піде.

А там — що буде, те й буде. Він не хотів про те думати. Встав з місця, струсив пісок з одєжі й пішов на гору в місто.

XVIII.

День був палкий і душний. Повітря наскрізь пройнялось огнем і тремтіло на піскуватих вулицях і покрівлях будинків легким біжучим маревом.

Опівдні город немов увесь вимер, і по вулицях блукали, шукаючи собі притулку й холодку, тільки бездомні собаки. Вони ходили, звисивши вниз хвости й голови, і з їх язиків звішувались довгі нитки блискучої слини.

Стара Фельдманша з Ісаєм була в магазині, а Дора знов сиділа дома сама, бо Соломон пішов на річку купатись.

У домі, як звичайно влітку, були причинені віконниці знадвору, з того боку, відкїля світило сонце, і в кімнатах було темнувато.

Сьогодні вранці Дора прокинулась з важкою головою й хорим серцем. Вона довго лежала в постелі й думала. Не хотїлось поворухнутись, важко було підвести руку й розплющити очі, мов повіки в них були налиті оливом.

«Життя... і це люди зуть життям! — думала вона. — Мучити одному одного, накладати на себе й на других якїсь обов'язки й стягати, як петлею шибениці, ними горло своїому ближньому...».

Йй, для її щастя, було так мало треба: тільки кохання, тільки сонця й тепла того чудового божевілля... І яке свіже, чисте й ясне було її кохання. Душа її розгорнулась до нього, мов палка вогниста рожа до сонця. І сонце зігрїло її, дало їй незабутні на все життя хвилини.

Той день, коли вони плавали з Кунцевичем по річці, той день, коли вони були в лісі... Яке велике щастя кохати, кохати слїпо, безтямно, кожним фібром душі впивати в себе вогонь кохання, почувати в кожній краплі крові його жагучу отруту... злитись з коханою людиною всім єством своїм!..

Тільки як скоро воно минулось. Як скоро розвіявся золотий сон!..

Але тепер, після вчорашнього, Дора не винуватила

Кунцевича. Хоч вона й знала, що він покине її, хоч вона й чула серцем, що він зраджує її, — він був для неї дорогий і любий, і ясний, як бог... Бо він тоді пролив світ кохання в її душу, бо він любив її. А ці, мати й брати, що вони зробили з нею й що зроблять?

І гидливий жах пробїгав по всьому її тілу. Але вона не хотїла думати про них.

Вадим... Все-таки вона любить його. Може, він і правий, що покинув її... Та він же ще не покинув її. Може, вона помиляється. А зате він дав їй можливість зазнати щастя — великого й широкого, як світ, щастя. Того щастя, про яке вона неясно марила, ще бігаючи в коротеньких платтячках. Нехай би після нього настали будні, але вона була б щаслива в минулім.

А тепер?

Чужі люди ввїрвались у її душу. Арон... Боже! Арон, що все важить на драмки й скрупули... що так пишається своїми модними ботинками й комильцями!.. гидким довгим закарлюченим нігтем на мизинці!.. Тьфу!.. Як гидко, як тяжко... Боже, як тяжко!..

Думки її путлялись і переміщувались, як камінці в калейдоскопі, а поверх них усіх, мов тяжкий тисячопудовий молот, що кожної хвилини міг упасти й потрощити під собою все, — висїла безформена, але страшна думка: він прийде.

О, коли б він не прийшов! Коли б щось помішало йому, якщо він намислив прийти. І вона лежала, і в думці внушала йому: «Не приходь... не йди... забудь про мене!»

Бо що вони говоритимуть йому? Щоб він оженився на ній?.. Ха-ха-ха!.. Вони думають, що він такий, як і вони, з їх мораллю й забобонами! Ні, не жениться він. Цього не буде. Кохання вільне, — воно не терпить принуки. А воно ж для нього — все, його віра, його релїгія...

Що ж вони казатимуть йому? Що він відповідатиме? Нічого. Тільки засміється. Але нащо це все зайве, непотрібне, гидке, від чого мороз пробїгає по спині?..

Не піде вона в сад, не вийде вона до нього, а коли й вийде, то тільки щоб сказати: «Тїкай, мій любий, звідцїля! Тїкай з цього гадючого гнізда!»

Але вона не піде.

З цієї думкою Дора встала з ліжка; думаючи про це,

випила холодного чаю. І ввесь день думала, що не піде в сад, що підло закликати в пастку кохану людину.

День тягся довго. Приходили мати й Їсай обідати і знов пішли в магазин. Дора ходила по саду — і думала й думала. Якось непомітно підійшов вечір.

XIX.

Соломон удруге сховався на річку, викупався й вернувся додому. Він не розмовляв з Дорою, а тільки похмуро поглядав на неї, немов чимсь незадоволений. Дора теж мовчала.

Коли смеркло, прийшла з магазину з їсаем мати, а трохи згодом надійшов і Арон. Дора сиділа в своїй кімнаті й не виходила до них.

— Читали сьогоднішню газету? — спитав Арон, вітаючись, матір.

— Ні. А що?

— Через того прохвоста уже відправилась одна... — він хотів сказати: дуринда, але проковтнув слово, — на той світ! Та й не одна, а з дитиною!..

— Як?

— А так. Породила бувша гімназистка Ткаченко до вчасно дитину... на квартирі... мертво... Не було нікого... та й одвезли її саму вже без пам'яті в больницу. А там учора, після обід, і богу душу віддала!..

Арон поглянув на матір і на братів, повернувся й сів до столу.

— Як же воно так? А що значить, що коло неї не було нікого?... — спитала, стискуючи плечима, стара Фельдманша, і її мов пересмикнуло всю з жаху: а що, коли й Дорі може приключитись те ж саме?

— Не знаю. А тільки так сталося. Таїлась, мабуть. А може хотіла аборт собі вчинити... Від них чого тільки не можна сподіватись!.. А як Дора? — пильно поглянувши в вічі матері, спитав Арон.

— Нічого непомітно, — роздумливо промовила вона. Соломон сидів коло столу й перегортав якусь книжку, жадно вслухуючись у розмову. А Їсай ходив з кутка в кутка по хаті й мовчав. Обох їх завжди пригнічував своєю присутністю Арон, і вони його не любили, але боя-

лись. І тепер вони ждали від нього чогось жорстокого й безповоротного.

— Я, мамо, так думаю, — сказав, глянувши на вікна, Арон. — Уже смеркло. Він може скоро прийти... Нехай Дора йде в сад... А Їсай... — він понизив голос і подивився на нього й Соломона, — з Соломоном теж підуть туди. Засядуть... деь у кущах коло хвіртки. Коли він увійде в сад, то мабуть пройде до альтанки, а вони вийдуть з кущів і собі підуть, — мов так, случаєм зайшли в сад. Підійдуть, будуть розмовляти... може запросять у хату... Тоді її побалакаємо.

— Що ж, ти так думаєш... нехай. Тільки я боюсь, щоб ви чого не зробили. Щоб не трапилося чого гіршого...

— Що ж може трапитись гіршого, ніж те, що сталося? — спалахнув Арон і насупився. — Тут боятись нічого!..

— Я не боюсь. Але краще, щоб було тихо. Не захоче він добром, то що ж робить!..

— Там побачимо. Скажіть, нехай Дора йде.

Мати піднялась і покійно пішла з хати.

— Таких прохвостів треба вчити! — блиснувши очима й потупивши їх у землю, сказав Арон.

— Що ж ти з ним робитимеш? — спитав Їсай.

— А побачиш! — різко відповів Арон і замовк.

Двері відчинились, в них показалаась мати.

— Вона не хоче йти, — сказала вона, зупиняючись на дверях і мов ждучи, що Арон сам піде до Дори.

І справді, Арон, сердито повівши випещеними чорними вусами й притиснувши зубами нижчу губу, мовчки підвівся з місця й пішов до дверей.

Їсай і Соломон zostались самі. Соломон кинув книжку й подивився на брата.

— Що вони задумали робить?

— Я, право, не знаю, — здвигнув плечима Їсай.

— Тут уже нічого не поможеш. Сама Дора винувата...

Їсай нічого не відповів і мовчки ходив по хаті, мов прислухуючись до голосу Арона, що доносився з Дориної кімнати.

Скоро й Арон вернувся назад. Він був червоний і розлючений, і очі його поблискували сталевим блиском.

— Нехай сидить! І не треба!.. Ми підемо самі. Ви, мамо, оставайтесь у хаті коло неї... Нехай сидить!..
Він узяв бриля в руки.

— Ходімо!

Ісай і Соломон покійно пішли за ним.

— Бога ради, бога ради, Ароне, не зроби чого, щоб...—
благала, зблідши, мати.

— Ат! Я знаю, що роблю! — скрикнув Арон, і вийшов з хати.

Мати, як побита, пішла слід за ним.

— Ідть до неї!

— Я піду... я піду... Тільки, ради бога, будь обережний...
Щоб ніхто нічого не знав.

Брати пішли в сад.

Він чорнів за штахетами темною кучерявою масою, а над нею високо виганялись у небо дві стрімкі тополі, що стояли коло хвіртки, через котру був прохід у сад з двору.

На широкім дворі, порослім шпоришем, було тихо, і біліла купа качок.

Брати перейшли двір і мовчки ввійшли в сад.

XX.

— П-жу, чорт! Та й довго ж як я спав!..— промовив Кунцевич, прокинувшись уже надвечір і сідаючи на ліжку, блідий і розкуйовджений.

Віконниці в кімнаті були зачинені, і він після снів, що морочили йому голову, попервах не міг пригадати, чи повинен бути тепер вечір, чи ранок. Але згадка про Гармаша вернула його до дійсності. Він пригадав, як був у голови, потім купався й після купання вернувся додому.

Він устав і почав одягатися. І на душі, і в тілі було негарно. Вночі було випито, ще більше з'їдено, ві сні мучили смутні й важкі сні, а в хаті тепер було душно, і до того ще велика муха билась на вікні в шибку й неприємно дзизчала.

Пригадалось, що вже скоро кінчатимуться канікули, а він і досі не виїздив із міста, ще не з'їздив додому до матері й не відповів сестрі на її останнього листа. А відповісти було треба. Бо вона овдовіла й прохала в нього братерської поради, як їй бути з сім'єю.

Але це була одна хвилинка.

«А!..— промовив у думці Кунцевич і махнув рукою.— Обійдеться й без мене!..»— і почав пити чай, що злагодила йому Фрося.

— Довгенько ви спали,— криво всміхаючись, сказала вона й почала вбирати ліжко з хваткою зручністю й грацією молодої кітки.

— А що?

— Та нічого...— глянула вона на нього лукавими очима, крутінула головою, майнула хвостом спідниці й повернула до нього свою гнучку спину.

Кунцевич не звернув на неї уваги й мовчки пив кріпкий, аж чорний чай.

Це роздратувало Фросю, і вона, якимось особливо зневажливо стукаючи закаблуками, вийшла з кімнати.

Після чаю Кунцевич хотів було піти до річки викупатись, але роздумав: лїнь було йти, і він ліг знов на прибране ліжко.

Пригадав, що треба сьогодні піти до Дори. Але зараз було ще рано. Від Дори думки перейшли до вчорашнього бенкету в голови, і він блідо всміхнувся: яка мізерія, усі оті люди, що були там, і як багато кожен дума з них про себе!.. Яка безвідрадна юдоль провінціалізму, яке смердюче багно обивательщини!

Кунцевич гидливо поморщився.

Всього два роки, як він вийшов з університету, де провчився, з пропусками, год сім. І там він, як і тут, не належав ні до якої партії. Він вважав себе індивідуалістом, і цурався всякої «політики». Манджурський розгром і визвольний рух його цікавили мало. Перший був дуже далеко від нього, а другий хоч і близько, та він не вірив у щирість його верховодів, так само, як і в здатність мас до якогось свідомого, організованого виступу. Героїзм окремих борців не ворушив у його душі ніяких струн, бо в ній не було нічого героїчного. І коли настав час реакції, він навіть був радий,— він так і знав, що з цього нічого не вийде.

Він мав холодний розум і гарячу кров, і життя для нього мало ціну настільки, наскільки воно було спроможне давати насолоду, насамперед, його тілу, а вже потім — душі. До останньої він, взагалі, відносився досить скеп-

тично. Сентенції Гармаша й других, йому подібних, про якісь обов'язки, моральні й громадські, йому здавались просто смішними; а коли з ними виступали грубо, уперто, безповоротно, як з чимсь безперечним, для всіх обов'язковим, — це його дратувало.

І тепер, коли він згадав про Гармаша, роздратування зажеврило в нім, як було пригаслий огонь під попелом. Цей череватий орангутанг, з своєю візантійською мораллю, щоразу чіпляється до нього. Учора щось нашіптував у вуші Малькову, показував якусь газету й, очевидно, наговорював тому на нього. Чого йому треба? Що, він боїться за своїх прищуватих, кривоногих дочок? — Може бути спокійним!..

І Кунцевич порішив, на злість Гармашеві, неодмінно піти до Дори, неодмінно побачитись з нею, хоч його вже й не тягло до неї, і вона була нецікава для нього, як прочитана книжка.

Він устав, одягся й вийшов на вулицю.

Сонце тільки ще сідало. У клуб було рано йти, і Кунцевич пішов без мети по місту. Тіло прохало руху, свіжого повітря. Хотілось, щоб прохолода обвіяла й обличчя, і груди, і долони рук, а очі відпочили на далеких затуманених ніжним присмерком обрях.

По дорозі він зустрів Филянського, але тільки привітався з ним, і пішов далі. Хотілось зостатись самому з собою, і не було охоти ні розмовляти, ні слухати чужі теревені.

Йому здалось, що Филянський щось хотів був йому сказати, і якось особливо спитав, чи читав він сьогодні газету, але він знав, що Филянський дуже цікавиться всякими плітками, і слухать його тепер не хотілось. Не було відповідного настрою.

Вони розійшлись.

XXI.

Молодик брильянтовим різком світився на схилі неба. З річки тягло вечірньою прохолодою і, як колись весною, доносились пісні.

Кунцевич підходив до саду Фельдманів. Він ішов попід

сірим парканом, сам увесь сірий, і озирнувшись, хутко ввійшов у хвіртку, немов пірнув у сіру стіну паркана.

Тільки причинивши хвіртку, а не запираючи її, він обережно пішов по знайомій стежці до альтанки. Сад був великий і місцями в нім росли купи високих старих диких дерев, а місцями були прогалини. Решта була зайнята яблунями, грушами, вишнями й другими плодучими деревами.

Кунцевич то входив у затінок, то виринав на світло. Він дивився наперед себе, шукаючи очима Дори. Але її не було видно. Спинився під липами, де була невеличка лава, і прислухався. У саду було тихо. Але йому здалось, що ніби чути людську ходу. Він озирнувся назад, і побачив, що трое якихось людеїв ідуть слід за ним.

Він не злякався, бо був сильний і сміливий, а скоріше здивувався, — чого ті люди тут? Повернувшись до них, він дожидав, поки вони підійдуть до нього.

— Добродій Кунцевич?... — спитався досить увічливо Арон, підходячи до нього зовсім близько й простягаючи руку.

— Він... — нерішуче відповів Кунцевич, і теж подав руку.

— Арон Фельдман. Бачите, Дора хотіла вас бачити, але занедужала, і попрохала мене... нас...

Він не договорив.

— Це брати мої: Їсай і Соломон.

Кунцевич уклонився їм і подав руку. Його тепер цікавило, що це таке: якесь непорозуміння? Чи просто пастка? І він порішив бути на сторожі.

— Що ж ми тут стоїмо, — роблено люб'язно промовив Арон, — підемо пройдемося.

Арон і Кунцевич пішли поруч спереду, а слід за ними в парі йшли Їсай і Соломон.

«Ведуть, немов під конвоем», — подумав Кунцевич.

Проминули вже й альтанку, що стояла посеред саду, і зайшли під шатро якихось диких дерев, що густо сплітались у них над головами своїми чорними вітами.

— Бачите, Вадиме Петровичу... Здається, так вас зовуть? — почав Арон.

— Іванович... — промовив Кунцевич.

— Вибачте... Вадиме Івановичу... Річ ось у чім. Дора призналася матері про свої відносини до вас...

«Ага! — подумав Кунцевич, — розумію». І злість, змішана з якимсь гидливим почуттям, піднялась у нього з грудей і вдарила в голову. Але він змовчав.

— Відносини ці зайшли дуже далеко... Так що мати, та й ми стурбовані цією справою. Ми б хотіли знати, чути від вас, як ви дивитесь на це?..

— Вас це цікавить?.. — насмішкувато спитав Кунцевич. — Тільки я, на жаль, не можу нічого вам сказати, бо це відноситься тільки до мене й до Дори.

Він підкреслив слово «тільки», і відповідь вийшла го-стра й різка. Але він не жалкував за цим.

— Як це так?.. — спалахнув також Арон, що доти здержувався й удавав з себе чемного й спокійного чоловіка. — Як це так?.. А ми хто, не брати хіба її?..

Кунцевич протяг поперед себе руку, мов заспокоюючи його.

— Не горячіться так. Будемо розмовляти ладом... коли нам треба... краще сказати — довелось розмовляти. Правда, я кохав Дору, а вона мене. Але що з цього слідує? Уже зараз я бачу, що вона не любить мене, коли заманила мене сюди...

— Вона вас не заманювала, — перебив Арон. — Вона нездухає.

— Добре. Нехай нездухає. Тоді я знов почну з того ж. Вона кохала мене, я — її. А тепер кохання минуло, і ми становимось чужі одне одному. І я не розумію, чого сюди повинні вступати інші люди, хоч би й брати. Дора — доросла дівчина, і знала вона, що робить, і ніхто її не силував. Коли вона віддалась мені, то це була її воля. Втручатись у це діло комусь другому я не дозволю.

— Що означає — «не дозволю?..» А коли вашого дозволу не будуть питати? Ви звели з розуму дівчину, ославили її.

— Не знаю, хто її ославлює!

— І тепер ви хочете її покинути? Так чесні люди не роблять, дозвольте вам сказати! Ми ось, брати Дорині, становимо прямо питання: що ви думаєте робити далі з Дорою? І повторюю, коли ви чесний чоловік...

— Ви честь оставте. Вона тут ні при чім, — перебив його Кунцевич.

— А, ви он якого держитесь погляду!.. Вам, мабуть, теж ніякого діла немає й до того, що дівчата, котрих ви звели з розуму, через вас мруть, як хоч от зараз Ткаченкова?..

Кунцевич здвигнув плечима:

— Ткаченкова?..

— Еге, Ткаченкова! Ви мов і не знаєте, що вона вчора вмерла?!

— Не знаю, — сказав Кунцевич, і голос його відмінився.

Хоч він і мав, щодо життя й смерті, свій власний погляд, але ця несподівана вість стурбувала його. Соня Ткаченкова, з якою в нього було стільки зв'язків, і про яку він, хоч і розійшовся з нею, не міг усе ж не думати, — умерла. Ні, це містифікація.

— Так знайте... В газеті єсть про це, — промовив Арон, і роблено засміявся. — Що ж, ви хочете, щоб те ж було і з Дорою?

— Я нічого не хочу. Пустіть мене...

І Кунцевич повернувся, щоб іти з саду. Йому хотілось зостатись самому, щоб зібратись з думками. Невже Соня вмерла? Яка ж тому причина?..

— Ні, ми вас так не пустимо! — заступив йому дорогу Арон, і в голосі його прозвучала впертість і рішучість людини, здатної на все. — Ви повинні нам сказати: покриєте ви свою вину перед Дорою шлюбом, чи ні?

Кунцевич засміявся, і від того його сміху мороз пробіг у нього з самотності по спині, і в Ісаю й Соломона, що стояли весь час мовчки, тремтячи в нервовій пропасниці.

— А, ти он як!.. — скрикнув Арон.

І тут скоїлось щось несподіване й дике.

Він з усього розмаху вдарив Кунцевича по щоці і, кинувшись на нього, уп'явся йому руками в горло.

Кунцевич рвонувся й відкинув його від себе.

— Чого ви дивитесь?.. — прохрипів Арон. — Беріть його!..

Всі три брати кинулись на Кунцевича, — і почалась дика, немилосердна боротьба. Чотири чоловіки сплелись в один клубок, мов роздратовані змії, і рвали й кусали одне одного. Вони ричали, хрипіли, сопли й верещали

від злоби, напруження й болю, на них тріщала одіж; і враз вони, всі четверо, повалились на землю, і там почалась нова боротьба.

Але сили були нерівні. Арон навалився грудьми на Кунцевича, розідрав покусаними до крові пальцями його губи і втиснув у рот скручену в клубок хустку. Ісай і Соломон держали Кунцевича за руки, і він кидав їх усіх трьох, але не міг вивернутись.

Як роздратований кіт, уп'явся тоді Арон нігтями в його обличчя й почав рвать вуси, волосся, щоки... товк коліньми його груди...

— Чого ви не б'єте?.. Бийте його, проклятого!..— прохрипів він знов.

І всі троє почали бити Кунцевича, куди попало й чим попало...

Кунцевич пручався, борюкався, але потім затих.

Тоді брати взяли його за руки й за ноги і, всього побитого, з вирваними вусами й волоссям на голові, у порваній одежі, непритомного, понесли з саду.

Винесли на вулицю.

Вона була пустинна.

Віднесли саженив на десять від хвіртки — й кинули на землю.

Кунцевич застогнав.

— Ось тобі ще, проклятий!..— прошепотів Арон, ставши над ним і тремтячи, у п'ямі зробив те, що роблять вовки й собаки над переможеним ворогом.

— Ти поглу мився над кров'ю нашою, то ось і над твоєю собачою кров'ю жид... чуєш? — жид глумиться!..

Він ударив його наостанку ногою в голову, і відвернувся.

І несподівано жаж охопив його й братів його, — і вони побігли від Кунцевича в сад, немов чуючи за собою погоню.

XXII.

Дора сиділа в хаті, як на вугіллі. Серце їй розривалося з жалю, злоби й відчаю, і вся вона паленіла з сорому, тяжкого, непереможного сорому, що його, здавалось їй, не можна збутись до смерті. Закликати коханого

чоловіка в пастку, віддати його в руки Арона, лютого, немилосердного Арона, здатного на всяку мерзоту, — це ж нечуваний сором! Це ж вона, нова Даліла, зрадила, як та біблейська, свого Самсона і віддала його до рук ворогам!

Серце билось у грудях, немов готове було вирватись звідтіль, або розірватись. Не було чим дихати...

Вона піде в сад, вона вийде на вулицю, зустрине Кунцевича й скаже йому: «Не ходи туди, там ждуть тебе кати! Тікай здвідціля». Вона кричатиме, гвалтуватиме, щоб він здалека почув її, щоб він не підходив і близько...

І вона встала й рішуче пішла до дверей. Двері були заперті. Ударилась усім тілом у них, — вони не піддались. Тоді вернулася назад, упала на ліжко й заридала.

Ридала довго й тяжко, мов по мертвому. Змочила всю подушку слізьми й скинула її з ліжка додолу. Схопила свою довгу блискучу косу, обвила нею шию й душила себе, сподіваючись, що від болю їй буде легше.

Коса стягала шию все більше й більше, і вона затихла. Їй стало легше. Якись огнисті мережки попливли в очах, а в жилах щось залоскотало...

— Доро, що ти робиш, божевільна?! — скрикнула, підбігаючи до неї перелякана мати, що весь час стояла, прислухаючись, під дверима.

Вона вхопила її за руки й ледве вирвала з них косу.

— Що ти робиш з собою?..

— Мамо! — сказала, очунюючи, Дора. — Чого ви пришили?.. Ідіть до Арона, ваше місце — там!

І новий приступ сліз опанував її. Вона обхопила голову руками й знов заридала.

— Доро! Дитино моя!.. Та чого ти так побиваєшся?.. Та нічого ж ще нема... усе гаразд буде!.. Заспокойся!.. — уговорювала її мати. — Все ж для тебе робиться, щоб тебе ж урятувати!

Дора разом встала з ліжка, мов випросталось пригну-те молоде дерево, й очі її заблищали гнівом і ненавистю.

— Для мене?! Коли для мене, — то піди, скажи їм, мати, щоб вони йшли з саду, щоб вони не сміли й думать про нього!.. Ха-ха-ха!.. Для мене?! Арон робить для мене?!

Вона знов упала з риданням на ліжко. Мати стояла над нею, і сувора зморшка залягла в неї між бровами.

— Безглузда!.. Знаєш, що зробив би тобі батько, коли б був живий?..

Дора мовчала й тільки тіпалась з ридання.

— Він би шкуру з тебе спустив!.. А вона ще брата докоряє, що добра їй хоче!

Мати сіла до столу, а Дора лежала. В кімнаті горіла невелика лампа під зеленим абажуром, і світла вистачало тільки на те, щоб осяяти стіл, кинути світляні плями на стелю й залити м'яким сутінком решту кімнати. По кутках і по низу, а також і за гардеробом і комодом позалягла чорною масою п'яма, і мов щохвилини збиралась виступити звідтіля і тільки боялась лямпки й ждала, коли вона погасне.

Але лампа не погасла.

Дора не могла збагнути, чи дуже давно брати пішли в сад, чи ні; вона тільки пам'ятала, що Ісай приходив у хату за папіросами. Коли це разом почула, що брати вертаються, і схопилась з ліжка. Губи її зціпились, а в очах засвітився, майнув і погас, під насупленими бровами, гострий, непевний вогник.

Вона їх ждала. І вони ввійшли. Попереду Арон, а за ним Ісай й Соломон. Вони були бліді й ще тремтіли з недавнього напруження й роздратування, і йшли немов прибиті.

— Ну, кінець... Буде пам'ятати!..— сказав Арон, ні на кого не дивлячись.

Дора вп'ялась у нього очима. У нього був зірваний комір і криваві смуги й плями на обличчі.

Дору немов що кинуло з місця.

— Що ти зробив з ним?!— скрикнула вона, наступаючи на нього.

— Те, чого він заслужив,— блиснувши очима її зубами, відповів Арон.

— Ти вбив його?! О, проклятий!.. О, будь ти проклятий!— скрикнула не своїм голосом Дора, і плюнула в його подряпане й побите обличчя.

— А, ти он як?! Так ось тобі!..

Арон метнувся до Дори і вдарив її по щоці. Мати й брати кинулись до нього, але не встигли добігти, як він

розмахнувся вдруге — і знов ударив Дору. Вона без звуку поточилася і впала на стіл, зачепивши руками лямпку.

— Ай! — розітнувся гострий, несамовитий крик старої Фельдманші... Щось брязнуло, покотилось, майнуло вогнем,— і разом усе погасло.

Мов п'яма, що сиділа по кутках і низах кімнати, що таїлась за меблями й під ними, вийшла з свого сховища й поглинула в себе все, що було в кімнаті.

XXIII.

Красуня-осінь підходила помалу, спокволу. Кинула сірої, землистої фарби на степ, потім почервонила ліс, а клени вдягла в ніжно-жовту позлотисту порфіру, і вони стояли і в лісі, і по місту такі гарні, такі вродливі й елегантні, що дивитись на них було й весело, і сумно. І душу опановував тихий і глибокий настрій.

Здавалось, що мати всього живого, невмируща природа, прощається з своїми дітьми перед їх тимчасовою смертю, приголублює їх на прощання, споряджає в красу одіж, і з материною ласкою виговорює їм їхні провини, вислухує виправдання й подає надії на нове, краще, ясніше життя.

Осінь — то передсмертна сповідь усього, що живе і впиває в себе проміння сонця, то велична поема жалю й надії. Тому вона така вродлива й елегантна.

Настрою її піддався навіть і Гармаш, котрий любив говорити, що він не любить природи, а любить тільки людей. Він зупинився коло церкви й дивився крізь ґрати на купи кленів, що стояли на цвинтарі, звисивши свої ніжно-жовті віти на старосвітські пам'ятники над забутими могилами.

Пам'ятники були давні, порослі мохом, і подекуди напівзруйновані. Вони були сумні й похмурі, якісь глибоко безнадійні,— такі, як і доля похованих під ними.

Але жовті, теж засуджені на смерть, клени так лагідно схилялись над ними, з такою ніжною ласкою щось шешили над ними, що, дивлячись на них, здавалось, що і в тих, потілі їм, що, дивлячись на них, здавалось, що і в тих, похованих, повинна бути надія на нове життя, на кращу долю. Що в новім житті в них буде нове, чисте й легке серце, де не зів'ють собі кубла гадюки злоби, скорпіони

ненависти, що не заляже в ньому важким оливом отрута життя.

І одночасно здавалось, що тим, померлим, жалко минулого життя й світу, і оцих жовтих кленів... і що, коли золоті листки падають на землю й на могили, їм станеться легше. Мов то падають сльози...

Наближався вечір, і сонце спускалось до обр'ю. Деякі клени вже були в затінку дзвіниці й немов померкли, а другі ще кожним листом своїм світилися на сонці. І здавалось, що листя в них було з прозінного золота.

— Та-ак...— сам до себе на свої неясні думки відгукнувся Гармаш, і полагодив на червонім, порослім сивою щетиною обличчі золоті окуляри.— Та-ак...

— Що, Василю Гермогеновичу, гуляєте... іменно щось? — почув він за собою солодкуватий, скрипучий голос Малькова й озирнувся.

— Еге. Дивлюсь на кленки. Такі вони зараз гарні!

— А гарні! — згодився Мальков.

Вони привітались, постояли хвилину й пішли далі.

— А в мене оце новий клопіт,— говорив Мальков.— Ото в серпні Кунцевич повідомляв, що не може приїхати через хворобу, а тепер єсть чутка, що він зовсім у нас не буде, бо переходить на службу в другий округ. А ми ж... іменно щось... як будемо без учителя? Де його тепер шукати?..

На обличчі Гармаша розповзлась широка усмішка.

— Найдємо, Андрію Андрійовичу,— сказав він.— А я, признатся, радий, що його в нас не буде. Бог з ним! Ота історія з Ткаченковою...

Він хотів сказати: «і з Фельдманами», але здержався й тільки задоволено всміхнувся, згадавши свою роль в цій історії,— як він тоді влучно і вчасно написав свого листа матері Фельдман.

— Ах, до речі! Мені оце зараз передала жінка, що в неї вона наймала квартиру, її рукопис... ніби то сповідь... Мальков поліз у кишеню мундиру й витяг зшиток.

— Ось, подивіться.

Гармаш узяв його в руки й глянув на кінець і початок. З початку стояло: «Я знаю, що я вмру, і я берусь за перо... для чого, для кого?..— Я не знаю цього».

— А це цікаво,— сказав він, дивлячись через окуляри на Малькова.— Давайте присядьмо тут.

Вони проходили по скверу й сіли на порожню лаву. Гармаш підніс до очей рукопис і почав читати.

«Мені потрібно самій для себе зібратися з думками, підвести підсумки свого недовгого життя».

Мое дитинство було саме звичайне. Батько був за управителя в економії і зовсім не цікавився своїми дітьми. А мати, скільки пригадую, усе хворіла або серцем, або зубами, і була теж більше зайнята своїми хворобами. А ми росли, немов бур'ян».

Гармаш далі не став читати підряд, а тільки перебігав рукопис очима. Його, властиво, цікавив кінець рукопису, і він перейшов до нього.

«...І я скажу без лицемірства,— писала Ткаченкова,— що він перший глянув на мене, як на рівню, і забалакав зі мною, як із людиною. Я не знаю, чи любив він мене так, як я його любила, і чи він міг по своїй натурі так любити жінчину. Але він любив мене... Він, один злюбити жінчину, між котрими мені доводилось жити. І за це я, горда й одинока, була вдячна йому і віддала йому все, що могла віддати».

Гармаш вернувся назад, шукаючи розгадки, хто такий отой він. Догадувався, що мова йде про Кунцевича, але його прізвища не видно було ніде, як і інших прізвищ. І Гармаш почав читати далі.

Мальков сидів рядом і копірив перед собою паличкою пісок і камінці втоптаній алеї. По скверу бігали діти й поважно ходили дорослі. Коло ятки, де продавались шипучі води, стояла купка людей і, як здавалось Малькову, дивились на нього. Це його стурбувало, і він одвернувся від них. Але через хвилину знов глянув туди.

Коло ятки вже не було нікого, і Мальков заспокоївся. Сонце сіло, і починало сутеніти.

Гармаш скінчив читання й заморгав стомленими очима.

— Шкода, що не скінчено,— сказав він.— А цікава психологія й світогляд сучасної молоді... Людям здається, що так званий визвольничий рух повинен був усіх зробити щасливими, а коли він збанкрутився, то вже їм — «нема для чого жити»... І я думаю, що вона...—

Гармаш постукав пальцями по рукопису, — умерла не своєю смертю. Вона отруїлась. Чудні люди, їй-богу!..

Гармаш засміявся, дивлячись на прохожих. І в ту хвилину затуманеними в сміху очима побачив, що чийсь суворі, ворожі очі на мить спинились на нім, — і раз за раз зневажливо відвернулися.

Він придивився, — то була Дора Фельдман. Вона йшла з книжкою в руках і, дійшовши до краю алеї, вийшла з скверу.

— А я все думаю, де мені зараз узяти вчителя літератури? — стурбовано казав Мальков.

Гармаш йому нічого не відповів. Він дивився туди, де зникла Фельдман, і чомусь подумав, що з неї неодмінно повинна вийти революціонерка. Запекла й люта революціонерка.

— Да-а... — сказав він сам до себе, піднімаючись з місця. — Ходімо, пройдемося...

Вони встали й пішли із скверу.

1908

ЛЮБОВНІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ БЕЛЕТРИСТИКИ

Культура інтимного життя якнайтісніше пов'язана з ментальністю кожного народу, з його морально-етичними традиціями та звичаями. І відтворення кохання у мистецтві є однією з істотних прикмет його національної специфіки.

Однак немає нічого стабільного й у цій сфері. Були різні форми шлюбів на певних етапах історії людства, на Україні теж. Етичний метод у літературознавстві виявив свою неспроможність через відносну змінність морально-етичних норм у житті та в письменстві. Те, що раніше здавалось обурливим, «монструозною еротичною», сьогодні може сприйматись без особливих емоцій. Нині смішним і забавним видається те, що цю роль у дев'ятнадцятому столітті вважало найбільшим порнографом в українській літературі Олексю Стороженку. Адамович же цей веселий автор відважився змалювати «очеретну сцену», що її підглянув один козак. Це — рандеву відьми з чортом. Відьма, молода й симпатична, на цьому побаченні цілком оголена, і захищеному в очереті цікавому підглядачеві видно її хвостика. Чорт надзвичайно палкий і для охолодження температури мусить бути вміщений у холодильник — в калюжі. Калюжа кипить. Проте чортенята народжуються найневиннішим у світі способом. Ледве чорт торкнувся пальцями руки дівчини, ментально спадують з її долоні в калюжу чортенята немовлята... Ще десь Стороженко зобразив окрему повної жіночої лутки, що ненароком показала критиків до сорочки, і ця «цинічна» деталь шокувала критиків до кінця XIX століття. Лише коли появився Володимир Винниченко з своїм «волохатим стилем» і скандалізував читачку громаду постановкою таких проблем, «про що не говорять», «про що й думати не хочеться» (кажучи назвами романів Габрієлі Запольської), смішно було шукати порнографії у Стороженку. Критики «рознощити» Винниченка були більше «порнографічними», ніж письменник. Один із них договорився до того, що нібито Винниченко на сторінках своїх творів порозливав... спершу правду кажучи, жодної ризикованої

«ліжкової сцени» у Винниченка й нема. Сучасний читач, звиклий ще не до такого в західноєвропейській літературі, нічого непристойного у симпатичного белетриста цього вже не знаходить.

Національний мистецько-етичний смак формується у значній мірі на генотипі фольклору й первісної (язичницької) релігії народу. Сумарно беручи, українська народна творчість відзначається особливою чистотою. Згадаймо нашу пісню, де «... козак дівчину так вірненько любить, а займає не сміє». І в той же час існують сороміцькі анекдоти й народні новели. Видання їх у Парижі було визначною фольклористичною подією і давно стало раритетом. У наших обрядах дивовижно переплелися християнські вимоги з поганськими. Взяти хоча б так звану «комору» під час весілля. Обряд «ламання калини» (дефлорації) у цій «коморній сцені» здійснювався майже публічно, аби вивісити червоний прапор з вельми вже натуралістичними доказами збереженої цноти, бо ж інакше водитимуть матір у ганебному хомуті на шиї. Якщо перестрашений молодий був неспроможний здійснити цю відповідальну операцію, то йому допомагав дружко або син хрещеного батька (на Поліссі). А це вже відгомін якогось праязичницького звичаю «толоки», за яким на допомогу товаришеві спішили у таких випадках хлопці усього села («село велике» — у Черемшині).

На Поліссі (Камінь-Каширський район) в селі Нуйно аж до перших післявоєнних років дожив звичай — «гірка». «Гірка» влаштовувалась у хаті, де нема малих дітей. Сюди збирались хлопці й дівчата й ночували попарно на нарах. Якщо знайшлася дитина «на постелі» (постіль приносила дівчина), — нема сорому. А коли за рогом — ганьба. На запитання однієї нуйнівської бабусі, чи ходила вона на «гірку», та зловітно й гордо відповіла: «Ходила. Ну й що з того? Ми теє робили, щоб усі бачили, а не так, як сучасна молодь — у куцах». Була своєрідна мораль «гірки». За її неписаними законами хлопець не смів покинути дівчини з дитиною — до цього його зобов'язувала гласність. І нуйнівці палко протестують, коли їх добрий старий звичай вважають неморальним. Таким принаймні вважала його радянська міліція, розігнавши «гірку» — релікт прадавніх звичаїв.

І «гірку», і «комору» сьогодні ми вважаємо вже чимось таким, «про що не говорять», а що раніше освідувалося у народних піснях і освячувалося традицією. А в той же час — засилля літератури та фільмів з «сексом». Звичай міняються — в один і другий бік водночас. Візьємо хоч би Англію, яка славилась своїм пуританством. Згадаймо скандальні судові процеси над Оскаром Уайльдом і над автором «Коханця леді Четтерлей» — Ловренсом. То й культ фаллоса, уквітчаного віночком незабудок у порів'язі «Коханцеві», може видатись наївно дитячим у порів'язі з брутально-брудними певними сценками в «Уліссі» Джойса.

Українська нова література була соціально й політично заангажованою. Національно-визвольна місія мусила бути провідною у письменстві народу, котрий не мав власної самостійної держави. Патріотичні ідеї нашої класичної літератури-будительки не перестают хвилювати українців і нині. Для іноземних читачів вони менш цікаві, хоч і є загальнолюдськими такою ж мірою, як і тема інтимних відносин. Певну публіцистичність української літератури дехто схильний вважати ознакою її неповноти. Проте, на мою думку, проблема «повної» — «неповної» літератури надумана. Якби будь-яка література досягла повноти, то вона б перестала розвиватися і не мала б потреби вступати в зв'язки з іншими літературами. Навіть найбільш розвинуті літератури світу не мають таких індивідуальностей і таких проблем, і художніх форм, як література наша. А вони, у свою чергу, теж щось своє, неповторне вносять у загальнолюдський художній комплекс. Не якогось обмеженою у своїх технічних можливостях дрімбою було українське письменство, а інструментом багатострунним і віртуозним. Процес іманентного розвитку станно йшов під знаком заповнення прогалів. Це сується і любовної, «декамеронівської» тематики. Вона була, але й досі не зарепрезентована.

Завдання цього видання й полягає у першій спробі згрупувати відомі й невідомі, а деякі й абсолютно забуті наші «любовні історії». Жанровий різновид «любовна історія» вживається тут за аналогією з англомовним терміном «Love story». Його вже у свій час застосував

Михайло Рудницький до назви своєї збірки «Дев'ять любовних історій».

Звичайно ж, титул «Український декамерон» дуже й дуже умовний. Хоч творіння безсмертного Джованні Боккаччо мали великий вплив на світову літературу й породили низку аналогічних італійському «Декамерону» збірок новел з любовними пригодами, та все ж вони були якоюсь мірою епігонськими.

За сім сторіч від боккаччівського «Декамерона» багато чого в літературах світу змінилося. Неоднорідним є й зібрані тут українські любовні історії — їх писали автори різних індивідуальних стилів та мистецьких напрямів. Як правило, любовний мотив співіснує з іншими — соціальними чи психологічними. Це — модифікації на національному українському ґрунті прадавньої теми, яка виступає ще в Біблії. Коли відгомонило фривольне вісімнадцяте сторіччя, луною якого була грайливо-пікантна «Енеїда» Котляревського, у нашій літературі почали відчуватись леготи сентименталізму і романтизму з їх культом чуттєвості і страждання. Любов — це насолода і біль, радість і печаль. На неї можна дивитись боккаччівським прижмуренням очей і через чорні окуляри трагізму. І радощі, і смутки зображували українські любовні історії.

Декамеронівські оповідки ще анекдотоподібні. Нове-ла — сестра анекдота. Вона оповідає якусь незвичайну, ще не знану, а тому особливо цікаву історію, що трапилася. Анекдот не знає ані жалю, ані співчуття, він з усього кепкує, вистежує смішну сторінку у людському житті. Радість буття, ставевий гін перемагає в «Декамероні» Боккаччо всі труднощі. Мета завжди досягнута. Людина ширшого погляду, бурхливішого темпераменту, веселішої й буйнішої пристрасті кепкує над святенниками, догматиками, лицемірами. Дружинною сюжету стають пригоди й нагоди баламутів і баламутів з різних соціальних станів. Хитросплетіння ситуацій і дотепно знайдені виходи із них, а в підтексті граціозного сюжету й галантного стилю смакування насолодами — усе це відповідно естетично стилізоване. У довгому заголовку кожної оповідки сюжетна таємниця, по суті, розкрита. Але читач прагне деталей, у

яких, власне, вся пікантність «декамеронізму». Усе збудоване на подійності, психологічний аналіз при такому «детективізмі» ще мало розвинутий. Інший етап літературного прогресу репрезентують зібрані тут під умовним «дахом» українські белетристичні любовні історії. Це, переважно, діти кінця ХІХ — початку ХХ ст.

У сентименталізмі та романтизмі сублимація статевого гону, який лежить, врешиті-решт, у закритій та глибокій основі кохання, така висока, така захмарна, така «блакитна», що воно якось дистильоване від еротики (замилування прекрасним тілом). Емоційна екзальтація переходить у страждання, у «вертерство». Любовні історії Квітки-Основ'яненка з їхніми лілейно-цнотливими (здебільшого) героїнями — це святожитійні історії. Його Марусю можна б канонізувати, як святу Геноефу. Щоправда, сердешна Оксана більш гріховна — і не тільки тим, що опиняється на офіцерських колінах. Це дитина, зіпсована вічними компліментами цілого села щодо її краси. Із зарозумілою погордою поставилась вона до парубків свого стану й запрагнула пана. Шевченкова до парубків свого стану й запрагнула пана. Шевченкова пропорційно мало залишив місця у композиції «Катерини» для любовних пестощів у затінку вишневого садка. На першому плані тут мартирологія покритки, покара за наївну віру в порядність москаля.

За Оксаною й Катериною довгими рядами Чумацьким шляхом української літератури пройдуть сільські покритки, покутуючи за свій гріх соромом і стражданням.

Радикали, може, й поспішливо, проголосили гасло вільної любові («вільна праця і вільна любов») у розумінні вільності від підневільних, силуваних шлюбів. З тою «вільності» матимуть вони чимало клопотів. Двадцятьохрічного автора «скандальної» як на той час оповідки «Рибеніщуків Тетяна» — Михайла Павлика — будуть судити в Англії вже згаданих письменників — Уайльд і Ловренса. За те, що «люди мають паруватися так, як птахи» (така ідея оповідання), австрійський ліберальний суд визначив авторові шість місяців тюрми. Не помогло, не переконало суддів пристрасне запевнення

молодого письменника, що у зв'язку з нелюбим чоловіком при силуваному шлюбі вона терпить страшенні тортури. «Ет, пан не є одружений, то й не знає, як там воно є!»

Михайло Драгоманов дасть захист, дасть притулок гуцульському хлопцеві, але в листі дружньо зауважить, що й птахи мають обов'язок виховувати дітей, а в людей вже на другий виводок не вистачає часу. Суворий женецький громовержець — Драгоманов картас і Шевченка за вірш «Великомученице кумо», за жартівливу пораду святенниці «хоч раз, сердего, согріши» і вважав це половиною у творчості Кобзаря. Павлик публічно полемізує зі своїм учителем і другом Драгомановим, захищаючи Шевченка. А вже Павлик, як і його побратим Франко, міцно стояли на ґрунті позитивізму в науці, літературі і в поглядах на ставеве життя.

Листи Івана Франка до Ольги Рошкевич, його коханої, після їхньої зустрічі в готелі, випромінюють ренесансну радість від повноти життя. «Передовсім мушу тобі сказати, що після цілої історії чуюся таким сильним, здоровим, вдоволенним, веселим, охочим до роботи, що, бачиться, тепер зможу переламати всякі труднощі, які мені послідніми часами насувалися»¹. І далі: «Що ти відтак гадаєш о мені?» — правда, се були твої слова, моя любя, моя. Справді, штука сказати, що я гадаю тепер о тобі, — хіба би-м хотів виразити се звичайними, плиткими фразами, що поважаю тя, як уперед, а люблю далеко дужче, бо ліпше знаю, що враження, які я виніс, були такі хороші і щасливі, і чисті, що з них не могло виродитись нічого погане, або нечисте, або сумне»². А в наступному листі: «І чи міг я навіть снити о тім, що сталося? Ні! Щастя прийшло само, прийшло більше, ніж я міг надіятись, — (...) натепер я щасливий... Я щасливий, Олю! Одно тільки журить мене — що ти?»³. В

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1986.— Т. 48,— с. 160.

² Там же.— С. 160—161.

³ Там же.

наступному ж листі: «Твій лист дужче мене втішив, а особливо порадував мене твій ясний і розумний погляд на цілу історію наших «пахаждений». Так, серденько моє, треба дивитись на життя, так треба дивитись передовсім жєниціні, а це жєниціні образованій і емансипованій від нашого звичайного вузькоглядства і пересудів. Ти знаєси, що такою жєниціною я все уважав тебе і гордився твоєю любов'ю з тої причини»¹.

Це настрої і погляди, що бризнули певним «декамеронізмом» у середині ХІХ сторіччя серед репрезентатив емансипованої інтелігенції, і вони відіб'ються якоюсь мірою і в белетристиці.

Тож виділимо саме за настроями певні структурні типи любовних історій, зібраних у цьому виданні. До першої групи їх зарахуємо ті, в яких основним тоном є настрої безжурного захоплення радощами кохання. До типу декамеронівської новели наближається ця група і своєю подійністю, іноді це гумористично-сатиричні речі. Саме такою є «Лови» Панаса Мирного.

Через «трохи ховзький», як свідчить Франко, сюжет редакція «Зорі» відкинула була цей твір, хоч нічого «конфідкабельного», ані неморального тут не було. На декамеронівську традицію в цьому «маленькому шедеврї» вклав Юхим Мартич. З пафосом захоплення він про «Лови» писав: «Так! Закликаю їх усіх! Оповідачів фабліо, ле і мораліте, складачів жартівливих п'єс, чортівні й веселих словесних суперечок, жонглерів і старих галльських казкарів, я покличу їх і кину їм виклик. Хай прийдуть і признаються, що їхня весела наука нічого не варта в порівнянні з різноманітним і складним мистецтвом наших сучасних оповідань».

Складне мистецтво «Ловів» — у граційно лаконічній арматурі новели. Основним складником цієї арматури є наскрізна деталь — офіцерські шпори. Про них мріяла героїня ще в школі, на них дивилася під час шлюбу з іншим, нарешити, її шлюбний чоловік застав її під час заподаливих ловів якогось злочинця, виваливши двері готелю, з отим бравим офіцером. Новела характери-

¹ Там же.— С. 162.

якийсь час він стає її іграшкою, у трагічному міцному панцирі на серці тримає в розлуці, аби дочекатися повернення «демона», «женичини-комедіантки», на свій жіночий лад теж люблячої істоти. Такою є Регіна з Франкових любовних і політичних водночас романів «Лель і Полель», «Перехресні стежки», такою ж є Киценька з «Батьківщини» й Манюся з «Сойчиного крила».

Дивовижно. Франкова новела «На дні» — річ соціологічна, у свій час робила, як то кажуть, переворот в умах. Молодь збирала гроші на її видання — українська, польська, єврейська. Нею захоплювався великий російський вчений Веселовський. А ось шедевр серед шедеврів любовних історій — новела «Сойчине крило» того ж автора — була не помічена. Про неї немає згадок у сучасників Франка, обминули її й автори спеціальних монографій про прозу Каменяра. Якою ж засоціологізованою була літературознавча критика й наука! А на любовному сюжеті у «Сойчиному крилі» письменник поставив вузол нерозв'язальних проблем про ментальність чоловічу й жіночу, про несівмірність і любов на рівні характеру, врешті — що таке людина людині взагалі. Це, як висловився автор, скомплікований паралелограм сил. Чому так нагло, так несподівано закохана безтямно дівчина покидає свого коханого — порядну людину — і тікає зі злодієм, стає повією — і, водночас, любить того покинутого першого, який був сонцем у її житті, до якого вона, як квітка геліотропу, тягнулася... Оригінальний сюжет цей реалізується небуденними художніми прийомами — схрещенням листа і щоденника, драматичних ситуацій і ніжних ліричних споминів про них, скептичного коментаря. Усе відбувається у кімнаті, прибраній для зустрічі Нового року хризантемами і розквітлим барвінком, і на просторах Львів — Варшава — Краків — Одеса — Порт-Артур. Це — драма-маскарад. Массіно надягає на себе панцир сибарита-інтелектуала, Манюся — мисливський костюм і сибірську шубу з хутра, а сублимацією почуттів є річ-символ — сойчине крило, яке мандрує скрізь за героїнею «по етапах», аж у Сибір, і повертається знову до Львова, аби принести не тільки спогад про кохання, а й справжню любов. Барвінок пере- може жалобні хризантеми, «бо чуття мої — не осінні

хризантеми білі» — сказав би Маковей. Блакитний цвіт барвінку на Новий рік — це символ щастя. Щастя було нелегке, але любов перемогла все. Франко користується модерними засобами письма, потрапивши під сугестію зворотньої хвилі — письменників «нової генерації», попередником яких, зрештою, він був.

Оповідка типу любовної історії напрочуд мобільна. Вона знає різних оформлень аж до поезії в прозі. Хоткевича та в інших прозаїків початку ХХ сторіччя. Вона охоплює все нові й нові сегменти життя. Іде, так би мовити, на барикади разом із революціонерами. Супроводжує революціонерів на шахтах у Спиридона Черкароводжує революціонерів на шахтах у Спиридона Черкасенка і в підпільній роботі у Винниченка. І Винниченко, і Черкасенко і робітників, і агітаторів-революціонерів, учасників боротьби «п'ятого року» і в добу після «п'ятого року» зображували за вимогою Енгельса — як живих людей з людською природою...

Одіозний Винниченко! Нібито тільки те й робив, за марксистською критикою, що «добряче жарив» по людях «п'ятого року». А втім, об'єктивно придивившись до велегранної спадщини Володимира Винниченка, ми побачимо, що серед його багатого роду типажу є різні типи революціонерів — відданих ідей і здатних іти на самопожертву задля неї і міщан, кар'єристів у масках революціонерів. Майбутнє показало, на що вони інколи були здатні. Аналізуючи літературу «втоми» після все того ж «п'ятого року», В. Воровський узагальнив, чого він власне, боїться. «В протизвагу громадянськості ця література висунула на перший план людину. В протизвагу ідейності — фізичну насолоду. В протизвагу потребам розуму — хтивість статі»¹. Отже, не можна на перший план ставити людину, а треба якусь міфічну громадськість, щастя цієї громадськості, держави, системи, агрегату насильства, а не щастя людини. Не треба індивідуальності, чуттєвості, потрібні якісь роботи...

¹ Воровський В.. Про буржуазність модерністів // Матеріали до вивчення історії української літератури. — К.: Рад. школа, 1961. — Т. IV. — С. 43.

Оповідання «Купля» і є тонкою сатирою на такий партійний стереотип людини — позитивного героя, що позбувся всього особистого заради революційної справи. «Купля» — це та новела, яку всі ляляли, здебільшого не читавши. Вона не передруковувалась. «Купля», перекручена й висміяна у статті марксистського критика М. Ольмінського «Белетрист» В. Винниченко». Нібито в цьому своєму оповіданні Винниченко намагається довести п'ять істин:

П е р ш а. Що злодій і революціонер — величини тотожні.

Д р у г а. Що повія і революціонерка — величини тотожні.

Т р е т я. Що всі дівчата — продажні особи: «без купила до дівки не лізь».

Ч е т в е р т а. Що в Росії революція сталася з тієї причини, що кавалерам бажано було відчувати, як «ноги зайцями», а дівчата за цю приємність правили шалену ціну (бути «героєм»).

П' я т а (що впливає сама собою з перших чотирьох). Після революції настало заспокоєння, бо дівчата стали поступливіші і беруть дешевше»¹.

Злісна тенденційність критика очевидна. Винниченко сам був революціонером, і вже хоч би з цієї причини всіх революціонерів не вважав злодіями. В оповіданні й мови ніде нема про «всіх» дівчат, тотожних з повіями. Проте Винниченко іронічно поставився до виховання революціонерів-стереотипів, які мусять подолати всі особисті святощі — любов до своїх батьків. Здавалось би, наївним є мотив цього оповідання-притчі. Революціонер, щоб бути героєм (а лише такий ціниться), мусить побороти у собі «дракони», одним з яких є любов до батьків. Він іде на завдання — підпалити маєток своїх батьків: «Йому рішуче не ходить тут про всякі там родинні сантименти, але... Йому цілком байдуже, як там справиться з своєю бідою якась панота, хоч би це його власна родина

¹ Ольмінський М. С. «Белетрист» В. Винниченко. // Матеріали до вивчення історії української літератури.: Рад. школа, 1961.— Т. 14.— С. 49.

була, але він гадає, що це необхідно для самого діла. Взагалі він дуже просив би, щоб не думали, що якісь родинні мотиви можуть спинити його в тому великому...» Так реферує в оповіданні перед співпартійниками почуття сина, юнака, що йде підпалювати батьків, Іра, партійна діячка і залізобетонно-суха коханка в іронічних тонах зображеного революціонера. Якщо ми згадаємо, що довгі роки еталоном героя при радянській системі був Павлик Морозов, котрий доніс на своїх батьків, то можемо тільки дивуватися з прозорливості Винниченка. Письменик застерігав проти збіднення почуттів, обкрадання людини, проти профанації кохання.

Ми розглянули лише основні типи репрезентованих у цьому виданні любовних історій. Читач сам матиме змогу деякі, не названі тут речі, віднести до тієї чи іншої групи. Сподіваємось, що, порцнувши в інтимний дивосвіт героїв, він винесе те ж враження про різноманітність і неповторність любовних історій української прози.

ІВАН ДЕНИСЮК

ПОЯСНЕННЯ ДІАЛЕКТНИХ СЛІВ

Абрихтунок — військові справи, муштра
 Аркан — рід танцю
 Асенерувати — взяти до війська
 Бадіка — голова сім'ї; дядько
 Бана — туга, журба, жаль, нарікання
 Банувати — жалувати, тужити
 Бануш — мамалига, зварена на сметані
 або на коров'ячому маслі
 Бачки — в'язи
 Берівка — невеличке барильце
 Бірувати — могти; не бірує — не може
 Ботей — чабан; вівчар
 Бранка — призов до війська, мобілізація
 Бутин — вируб лісу

Ватерка — здрібніла форма від «ватра»
 Ватра — вогнище
 Верствак — ровесник, одноліток
 Віданечко — звістка, повідомлення
 Відознати — дізнатися, відвідати
 Віт — війт, сільський староста
 Ворина, воринка — жердина
 з огорожі
 Вориння — огорожа з довгих жердин
 Втерханий — навантажений
 Вуйко — дядько; старший за віком мужчина

Габа — скоки хвиль, гриви хвиль
 Гаджюга — молода смерічка; також
 молодий смерековий ліс
 Газда, газдина — господар, господиня
 Гарчик — дерев'яна посудина
 на молоко, глечик
 Гей — наче
 Генде — ось де
 Гердан — прикраса; мережка з бісеру
 Гія — можна, слід, гоже; не гія —
 не можна, не слід, не гоже
 Годованець — прийомна дитина,
 утриманець
 Горівчений — п'яний
 Готур — тетерюк
 Гралі — залізні вила

Грань — жар
 Грегит — скелі; грегитні шпиці —
 скелясті верхівки
 Грегитний — кременний
 Грузь — гушавина, засохла трясовина;
 болото
 Грунь — гірський шпиль
 Гукля — повія

Дараба — сплав; пліт
 Джерга, дерга, дзерга — вовняна
 верета (рядно) на прядивній основі
 Дзоркнуті — брязнути, стукнути
 Дранка — сорочка
 Дубельтівка — двоствольна рушниця
 Дужий, дужа, дужі — привітання
 у гуцулів на зразок «здорів був»
 Дучка — діра, яма, нора, барліг

Жовнір — солдат австро-угорської армії
 Жолобець — криниця

Зведениця — покритка
 Згарди — наместо з монет
 Знесіння — релігійне свято, випадає
 на 40-й день після великоддя
 Зобашний — вибачливий
 Золотник — недуга
 Зубела — вуздечка
 Зуритити — зненавидіти, розлюбити,
 остогиднути
 Зцурікатися — відступитись, податись
 назад

Ірщений — хрещений
 Йти переверці — крутитися,
 перевертатися

Кабат — шинель; військова уніформа
 Кабзувати — знущатися, псувати
 Каліцтво — кровопролиття
 Камрат — товариш, побратим
 Клевець — молоток
 Клен — риба
 Клить — комора

Клокічки — намисто
Ковбок — кругла колода, деревина
сплавового лісу
Колешня — повітка
Колінкувати — стояти на колінах
Копил, копилюк — байстрюк;
нешлюбна дитина
Крірвати — важко працювати
Кулеша — мамалига
Кулешінник — горщик, в якому варять
кулешу — мамалигу
Кучма — папаха; висока бараняча шапка
Кучмар — той, що ходить у кучмі

Лаба — нога (зневажливо)
Лагоїти — заспокоювати
Лаз — лука, сіножать
Легінь, легінина — парубок, парубійко
Лерва — повія
Ліжник — гуцульська вовняна ковдра
з візерунками
Літавиця — казкова жінка, що
принаджує чоловіків
Луна — заграва, відблиск вогню; також рід
недуги ока

Май — частка, яка вживається при
утворенні вищого ступеня прикметника
і прислівника (великий, май.більший)
Малай — кукурудзяний хліб
Мальстретувати — зневажати,
глумитися
Мантля — шинель, військовий плащ
Марга, маржинка — худоба, худібка
Марфа — товар, крам
Мершя — стерво
Мигла — купа
Млаво — мляво, повільно
Млаковинка — болотиста низина

Навкірки — наперекір
Нагилити — надіслати
Напростовуватись — випростовуватись
Наретельно — напевно
Негура — негода
Непричком — випадково

Нересниці — розпусниці; недорослі
Овид — горизонт
Оденок — стіжок
Омражбити — знеславити, образити
Омраза, омразний — гидота, гидкий
Осік — лісок на окремій неприступній горі,
воринем обведений

Пацьорки — намисто
Переверци — котитись перевертом
(з гори)
Плай — гірська стежка
Плюта — злива
Подуфальність — пиха; подуфалий —
думний, пихатий, гордий
Попацити — потерпіти; потрапити
в біду, пережити якість нещастя
Постивати — завмирати, холонуту
Потиц — сторч головою
Прем — зовсім, на правду; таки, справді
Придибашка — пригода
Приділок — пола жіночої сорочки
Присний — щирий
Притахувати — гаснути, холонуту
Причка — пригода; лиха пригода
Прокуратний — розпусний
Прошивка — вишивка на сорочці
Пугар — келих
Путерний, путерніший — сильний,
сильніший, дужий, дужчий
Пушки — пучки, пальці

Рагаш — доріжка, витовчена ковбками
(зрубаним деревом, спусканим
по вирубанню згори вділ)
Рантух — біле тонке полотно

Саманати — подобати, скидатися
Саняка — син; саняку — синку
Сарака — бідний, бідолаха; клична форма
сараче»
Сардак — гуцульський верхній одяг
Сарнюк — молодий олень
Світце — свято
Сітенький — святенький
Скором — молоко

Смага — нагла хвороба, удар, біда
Сокотити — берегти, доглядати
Спасувати — жартувати
Стонкнути — стати тоншим; скуднути

Твар — обличчя
Терміть — термін в суді
Терх, терхівка — ладунок на коня; усі пакунки, що на осідланого коня кладуться; набір, в'юк; вантаж
Тісар — цісар
Тіска — коса, кіска
Токмо — тільки
Турлаш — безладна купа ковбків
Туск — туа, жаль

Фіра — підлюда
Флетев, флетев, флекев — парубок
Форшпай — підвода; повинність, відроблювана кіньми з підводами

Царинка — обгороджений ґрунт недалеко оселі, найчастіше сіножать
Цурканка — важка робота кайлом

Челядина, чілідина — молодиця, жінка
Черлений — червоний
Чирчик — дуже низький смушок
Чільце — дівочі прикраси
Чісане полотно — з тонко прядених ниток, ліпше біле полотно
Чічка — квітка, чічений — гарний, як квітка

Шалас — хата
Шнірити — бігцем слідити; шукати
Шпотатися — спотикатися
Штрикати — скочити

Юшитися — непокоїтися, бентежитися

Ятися — личити, йтися, належати

ВМІЩЕНІ У КНИЗІ ТВОРИ ДРУКУЮТЬСЯ ЗА ВИДАННЯМИ:

- Мартович Л. Твори.— К.— 1963.
Кобилянська О. Повісті; Оповідання; Новели.— К.— 1988.
Могиллянський М. Оповідання.— К.— 1989.
Коцюбинський М. Твори в двох томах.— Т. I.— К.— 1988.
Черемшина М. Новели; Посвяти Василеві Стефаніку; Ранні твори; Переклади; Літературно-критичні виступи; Спогади; Автобіографія; Листи.— К.— 1987.
Мирний П. Твори в двох томах.— Т. I.— К.— 1985.
Хоткевич Г. Твори.— Т. III, IV.— Оповідання.— Кн. 3, кн. 4.— Х.— 1929.
Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах.— Т. 21, т. 22.— К.— 1979.
Винниченко В. Твори.— Т. III, IV.— К.-Х.— 1926.
Чернявський М. Твори.— Т. III.— Х.— 1928.

18.000

ЗМІСТ

<i>Лесь Мартович</i>	
Гршниця	5
<i>Ольга Кобильська</i>	
Природа	11
<i>Михайло Могилянський</i>	
Стріл	36
Наречена	42
Згуба	46
Ратовниця	50
<i>Михайло Коцюбинський</i>	
Поєдинок	53
<i>Марко Черемшина</i>	
Парасочка	65
Інвалідка	72
Козак	74
За мачуху молоденьку	81
Марічку головка болить	95
Парубоцька справа	104
<i>Панас Мирний</i>	
Лови	112
<i>Гнат Хоткевич</i>	
Дияволиця	121
Пісня пісень	137
Bella donna	141
<i>Іван Франко</i>	
Батьківщина	152
Сойчине крило	188
<i>Володимир Винниченко</i>	
Рабині Справжнього	231
Купля	246
Таємна пригода	273
Чудний епізод	288
<i>Микола Чернявський</i>	
Сніг	299
Варвари	307
<i>Іван Денисюк</i>	
Любовні історії української белетристики	377

Літературно-художнє видання
Бібліотека журналу «Лель»

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕКАМЕРОН

Книга I

ДИЯВОЛИЦЯ

Новели. Повість

Упорядник

Піхманець Роман Володимирович

Редактор П. Ф. Кравчук

Художній редактор А. С. Засць

Технічний редактор І. С. Леоненко

Коректор Л. В. Солтинська

Комп'ютерна верстка Г. М. Тихомирової

Здано до набору 02.04.93.

Підписано до друку 20.05.93.

Формат 70×90/32.

Папір книжково-журнальний.

Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 14,62.

Умовн. фарбовідб. 18,16.

Обл.-вид. арк. 20,84.

Замовлення 3-84.

Фірма «Довіра»

252001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 1 д.

Київське орендне поліграфічне підприємство «Книга».

254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

18.000

Український декамерон /Упоряд. Р. Піхманець.— К.: Фірма «Довіра», 1993.— (Б-ка журн. «Лель»)

Кн. I: Дияволиця: Новели. Повість/ Післямова І. Денисюка.— 398 с.: іл.

ISBN 5-85154-033-8

Видання являє собою антологію творів класичної української любовно-еротичної лірики. Розраховане на широке коло читачів.
Гарно ілюстроване.

у 4702640101 26-93
93

ББК 84.4УКР1